262 510

НОВ БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

ДЕПАРТАМЕНТ
ИСТОРИЯ НА КУЛТУРАТА

ТАТЯНА ШАЛГАНОВА

ИЗКУСТВО И ОБРЕД НА БРОНЗОВАТА ЕПОХА.

КУЛТУРА НА ИНКРУСТИРАНАТА КЕРАМИКА ПО ДОЛЕН ДУНАВ

МОНОГРАФИИ 3
МИФ

СОФИЯ 2005
ИЗДАТЕЛСТВО НА НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: ИВАН МАРАЗОВ

© МОНОГРАФИИ 3 МИФ 2005 СОФИЯ

© Издателство Нов Български университет

ISSN 1311-3550

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод........ 5

Глинена пластика и украса........ 26

  Глинена пластика........ 26

  Украса........ 80

Обредни контексти........ 125

  Съкровища........ 125

  Погребален обред........ 175

Връзки и взаимоотношения........ 204

Заключение........ 216

Литература........ 242

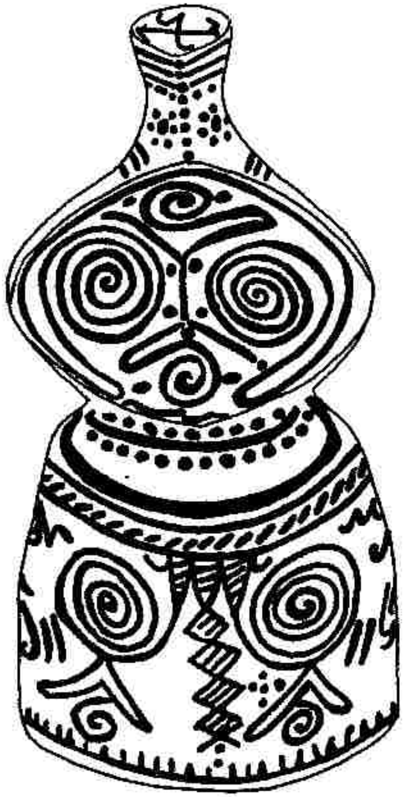

УВОД

Територията на България е една от най-богатите на Европейския континент на паметници на праисторическото изкуство. Тук те се откриват още от мезолитната епоха. Тяхното видово разнообразие е също така голямо — пещерни рисунки, гравиране върху кост, глинена пластика — антропоморфни, зооморфни и орнитоморфни фигурки и съдове и модели на различни предмети — от модели на музикални инструменти до модели на олтари и на храмове. Отделна и голяма тема е украсата на праисторическата керамика, която освен стилово-формални характеристики и декоративни функции, притежава семантична натовареност и идеологическо значение. Към това разнообразие от произведения на изкуството трябва да прибавим и металните предмети, изработени от злато, сребро и бронз, между които маски, съдове, украшения за човек и за кон, както и множество други изделия. Изследването на паметниците от българските земи е ключово за решаването на голям кръг въпроси на праисторическото изкуство в Европа. От особена важност и интерес през този дълъг хронологически период, с продължителност около десет хиляди години, е изясняването на въпросите, свързани с късната бронзова епоха и началото на ранножелязната епоха — период, когато се формира и първият исторически известен на територията на България народ — траките. На този период (XVI-XI в. пр. Хр.) и на културата на инкрустираната керамика по Долен Дунав, която ни е оставила многобройни изделия на изкуството, е посветена настоящата работа.

Културата на инкрустираната керамика от Долен Дунав принадлежи на Северобалканския къснобронзов културен блок, състоящ се от археологически култури с близки характеристики — селища, жилища, керамични форми, металообработка и метални изделия. Развитието на археологическите култури от Северобалканския къснобронзов културен блок показва общи черти и единен хронологически ритъм. На този блок освен културата на инкрустираната керамика от Долен Дунав принадлежат следните археологически култури на късноброизовата епоха: култура Белегиш-Кручени I-II, култура Вербичоара IV-V и култура Теи IV-V. Керамиката им е богато украсена, формовото богатство е много близко. Археологическите култури се различават помежду си по стила на украса и по използваните орнаментални мотиви върху керамичните изделия, и по погребалния си обред. Глинената пластика с характерна единствено за културата на инкрустираната керамика от Долен Дунав. На нейни обекти, предимно некрополи, са открити многобройни видове глинени предмети — антропоморфни фигурки, орнитоморфни и зооморфни съдове и дрънкалки, глинени модели на печени хлебчета (бротлайбидоли), модели на столчета, на масички, на лодки, на колесници и на колела, на брадви, на украшения и други изделия. Обикновено тези предмети са много богато украсени. Единични екземпляри фигурални глинени предмети са открити и в други археологически култури от Северобалканския културен блок — в култура Вербичоара и в култура Теи.

Културата на инкрустираната керамика от Долен Дунав е разпространена на територията на три съвременни държави — България, Румъния и Сърбия. Това е предопределило използването на различни периодизационни понятия за обозначаване на времето на съществуването ѝ (XVI-XI в. пр. Хр.). В румънската историография XVI-XI в. пр. Хр. попада в три периода — среднобронзов, късноброизов и халщатски. В югославската литература периодът е описан като среднобронзов и късноброизов (Tasić 1974; Garašanin 1983; Morintz 1978). В българската наука периодът XVI-XI в. пр. Хр. е определен като късноброизов (Бонев 1988; Панайотов 1985; Панайотов и Вълчева 1989; Katinčarov 1984), а някои учени предполагат, че XII в. пр. Хр. вече се отнася към ранножелязната епоха (Панайотов 1975; Čičikova 1974). Този терминологичен разнобой е не само формален, но и същностен. От една страна той е резултат от научната традиция в

дадената страна, а от друга от привързването към определена хронологическа система. Ако в българската археология периодизацията на бронзовата епоха и оттам съдържанието на периодизационните понятия са поставени в зависимост от егейската хронологическа схема, то в румънската и особено в югославската те са привързани към средноевропейската. Основен принцип на формиране на периодизационните понятия в българската археология е културният (Бонев 1988; Панайотов 1985; Панайотов и Вълчева 1989; Katinčarov 1984). Късноброизовата епоха се разкрива чрез следните култури: култура на инкрустираната керамика по Долен Дунав, култура Разкопаница VII-Асеновец за Южна България или култура Пловдив-Зимниче-Асеновец-Черковна за Северна и Южна България. Възприето е, че късноброизовата епоха е синхронна на късноеладския (КЕ) период в Гърция или на микенската култура. Тя е синхронизирана с нея и по абсолютни дати, без да са предприети опити за нейното по-детайлно подразделяне. Сръбската и румънска хронологическа система са привързани към основните периоди на допълнената и модифицирана система на Райнеке със следните периоди: Бр. А1-Бр. А2; Бр. А3; Бр. В1; Бр. В2-Бр.С и системата на Мюлер-Карпе за Бр. Д и На А-епохата. Към тях са приведени и хронологическите системи, отнасящи се за областите около средното течение на р. Дунав, с които Северобалканският културен блок през целия период на развитието си има ясно изразени контакти. Това позволява в тази работа относителната хронология на културите му да бъде описана също чрез тях, докато при определяне на принадлежността на културите към дадена епоха ще се използува възприетото в България определение — късноброизова епоха.

За обозначаването на културата на инкрустираната керамика от Долен Дунав в българската историография са използвани деветнадесет названия. Едни от най-често употребяваните са култура Ново село, култура Орсоя, култура Балей-Орсоя. Още по-многобройни са нейните названия в румънската и в югославската историография. Между най-често срещаните са култура Жуто Брдо, култура Гърла Маре, култура Гърла Маре-Кърна, култура Гърла Маре-Жуто Брдо, култура Вършац-Дубовац. В някои случаи изборът е продиктуван от вложения от авторите в наименованието определен смисъл — било чрез наименованието се определя територията на разпространението на културата и нейните локални варианти, било чрез него се определя етап в развитието й (Шалганова 1993). В тази работа, за да се избегнат объркванията и грешките от съществуващата историографска ситуация, за културата ще бъде използувано наименованието — култура на инкрустираната керамика по Долен Дунав (**КИКД**), едно название, което все по-често се използва в българската наука (Бонев 2002, 2003; Ганева 2005)

КИКД се изследва повече от век в археологическата литература. Основният въпрос, на който е обръщано внимание, е хронологическото й определение. С имената на В. Миков и Ат. Чилингиров е свързано идентифицирането на културата на територията на България и е поставено началото на нейното проучване. На тях се дължат повечето от сведенията за паметниците й, за вписването на културата в системата на другите култури от къснобронзовата епоха (Чилингиров 1911; Миков 1970). В. Миков поставя и повечето въпроси, на които и до днес науката търси отговор (Миков 1970; Mikov 1971).

Публикувани са и предварителните резултати от разкопките на едни от най-важните обекти на културата — на стратифицираното селище при Балей (Катинчаров и Йоцова 1976; 1980; 1981; 1982; 1983; 1984; 1986; 1987; Йоцова 1988) и на най-големия некропол на културата, Орсоя (Филипов 1976).

В последно време с проблемите на културата предимно се занимаваше А. Бонев. В неговите работи са разработени въпросите, свързани с класификацията на керамичните форми (Бонев 1988; Бонев 2003), с проблематиката за контактите на културата в южна посока, особено с микен-

ската култура (Бонев 1980; Бонев 1983; Бонев 1988; Бонев 2003). От значение за изясняване на характеристиките на КИКД са работите на И. Панайотов (Панайотов 1985; Панайотов & Вълчева 1989) и Лам Тхи Ми Зунг (1989). Всички български учени, които са се занимавали с проблемите на културата, я датират в къснобронзовата епоха. Досега това е и единствената ясно дефинирана култура от този период на територията на България.

Значително повече изследвания са посветени на проблемите на хронологията и на вътрешното подразделяне на културата от чуждестранните учени. Предложените в науката разработки за периодизацията на КИКД могат да се разделят на два периода. Първият период приключва приблизително в края на 70-те — началото на 80-те години. Проблемите на хронологията тогава са анализирани предимно чрез сравнително-стиловия метод. Тази методика е прилагана в изследванията на Д. Берчу, М. Гарашанин, В. Думитреску, Н. Тасич и други (Berciu and Comşa 1953; Dumitrescu 1961; Garašanin M 1983; Tasić 1974). Търсени са и други подходи. Б. Хензел разделя културата на три периода, използвайки комбинаторно-типологическият метод. Авторът намира типологически паралели на керамични съдове от КИКД в затворени комплекси от други култури, в които те са откривани съвместно с датируем метал. По този начин Б. Хензел разработва хоризонтална стратиграфия на некрополите от културата, а на наблюдаваните в инвентара на отделните гробове различия е придадена хронологическа стойност (Hänsel 1968). Приблизително по същото време Р. Хахман също изследва хоризонталната стратиграфия на некропола от Кърна (Румъния) и отделя на базата на някои мотиви в украсата (дъговиден, зигзаговиден и меандър), две фази в развитието на некропола, а оттам и в културата (Hachmann 1968). Неговата теза е критикувана от Б. Хензел (Hänsel 1976) и от Й. Кичедеану (Chicideanu 1986), които обосновават неправомерността на извършеното от него хронологическо подразделяне на некропола в Кърна. Тезата на Р.

Хахман е възприета и доразвита от С. Моринтц, който към изтъкнатите от Р. Хахман аргументи прибавя допълнителни данни от некропола при Балта Верде (Румъния). С. Моринтц смята, че в некропола от Кърна са застъпени две фази. Първата от тях е синхронна с Балта Верде, а през по-късната (втората) се появява меандровидната украса (Morintz 1978). Периодизацията на С. Моринтц може да се разглежда като междинна за двата историографски периода в изследването на културата. В своите разсъждения той включва и данните от многослойното селище Островул Корбулуй (Румъния) и смята, че материалите от долните две строителни нива на слоя, принадлежащ на КИКД, представляват най-ранната фаза на културата. Така С. Моринтц достига до тезата за четири фази в развитието на културата: I — ранна; II и III — две последователни фази на Кърна; последната (IV) той конструира по аналогия с културите Вербичоара V и Теи V, но не разработва определящите я признаци. Нов момент в изследването на КИКД е публикацията на резултатите от разкопките на селището при Островул Корбулуй (Hänsel & Roman 1984), сравнението им с култура Мадяровце III, Унгария (Roman 1988; 1989) и обосноваването на по-старата възраст на селището в сравнение с некропола при Кърна. П. Роман определя застъпения в Островул Корбулуй аспект на културата като прото Гърла-Маре (Roman 1988).

Паралелно усилено се разработва и проблематиката на култура Серемле (Войводина), за която се установява, че е възникнала на основата на културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Bándi & Kovács 1974; Foltiny 1987). Това позволява ясно да се дефинира самостоятелен хронологически период, през който се развива култура Серемле, и който се разполага между края на културата на трансдунавската инкрустирана керамика и КИКД с еталонен паметник Кърна. Някои автори обосновават хипотезата, че фазата на КИКД, представена в некропола при Кърна, възниква върху основата на култура Серемле (Kovács 1988; Тасић 1983). Възприемайки тази теза, Н. Тасич предлага нова периодизация на КИКД. Според него тя преминава през два хронологически периода — култура Дубовац и култура Жуто Брдо, които се развиват последователно върху основата на култура Серемле (Тасић 1983).

От голямо значение за изследването на хронологията на КИКД е студията на Й. Кичедеану, посветена на некропола при Кърна. В нея той убедително доказва, че некрополът при Кърна не може да бъде разделен на две фази, а наблюдаваните различия в гробния инвентар са обредни, дължащи се на дуалната организация на обществото. Й. Кичедеану приема отделянето на по-ранната от Кърна фаза, представена в селището при Островул Корбулуй. По-голямо внимание ученият обръща на края на културата и смята, че след фаза Кърна КИКД изчезва, но на нейно място и с нейно участие се формира нова култура, която той нарича Бистрец-Ишалница и чиято главна характеристика е появата на канелираната керамика (Chicideanu 1986). През 1993 г. в нашата докторска дисертация на основата на известните дотогава данни предложихме разделянето на културата на три фази — ранна (I), класическа (II) и късна (III) (Шалганова 1993, Shalganova 1995). Възникването на културата ние поставихме в края на среднобронзовата епоха.[1] Предложената от нас схема бе потвърдена през 1995 от Й. Кичедеану (Chicideanu 1995, 176-181). Отделянето на ранната фаза на културата и нейната датировка се подкрепя и от данните от разкопките на селище и два некропола до Балта Царова, Румъния. На тяхна основа М. Ника е предложил деление на културата на четири фази, които той нарича съответно културна група Гърла Маре I—IV (Nica 1997, 11-41). Предварителната публикация на резултатите не разрешава да се вземе категорично отношение към предложената от автора периодизация на културата. Може определено да се твърди, че фази I и II на М. Ника се отнасят към ранната фаза на културата. Възможно е бъдещите изследвания да дадат допълнителни аргументи за разграничаването през ранната фаза на културата на два етапа — КИКД I а и КИКД II в.

Данните от селището при Островул Корбулуй, Румъния (Hänsel & Roman 1984), от некропола при Ат до Вршац, Югославия (Majnarić- Panzić 1985), от некрополите при Балта Царова I и II, от селището при Балта Царова (Nica 1997, 11-41) и от селището при Балей, България и обвързването им с натрупаните сведения от предишните изследвания като Кърна, Румъния (Dumitrescu 1961), и Орсоя, България (Филипов 1976), спомагат да се решават въпросите относно периодизацията на културата, относно нейния произход, относно продължителността на отделните ѝ фази и тяхната характеристика, относно изменението на територията по време на съществуването ѝ.

Стратиграфските наблюдения (селището в Островул Корбулуй, с три строителни хоризонта, отнасящи се към КИКД (Roman 1987); селището при Балта Царова с четири строителни хоризонта, принадлежащи на КИКД; селището до Балей (Катинчаров & Йоцова 1984) с четири строителни хоризонта), типологическите сравнения с известните некрополи на културата (Ат, Кърна, Балта Верде (Berciu & Comşa 1953), Орсоя и др.) и анализът на известните бронзови предмети позволяват развитието на културата да се раздели на три фази — ранна, класическа и късна (Shalganova 1995).

Селището от Островул Корбулуй (Румъния) дава стратиграфски обосновани данни за отделянето и дефинирането на ранна фаза на културата върху част от територията, заемана преди това от култура Вербичоара II. От многослойното селище при Островул Корбулуй произлиза слой, принадлежащ на КИКД. В сектор А са открити три жилищна нива, отнасящи се към културата. Установена е последователност между култура Вербичоара II и слоя на КИКД. Първите две нива се отнасят към ранната фаза на културата. В тях се откриват и материали, отнасящи се към културите Ватина и Вербичоара III. Третото, най-горно, строително ниво се отнася към класическата фаза на културата (Roman 1987).

През ранната фаза на културата са формирани вече всички основни видове керамични изделия, характерни и за следващите фази — амфоровидни съдове, чашите или каничките с една дръжка, двудръжковите съдчета, купите с издаден навън ръб с една или две дръжки, антропоморфните фигури и други. От амфоровидните съдове се срещат както двуетажните, така и едноетажните. Те са с късо фуниевидно гърло и са близки по форма на амфоровидните съдове от културата на трансдунавската инкрустирана керамика, но в една по-развита форма, типологически идентична на съдовете от групата Бьело-Брдо Дали, Югославия (Vinski-Gasparini 1973).

Характерни за ранната фаза на културата са купите с една или две дръжки. Те намират много близки паралели в култура Серемле (Kovács 1988). В обектите на културата са откривани каничките с една дръжка тип Мадяровце (тип А 4) със или без четири малки крачета, които се срещат в културите Мадяровце III, Ватия III и Бьело Брдо-Дали (Kovác 1988; Hänsel 1968; Garašanin 1983), двуетажните чаши, близки до тип А2а, присъщ за културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Tocik 1981), но в един по-развит вид, който се среща предимно в среднодунавските култури, през фазите им, датирани в периода Райнеке Бр. В1, и по-специално в групата Бьело Брдо-Дали (Vinski-Gasparini 1973). В обекти на културата са намерени съдове, които се отнасят към култура Ватина, открити са и идоли.

През ранната фаза за декоративната система на културата са характерни много от мотивите, които са присъщи и за следващите периоди от съществуването ѝ. Господстващо място заема орнаментът, съставен от концентрични кръгчета, свързани в по-прости или в по-сложни фигури (обр. 30: 1-14). Той е характерен белег за северната група на културата на трансдунавската инкрустираната керамика (Bóna 1975). Срещат се съдове, цялата повърхност на които е украсена с широки хоризонтални инкрустирани линии, отличителна черта на орнаменталната система на южната група на културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Bóna 1975). Много от мотивите, фиксирани в ранната фаза на КИКД, са аналогични на тези в културите Серемле и Бьело Брдо-Дали (Kovác 1988; Vinski-Gasparini 1973). Върху керамиката на културата (Ат, Островул Корбулуй) се среща и небрежният мрежест врязан орнамент, който е отличителен белег на културата на трансдунавската инкрустирана керамика, но се среща и в културите Ватия III и Серемле (Bándi 1984). В Островул Корбулуй присъстват и фрагменти, украсени в литцен техника, която се появява в Среднодунавския басейн по времето на Бр. В1 по Райнеке (Foltiny 1987; Novotná 1980). От Островул Корбулуй са намерени две игли тип Майцихоф, които са водеща форма за Бр. В1, но началото на използването им се поставя в преходния период Бр. А3 по А. Точик или МД I по Б. Хензел (Benkovsky-Pivovarová 1982).

Културата не е автохтонна за долното течение на реката. През ранната фаза тя показва редица елементи, които са определящи за културата на трансдунавската инкрустирана керамика. Някои от тях са водещи и разграничителни за нейната северна група, други — за южната. Ранната фаза КИКД представлява смесено явление, съчетаващо редица елементи на културата на трансдунавската инкрустирана керамика, на културите Ватина и Вербичоара. Синхронно с появата на ранната фаза на КИКД в областите, разположени около средното течение на реката, се формират културата Серемле и културната група Бьело Брдо-Дали, в които също се наблюдават признаци, характерни в предидущия период за културата на трансдунавската инкрустирана керамика. Различията между тях вероятно се дължат на различните заварени тук местни култури. Това позволява да се поддържа тезата за пряка връзка между КИКД и културата на трансдунавската инкрустирана керамика. Различна е съдбата на тези култури през следващия период — докато КИКД продължава своето съществуване през класическата си фаза, то на териториите на културата Серемле и групата Бьело Брдо-Дали се формират нови къснобронзови култури.

Хронологически чувствителните предмети и признаци, смесеният характер на КИКД и многочислените аналози на украсата ѝ и на отделните ѝ типове керамични съдове в културите Мадяровце III, Ватия III, Серемле и Бьело Брдо-Дали, позволяват да се установи един хоризонт на синхронни култури — ранната фаза на КИКД — Вербичоара III — Серемле — Ватия III — Мадяровце III. Това в значителна степен улеснява относителната датировка на ранната фаза на КИКД в хоризонта Косидер или Бр. В1. Възникването ѝ вероятно трябва да се постави в преходния период между Бр. А2 — Бр. В1, или в края на среднобронзовата епоха (Шалганова 1990).

Територията, заемана от КИКД през ранната фаза, е разположена в сравнително тясна ивица по двата бряга на р. Дунав. На запад достига до река Морава, на север до района на гр. Вршац. Най-източно откритият досега паметник на културата е селището при Балта Царова. В Долнодунавския басейн северно от Дунавската ивица по време на ранната фаза на КИКД продължава да се развива култура Вербичоара III.

За разработването на хронологията на къснобронзовата епоха и на периодизацията на КИКД от голямо значение са разкопките на четирите строителни хоризонта селището при Балей. Поредицата строителни хоризонти в Балей е ясно стратиграфски установена. Четвърти строителен хоризонт в южната периферия на селището е запечатан от стерилен пласт с дебелина 0,20 м., образуван вероятно от наводняване на селището (Georgiev 1982). През IV строителен хоризонт селището в северна посока е имало по-малка площ (Катинчаров и Йоцова 1984). Много ясно стратиграфската поредица на III, II и I строителни хоризонти е уловена в северозападния ъгъл на селището. Там тя е маркираната от едри късове мазилка и от части от силно разрушени пещи (Катинчаров и Йоцова 1987). От съвременни изкопни работи по-голямата част на първия строителен хоризонт е напълно разрушена, поради което почти е невъзможно да се правят изводи относно неговата културна характеристика. В селището са открити също така многобройни ями, които принадлежат на II строителен хоризонт и чието дъно достига нивото на IV строителен хоризонт, а също така и ями, материалът на които се отнася към керамичния стил Басараб. Долните два хоризонта (IV и III) принадлежат на класическата фаза на културата на инкрустираната керамика и разкритият в тях керамичен комплекс е идентичен на този от некропола в Кърна. В горните два строителни хоризонта археологическият материал показва ясно установими различия в сравнение с долните хоризонти. В украсата се появяват нови мотиви, а редица мотиви, характерни за долните два хоризонта изчезват. Керамичният комплекс от горните два строителни хоризонта е идентичен с керамичния комплекс, открит в болшинството от погребенията при Орсоя (Шалганова 1993).

През класическата фаза на КИКД формата на керамичните съдове е в ограничена степен определяща за стила на културата. Формата на болшинството съдове е обща за редица култури от Северобалканския къснобронзов културен блок. Те са близки в типово отношение с тези на културите Белегиш-Кручени I и Вербичоара IV.

Водеща форма е каничката. Най-голямо разпространение има типът с кръгло очертание на тялото и три букела по най-широката част и една висока дръжка. Пропорциите на тялото, оформянето на върха на дръжката, наличието на украса са класификационните признаци за разграничаването на различни варианти. В некропола от Кърна типът е представен с 17 варианта според класификацията на В. Думитреску (Dumitresku 1961). Делът му възлиза на 19% от всички керамични изделия в Кърна и на 10% в некропола при Балта Верде. От друга страна в Орсоя от известните ми 380 съда този тип каничка е представен едва с 5 екземпляра. Типът не се среща през ранната фаза на културата. Той има аналогии в културата Белегиш- Кручени I (Garašanin 1983a). Друга водеща форма за класическата фаза на КИКД е купата. При тази форма са отбелязани различни варианти, чиито класификационни признаци са дръжките (броят и разположението им), издатините по ръба на устието, наличието на букели по най-широката част, наличието на столче. Формата е характерна предимно за ранната и класическа фази на културата, но се среща и през късната. Разликата, която се проследява между купите от ранната и класическата фаза, е предимно в украсата. Друга форма, типична за класическата фаза на културата, е тумбестият кантаросовиден съд. Той се среща в повечето култури от Северобалканския къснобронзов културен блок като Вербичоара IV, и Теи IV (Morintz 1978). Характерен е и за къснобронзовата култура на Южна България (Hänsel 1982), както и за късния бронз на Егейска Македония и Тракия (Hochstetter 1984). Между водещите форми на културата през класическата фаза трябва да се спомене т.н. бароковиден съд с две високи дръжки, който е представен на всички обекти на културата. Формата е характерна и за културата Белегиш-Кручени I (Garašanin 1983 a). Друга, типична за класическата фаза на културата форма, е тумбестият съд с две дръжки.

През късната фаза на културата настъпва промяна в очертанията на някои от основните видове съдове, които стават с четириъгълна форма на тялото и ромбовидно или много издължено елипсовидно устие. Това изменение в очертанието на съда е характерно за каничките, за кантаросовидните съдове и за купите. Водещият през класическата фаза тип канички с кръгло очертание на тялото и на устието и с три букела в най-широката част е заместен през късната фаза с друг тип, чието тяло е с рязко изразено четириъгълно, по-рядко триъгълно, очертание на тялото, а устието е или елипсовидно, или ромбовидно. Той е украсен с мотиви на културата на инкрустираната керамика, но се срещат и екземпляри, орнаментирани с канелюри, които образуват ъгли и дъги. Този начин на нанасяне на канелюрата е характерен за културите на канелираната керамика, разпространени в Карпатския Басейн, Банат и Трансилвания, датирани в периода На А1 и по-късно (Kemenczei 1984; Morintz 1988).

Друга форма, която показва същата линия на развитие, е кантаросовидният съд. През късната фаза се появява типът с четириъгълно оформено тяло и елипсовидно или ромбовидно устие. От известните ми 104 кантаросовидни съда от некропола в Орсоя на типа принадлежат 96 екземпляра, а останалите 8 съда се отнасят към типа с кръгло очертание на тялото. Кантаросовидни съдове с четириъгълно очертание на тялото и устието намират точни паралели в културата Бистрец-Ишалница (Morintz 1988; Chicideanu 1986). Типът се среща в културите Вербичоара V и Теи V. Според Ч. Петре той е особено характерен за фазата Вербичоара Vв (Petre 1980). Между откритите екземпляри се срещат и такива, които са украсени с вертикални канелюри по тялото. От некропола при Орсоя (Филипов 1976) са ми известни 10 такива съда. Типът с канелирана украса е установен и в назованата от Ч. Петре група Говора, разпространена в североизточна Олтения, която според автора се датира преди появата на културите Инсула Банулуй и Въртоп и след Вербичоара (Petre 1980). Канелираният орнамент върху кантаросовидните съдове се появява и по време на културата Парачин II в Сърбия (Forenbaher 1980). Типът е установен в некропола и в селището Балта Царова (жилище № 9), където той е открит съвместно с предмети, които са характерни за КИКД (Nica 1997, fig. 6: 5-14). М. Ника го определя като характерен за неговата фаза IV на КИКД, която той синхронизира с култура Бистрец-Ишалница и датира преди култура Въртоп (Nica 1997, 16-17).

Същата тенденция на развитие се установява и при купите. При тях през късната фаза се появява типът с четириъгълно очертание на устието. Той се открива и в комплексите на културите Бистрец-Ишалница (Chicideanu 1986; Tăranu 1965), Вербичоара V и Белегиш-Кручени II (Morintz 1978; Tasić 1974).

Амфоровидните съдове през късната фаза на КИКД често са украсени с канелюри. Тази черта е установена в горните две нива на селището при Балей и в некропола от Орсоя (Филипов 1976). Канелираната украса е разположена хоризонтално на шията и вертикално или образуваща ъгли, или дъги на тялото. Наличието на дъговидни канелюри, точните паралели с амфоровидните съдове от некропола Бистрец "Чиомаци — Брънзъ" (Chicideanu 1986) позволяват късната фаза на КИКД да се синхронизира частично с културата Бистрец-Ишалница. Канелираната украса, издължаването на коничните шии на амфоровидните съдове и строго коничната им форма синхронизарат КИКД с Белегиш II (Forenbaher 1988) от една страна, а от друга се откриват определени сходства със Сусани (Stratan & Vulpe 1977).

Канелюрите са плитки, ръбовете не са остри. Срещат се както тесните, така и широките. Те са положени хоризонтално, вертикално, дъговидно и под ъгъл. Във II строителен хоризонт от Балей от обработените украсени фрагменти 12% са с канелюри. Среща се и съвместна украса на инкрустиран врязан и щампован орнамент в съчетание с канелиран — 15%. Този тип украса най-често се установява върху амфоровидните съдове. Начинът на полагане на канелираната украса е най-близък до канелираната керамика от районите на Банат и на Железни врата. Обикновено появата й се свързва с периода На А1 (Petrescu-Dîmbovița 1988). В Банат в комплексите на културата Белегиш-Кручени II е установен приблизително същият процент (10%) на канелирани съдове (Медовић 1988-1989; Medović 1988).

От сравнението между използуването на канелюрата в Кърна (еталонен обект за класическата фаза) и в Орсоя (еталонен обект за късната фаза) ясно се вижда рязкото увеличаване на процента на канелираната украса в Орсоя. Тенденцията добре се илюстрира в украсата на амфоровидните съдове. Докато в Кърна украсените с канелюри са 2% и 2% са съдовете, при които се наблюдава съчетание между канелирания и вдълбания орнамент, то в Орсоя процентът на канелираните съдове се покачва на 11, а при съдовете, при които канелираният орнамент е съчетан с вдълбания, той достига до 23% (обр. 1). Значително е разнообразяването на мотивите, образувани чрез канелюри. Докато в Кърна се установява само хоризонталната и вертикална канелюра, то в Орсоя се регистрират още коси канелюри и такива, образуващи ъгли или дъги.

Подобна ситуация е регистрирана и в селищата на културата около Корбово, Сърбия. Като пример може да се посочи селището Лепенски вир, където в един слой е намерена керамика на КИКД, Вербичоара V, Въртоп-Ишалница, в смисъла на Хензел (Hänsel 1976), а също така и елементи Гава (Јевтић 1982-1983). Канелираната керамика е фиксирана в редица селища, където в смесен слой се откриват съдове, характерни за КИКД и за канелираната керамика (Vasić 1981), най-често определяна като Гава, с постепенно нарастване на броя на канелираните съдове с намаляване на дълбочината на залягане. В отделни обекти канелюрата е положена върху типични за КИКД керамични

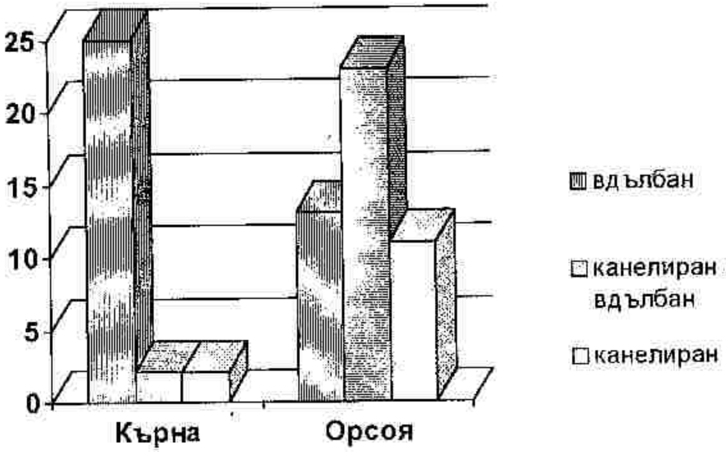

Обр. 1

форми например подставките за урни (Медовић 1988-1989).

Направените паралели спомагат да се предложи датировка на късната фаза през Бр. Д и по всяка вероятност На А1. Косвени данни в подкрепа на тази датировка могат да се придобият от ситуацията при гроб 95 от Кручени, отнасящ се към културата Белегиш-Кручени II, който пресича гроб 96, в който има паница, характерна преди всичко за класическата фаза на културата на инкрустираната керамика (Radu 1973). Също така в полза на синхронизацията на II строителен хоризонт от Балей и болшинството от погребенията при Орсоя с Бистрец-Ишалница от една страна, а от друга с Белегиш-Кручени II и тяхната датировка в Бр. Д-На А1 показва ситуацията в некропола при Дубовац, където класическата фаза на културата е заменена с култура Белегиш-Кручени II (Hänsel 1968), а също така и разположението до некропола при Балта Верде на некропол на културата Бистрец-Ишалница (Chicideanu 1986). В селището до Град, Сърбия стратиграфски се проследява последователност между класическата фаза на КИКД и културата Белегиш-Кручени II (Kosorić &Todorović 1962-1963). Това показва, че през периода на Бр. Д- На А1 голяма част от територията на КИКД е заета от култура Белегиш-Кручени II, докато в останалата част от ареала на разпространението ѝ, КИКД е в значителна степен повлияна от култура Белегиш-Кручени II и в украсата ѝ се появява канелюрата.

Появата на канелираната керамика между материалите от обекти в Македония и Егейска Тракия, за които има стратиграфски данни, е от значение за постигането на възможни синхронизации. В многослойното селище до Кастанац тя се появява в тринадесети слой в процент, съотносим с процента на канелираните съдове от II строителен хоризонт на Балей и от некропола Орсоя (10-15%). Канелираната керамика в Кастанац е представена в слоеве 13-11 (Hochstetter 1984), които се датират от импортираната микенска керамика и нейните имитации в началото КЕ IIIC — началото на протогеометричния период според егейската хронология.

През късната фаза на КИКД върху някои от съдовете е нанесена негативна украса. От значение е появата на лентата, съставена от "S"-овидни щампи, които могат да бъдат определени като водещи в украсата на културата Инсула Банулуй и в украсата на керамиката на първия етап на раннdesжелязната епоха в Северозападна България (Shalganova & Gotzev 1995).

Хронологически чувствителните елементи на КИКД позволяват с голяма сигурност да се очертае територията ѝ и нейното изменение по време на развитието на културата. През класическата фаза територията ѝ е стеснена от север, а на изток достига до устието на р. Огоста. През късната фаза от запад част от територията на КИКД е заета от културата Белегиш-Кручени II. Територията на КИКД може да се определи като пълзяща с постепенно изместване от запад на изток.

Селищата на културата на инкрустираната керамика по Долни Дунав са разположени в непосредствена близост до водни площи, или на тераси на р. Дунав. Те са свързани с реката, като извън очертанията на Дунавската ивица такива не се откриват. Те са обширни, жилищата са сравнително отдалечени едно от друго, различни са по план и размери: правоъгълни, абсидни, двуделни, еднодeлни. По всяка вероятност селищата са имали планировка. Всички регистрирани селища са неукрепени и еднослойни. При някои се наблюдава поредица от няколко строителни хоризонта (Островул Корбулуй, Балей, Балта Царова).

Погребалният обред на културата е единен. Некрополите са обширни, разположени са в близост до р. Дунав или до свързани с реката водни площи. Погребенията се извършват в плоски ямни некрополи. Обредът е трупоизгаряне извън могилната яма. Пепелта е събирана в урни, захлупвани с широки купи. Наблюдават се известни изменения през отделните фази, които са отразени в организацията на некропола, в наличието на безурнови погребения през първата фаза, постепенното им изчезване през втората и пълната им липса през третата. Ритмика, характерна за ритмиката на културата, се наблюдава и при използването на капаците за урните, и при положението на даровете спрямо урните. Погребалният обред е обусловен от полово-възрастовите групи на обществото. Той отразява стратификацията на обществото с ясно дефинирана позиция мъжете (Шалганова 2002). Вероятно обществото е патриархално, организирано по патриолокален принцип (Chicideanu 1986). В неговите схващания господства представата за душата и за отвъдния свят. Голяма роля в нормите и в обредите на обществото играят инициацията и жертвоприношението. През класическата фаза носителите на културата са живели в стабилни, мирни условия и на сравнително високо ниво на икономическото благополучие (Шалганова 2002).

Металните находки от района на разпространение на КИКД обвързват металургията на културата с металургичните центрове, разположени северно и западно от нея и предимно с тези от Карпатския и Трансилванския район. През различните фази от развитието на културата връзките с отделните металургични огнища на региона са различно силни.

От ранната фаза на КИКД са известни сравнително малко предмети — 3 артефакта от Островул Корбулуй и предметите от съкровището при Велика Врбица. От тях пет предмета — иглите тип Майцихоф и три луновидни висулки са обвързани с металургията на Карпатския басейн. Останалата част, пръстените за коса и умбовидните пластинки, са характерни за целия Карпатски басейн и за Трансилванския металургичен център (Шалганова 1993).

От класическата фаза на културата са известни 13 бронзови предмета и златните украшения от съкровището Цигънаши—Островул Маре. Те също са обвързани с металургията на Карпатския басейн. Четири от тях — иглите с глава във вид на шушулка, висулката с човекоподобна форма, луновидната висулка от Островул Маре — са свързани с металургията на западната част на Карпатския басейн, а триъгълната кама от същия некропол с форма, характерна за южните му дялове. Останалите предмети са типични за бронзовата металургия на целия Карпатски басейн и Трансилвания. Като пример могат да се посочат брадвите с диск на тила, пръстените за коса, умбовидните пластинки и иглите с примковидни главички. Това са и предметите, които са общи за КИКД и за културата Белегиш-Кручени I. Златните украшения са представени от 33 фалери, 3 пръстена и 10 пръстена за коса. Те са типове, които често се откриват в Карпато-Дунавския басейн (Шалганова 1993).

В късната фаза на КИКД металните изделия, продължавайки да са свързани с Карпатския басейн (бръснaчът от Балей), притежават и редица признаци, присъщи за Трансилванския металургичен център. Това са седемнадесет предмета, представени от няколко типа келтове, игли със сферична главичка, луновидни висулки и др. Тези предмети се срещат в южния дял на Карпатския басейн както в съкровищата, така и в селищата от територията на култура Белегиш-Кручени II. В югославската наука тяхната поява се третира като резултат от връзки с Трансилванския металургичен център. През късната фаза продължава използването на предмети, които са характерни за целия Карпатски басейн, дори за Средна Европа и Източноалпийския център. Като пример могат да се посочат мечовете Haye II "тип Ненциген", иглите с примковидна главичка, едноострите ножове и други. Общо са известни девет такива предмета. На територията на КИКД са открити и два келта (съкровището при Флорентин), които са водещ тип за Върбишкото металургично огнище. Южните връзки са регистрирани преди всичко чрез двойните брадви. Прави впечатление, че повечето от металните предмети са намерени в селища и в некрополи.

Към културата могат да се отнесат само три съкровища[2] — Велика Врбица,Сърбия; Цигънаши-Островул Маре, Румъния и Флорентин, България. Съкровището от Велика Врбица,Сърбия, принадлежи към прехода между Бр. B1 и Бр. B2 или времето, през което културата навлиза в своята класическа фаза и се разпространява на изток на територии, заети преди това от култура Вербичоара. Съкровището от Флорентин се отнася към II съкровищен хоризонт — Ha A1, или времето, през което настъпва краят на културата. Повечето от съкровищата и от единичните находки се откриват по периферията на територията, заета от културата, т.е. в районите, които според характеристиката на материала, се определят като контактни (Шалганова 1993).

Данните от КИКД позволяват да се реконструира сравнително стабилна обстановка на развитието ѝ. През целия период на съществуването ѝ се отбелязва консервативност в системата на археологическата култура. Смущения се наблюдават в края на къснобронзовата епоха, които се маркират и от засилване на обреда на укриване на съкровища от метални предмети. След този период КИКД археологически не се документира, но нейни елементи се откриват в тъканта на редица култури от ранножелязната епоха (Shalganova & Gotzev 1995).

КИКД започва своето развитие през среднобронзовата епоха, когато се датира нейната ранна фаза (Бр. B 1). Тя продължава съществуването си и през къснобронзовата епоха, представена с две фази — класическата и късната. Класическата фаза съответства на Бр. B2 — Бр. C, а късната на Бр. Д — Ha A1. Синхронизацията с егейските дати и използването на малкото известни калибрирани C14-дати позволява на настоящия етап да се фиксират следните абсолютни дати: класическата фаза се датира XVI/XV — XIII в. пр. н. е., а късната XIII — XI в. пр. н. е.

ГЛИНЕНА ПЛАСТИКА И УКРАСА

Глинена пластика

Ярка отличителна черта на КИКД е видовото и типово разнообразие на предметите на малката глинена пластика. Болшинството от тях се появяват през класическата фаза на културата. Известни са следните видове предмети — зооморфни съдове, орнитоморфни съдове, дрънкалки, антропоморфни фигурки, роговидни предмети, глинени модели на маси, глинени модели на столове, бротлайбидоли, глинени модели на брадви, глинени модели на лодки, глинени модели на колела и на колесници, глинени украшения. Някои от тези предмети са открити в сравнително голямо количество и на почти всички обекти на културата (антропоморфните фигурки, орнитоморфните съдчета), други са известни от няколко обекта с ограничен брой екземпляри (бротлайбидолите, зооморфните съдчета, глинените модели на брадви), а трети са регистрирани на един единствен обект (роговидните предмети) или в единствен екземпляр (глиненото украшение).

Материал и техника на производство

Тесто. Малката глинена пластика от КИКД е била произвеждана от тесто, в което глината е била смесена с пясък в съотношение 1:5 и 1:6. Слюдата в тестото е резултат от естествените примеси на глината. Основание за такова заключение дава замазката (шликът), при която неизменно се открива и слюда. Много доброто качество на омесване и на втасване на глината е видимо по плътния лом на предметите, образуващ остри краища. Не се отбелязват фрагменти, в който той да е слоест и лесно разпрашаващ се.

Формуване на предметите. Според различимите визуално следи могат да се реконструират два основни начина при формуването на изделията.

1. Формуване от къс глина, по методите на скулптурното моделиране. По този начин са оформени повечето предмети на малката глинена пластика: част от орнитоморфните съдчета, дрънкалките, антропоморфните фигурки, глинените модели на столове, на лодки, на маси, на брадви, на колела, както и бротлайбидолите и глинените украшения. Така са моделирани и отделните детайли на изделията, дръжките на съдовете, букелите и др. Прикрепването на отделните детайли е осъществявано или чрез щифт, като по този начин са се прикачвали предимно горните (плътни) части на антропоморфните фигурки и дръжките на съдовете, или чрез непосредствено залепване към повърхността на изделието, като слепените плоскости предварително са надрасквани с много тънко острие. По този начин е била прикрепвана предимно релефната украса.

2. Формуване чрез спирално навиване на отделни ленти от глина.

Обработка на повърхността. Всички глинени изделия на културата са покрити с много тънък слой замазка (шлик). Тя е нанасяна върху вътрешната и външна повърхност на предметите. При някои от съдчетата, тя липсва от вътрешната страна на предмета. Замазката е изготвена от разредена чиста глина. Тя е поставяна върху предварително надрасканата повърхност за по-здраво свързване. Въпреки това при някои от предметите тя е паднала. При повечето от предметите повърхността е загладена и излъскана. Най-често са излъскани само отделни части от изделията, като останалите са много добре загладени с помощта на мек материал.

Видове предмети

Орнитоморфни съдове

Съдове, оформени като птици, са известни в средната бронзова епоха в редица култури от района на Среден

Дунав. През къснобронзовата епоха орнитоморфни съдове се срещат в района на Долни Дунав на редица обекти на КИКД — Кърна (Dumitrescu 1961: 438, Pl. CIX, 271), Островул Маре (Berciu 1953: Pl. XXVIII 8, XXX 3, 5), Балте Верде (Berciu & Comşa 1956: fig. 27-5), Балта Царова (Nica 1997: fig 3: 1a-1c), Балей (непубликувани), Орсоя (Филипов 1976: обр. 16), Корбово (Крстић 1983: Т. 17-5). Съд с формата на водоплаваща птица, интерпретиран като импорт от КИКД, е открит на обект на културата Белегиш-Кручени (некропол Кручени, гроб 32 — Garašanin 1983: 524).

Най-многобройни са орнитоморфните съдове, открити в селището при Балей, България и в некропола до Орсоя, България. Голямо е разнообразието от признаци при отделните съдове. Всеки един от тях притежава самостоятелни, присъщи нему белези, които го отличават от останалите и го правят уникален. Това затруднява значително задачата за намирането на обосновани критерии за създаването на класификационна схема.

За орнитоморфните съдове са присъщи следните общи признаци: 1. тумбесто, разтеглено по дългата ос вместилище (по линията шия — опашка); 2. подчертана и отделена от вместилището шия на съда; 3. дъно, снабдено с кухо столче; 4. орнитоморфните белези на съда са предадени чрез подчертаване на шията и на опашката (обр. 2: 1-10); 5. съдчетата, които са намерени in sito имат капачета.

Разграничаващи признаци при орнитоморфните съдове са: 1. оформянето на главата на птицата (липсва, схематична, стилизирана); 2. оформянето на шията на птицата; 3. наличието или отсъствието върху най-широката част на вместилището на плоски, хоризонтално поставени дръжки или букели. Комбинацията от тези признаци е основата за разграничаването на типове, варианти и подварианти. Като типообразуващ признак определяме оформянето на главата — наличието или отсъствието на глава и степента на схематизъм при предаването ѝ. Вариантообразуващ признак е оформянето на шията на птицата. Подвариантите при съдовете се разграничават от наличието или от отсъствието на дръжки (букели).

Тип 1. Главата на птицата не е предадена (обр. 2: 1-3). Варианти: *1a* — шията е дълга, извита на надолу (обр. 2: 1); *1b* — шията е права, изтеглена нагоре (обр. 2: 2-3).

Тип 2. Главата на птицата е стилизирана. При някои екземпляри чрез релефни ръбове са отбелязани отделни части на главата, при други тя е обла и гладка (обр. 2: 4-7). Моделирана е човката, подчертани са очите. Човката е широка и плоска, очите са изпъкнали, като или са само очертани с концентрични инкрустирани окръжности, или са изцяло инкрустирани. При някои от тях в основата има нанесени малки лъчи, които ги обвързват със слънчевата символика (обр. 2: 7). Подобен принцип при предаването на очите е отбелязан и при антропоморфните фигурки (обр. 19: 4). Варианти: *2a* — шията е дълга тънка, изтеглена напред и нагоре (обр. 2: 6-7); *2b* — шията е къса, тънка, изтеглена напред (обр. 2: 4); *2c* — шията е къса, широка, изтеглена напред или нагоре (обр. 2: 5).

Тип 3. Главата е схематична. Подчертана е плоската, широка човка. Очите или не са отбелязани, или са маркирани чрез врязано кръгче. Варианти: *3a* — изтеглена напред шия (обр. 2: 8); *3b* — силно извита назад шия (обр. 2: 9-10).

Трите типа орнитоморфни съдове са богато украсени в техника и мотиви, присъщи за КИКД. Колекцията от Балей е от значение при определяне хронологията на съдовете. Трите типа се срещат във всички строителни хоризонти на селището, което ги датира в класическата и в късната фаза на КИКД. Тенденция, която се очертава е, че тип *2b* е присъщ предимно за късната фаза на културата. На това не противоречат данните от другите обекти.

Селището Балта Царова показа, че орнитоморфните съдове са присъщи и за ранната фаза на КИКД (Nica 1997, fig 3: 1a-1c). В селището е открито съдче в основата на първи жилищен хоризонт, непосредствено под пода на жилище № 6 (Nica 1997, 12).

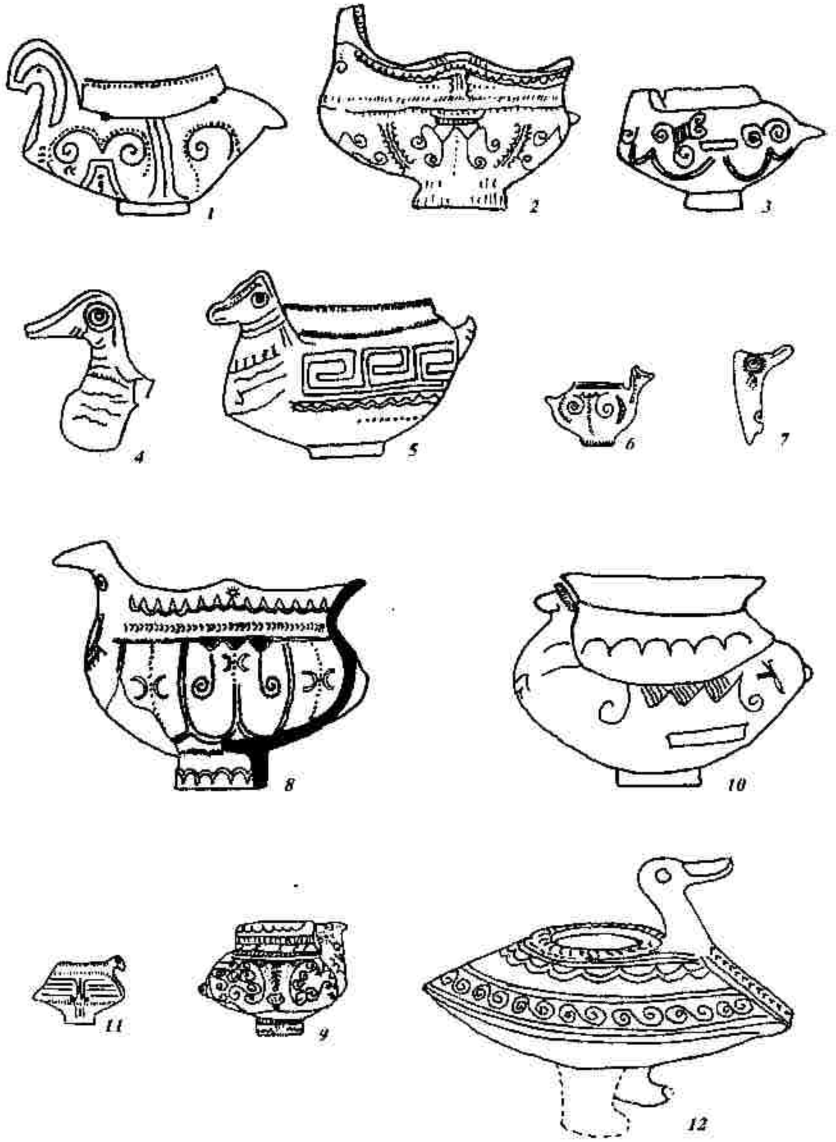

Обр. 2. Орнитоморфни съдове. 1, 5, 10 - Орсоя; 2, 8, 9 - Кърна; 3-4, 7 - Островул Маре; 6 - Корбово; 11 - култура Серемле; 12 - култура Ватина

През периода Бр. А (среднобронзовата епоха) орнитоморфни съдове и фигурки са били разпространени в редица култури от Среднодунавския басейн. Те са един от характеризиращите признаци на северната група на културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Bándi 1984: 271, Авв. 10). Срещат се също така в култура Хатван (Kalicz 1984: 198, T. VII 7) и култура Ватия (Kovács 1984: T. LXIV 3). Открит е орнитоморфен съд и в контекст на култура Ватина (Garašanin 1983: 516). В периода, синхронен на ранната фаза на КИКД (Бр. А3 — Бр. В1), орнитоморфни съдове се срещат в култура Серемле (Bándi & Kovács 1969-1970: Авв. 6), чийто произход е свързан с културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Kovács 1988: 156). Възможно е към същия хронологически отрязък да се отнася и съдът, открит на територията на култура Ватина (Tasić 1984: 66, 74).

Типологически най-близки до орнитоморфните съдове от КИКД са съдовете от култура Серемле. Общи признаци и за двете култури са: тумбесто вместилище, подчертаната като самостоятелна част шия на вместилището, оформеното като столче дъно и плоската и широка човка (обр. 2: 11). Тези признаци ги отличават от орнитоморфните съдове, присъщи за другите среднодунавски култури от периода Бр. А, които се характеризират с линзовидно тяло, с липсата на шия на вместилището и с наличието на два крака със стъпала на мястото на столчето (обр. 2: 12; 3).

Орнитоморфните съдове са характерни за КИКД през целия период на съществуването й. Те се появяват през ранната й фаза под прякото въздействие и при разпространението на културата на трансдунавската инкрустирана керамика и синхронно на орнитоморфните съдове от култура Серемле.[3]

Дрънкалки

Дрънкалки са известни от редица паметници на КИКД. Откривани са в некрополи и в селища на културата

— Кърна (Dumitrescu 1961: 152, Pl. CIX: 540), Корбово (Крстић 1983: 24), Орсоя (Филипов 1976: Т. XXXIX 8), Балей (Катинчаров & Йоцова 1983: 26) и Ливаде, Мала Върбица (Вукмановић & Поповић 1984: сл. 55).

Според формата дрънкалките биват три типа:

Тип 1. Дрънкалкити изобразяват птица. Могат да бъдат разграничени два варианта в зависимост от оформянето на дъното им: *1a* — птицата е стъпила върху два крака със стъпала (обр. 4: 1). Този вариант е най-близко до орнитоморфните съдове и фигурки на културата на трансдунавската инкрустирана керамика (обр. 3); *1b* — дъното е оформено като столче (обр. 4: 2). При него могат да бъдат разграничени подварианти, които добре се съотнасят с някои от вариантите на тип 2 и тип 3 на орнитоморфните съдове.

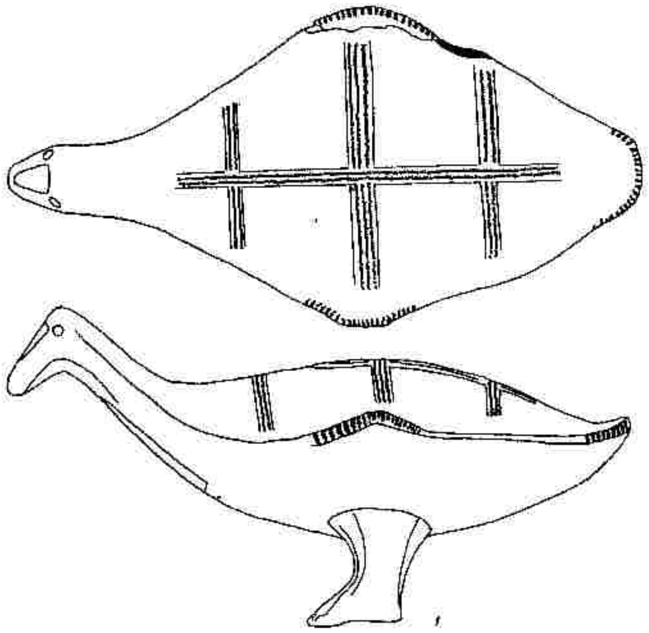

Обр. 3. Орнитоморфни съдове от културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Киралисентишван)

Хронологическата позиция на типа не може да бъде определена със сигурност до пълното обработване на материалите от Балей. Стратиграфската позиция на откритите там дрънкалки не ми е известна освен на две от тях, които се отнасят към III строителен хоризонт (Катинчаров & Йоцова 1983: 26), т.е. към класическата фаза на културата. В класическата фаза на културата, според контекста на намирането им, се датират и дрънкалките от Кърна и Корбово. Вероятно към късната фаза на културата се отнася дрънкалката от Ливаде (Вукмановић & Поповић 1984: сл. 55). Данните, с които разполагаме, позволяват като най-вероятна датировка на типа да се възприеме класическата и късна фаза на културата

Тип 2. Характеризира се с изявена асиметричност. Едната страна е значително изтеглена нагоре и напред (обр. 5: 1, 3). Формата по редица признаци наподобява тип 1b на орнитоморфните съдове. Дрънкалките от тип 2 биват както украсени (обр. 5: 1), така и неукрасени (обр. 5: 3). Типът е силно стандартизиран. При него не могат да се разграничат варианти и хронологически чувствителни признаци. Той се среща във всички хоризонти на Балей. Това дава основание типът да се датира в класическата и в късната фаза на културата. От тип 2 са известни многочислени екземпляри, но само на един обект на културата — селището при Балей.

Тип 3. Засега е известен само един екземпляр от Орсоя (обр. 5: 2). Намерен е в гроб 88, където за урна е използван амфоровиден съд, украсен с канелюри. Това позволява той да се датира през последната фаза на културата.

Дрънкалките са откривани на обекти от късната и от класическата фаза на КИКД. От ранната фаза те са неизвестни. Тип 1 има широко разпространение. Дрънкалките от тип 2 и от тип 3 са известни засега от единствен обект (съответно от Балей и от Орсоя), а тип 3 — само в единичен екземпляр. Дали наличието на различни типове е резултат от локални особености, или е хронологически обусловено явление, е въпрос, чийто отговор трябва да се остави отворен. При тип 1 и при тип 2 се регистрира ясна връзка с орнитоморфните съдове.

Дрънкалки, оформени като водоплаващи птици, са широко разпространени в региона на Лаузитската култура (територията на съвременна Полша), като изолирани екземпляри се откриват и в южна Германия и северна Швейцария. Те се датират през периода На А/В (Jockenhövel, 1998: 58, 249).

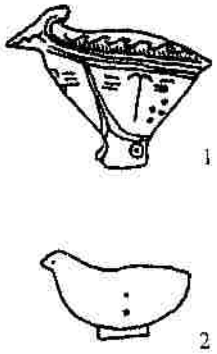

Обр. 4. Орнитоморфни дрънкалки. 1 - Островул Маре; 2 - Кърна. М - различен

Зооморфни съдове

Зооморфни съдове и фигурки са известни още от среднобронзовата епоха от обекти на култура Ватина. От края на среднобронзовата и къснобронзовата епоха зооморфни съдчета се срещат на обекти на КИКД. Там са открити четири зооморфни съда: Балта Царова (Nica 1997, fig. 4: 13a-13b), Балей — непубликуван, Орсоя — гр. 227 (Филипов 1976, обр. LXIX, 6) и Островул Маре (Berciu 1953: 598, Pl. XXX 21).

Зооморфното съдче от Балей се отличава от другите три съдчета (Балта Царова, Орсоя и Островул Маре). То е изработено от фина глина. Трудна е идентификацията на изобразеното животно. То е с тяло на тревопасно, с подчертани хълбоци, предните крака са със стъпала, върху които са изобразени чрез врязване нокти — елемент, особено характерен за зооморфните съдчета на култура Ватина (Tasić 1984: 66; Garašanin 1983a: 516, T. LXXIX). Главата на животното е моделирана по концепция, съобразно която са

оформени главите на орнитоморфните съдчета в КИКД (широка плоска човка, силно изпъкнали очи, украсени с концентрично врязани линии). Украсата е сравнително пестелива, нанесена върху предната част на съдчето — глава, шия, крака (обр. 6).

Стратиграфската позиция на съдчето — IV строителен хоризонт на Балей, позволява то да се датира през класическата фаза на културата. На датата не противоречи и стиловата му близост с орнитоморфните съдчета. Тялото и краката на животното насочват към културни традиции, присъщи за класическата фаза на култура Ватина.

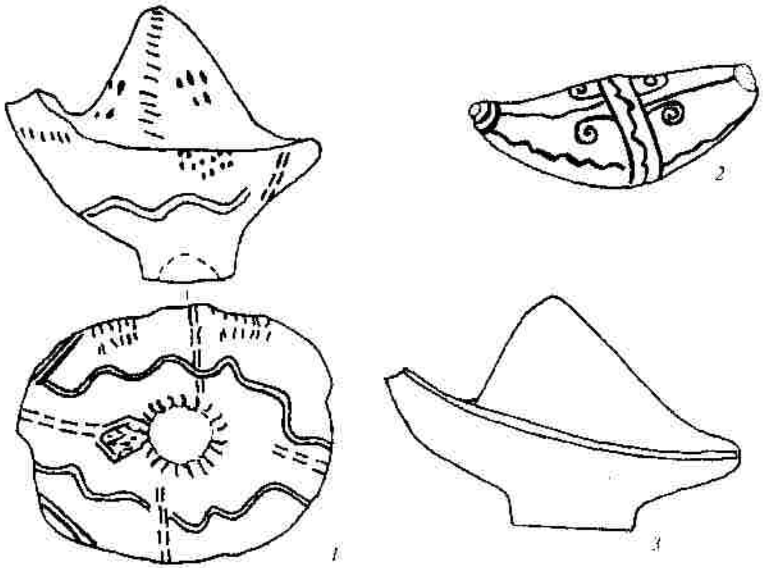

Обр. 5. Дрънкалки. 1 - Балей IV строителен хоризонт; 2 - Балей II строителен хоризонт; 3 - Орсоя.

Другите три зооморфни съдчета — от Балта Царова, от Орсоя и от Островул Маре са с близка концепцията на оформяне. Съдчето от Балта Царова (Nica 1997: fig 4: 13a-13b) е открито в некропола на селището. То принадлежи на ранната фаза на културата. Главата на съществото е моделирана като глава на рогато животно, тялото е сферично, ясно е отделена шията на съдчето. Орнаментацията е характерна за орнитоморфните съдчета. Пространството под шията на животното е орнаментирано с мотив, който се среща под шиите на птиците и е подобен на този, украсяващ диколтетата на антропоморфните фигурки. Дъното е оформено като столче. Съдчето от Островул Маре е фрагментирано, запазена е главата и част от тялото на съществото. Все пак запазеният фрагмент е достатъчно информативен (обр. 7: 1), за да може да се реконструира форма на тялото, достатъчно близка до тази на съдчето от Орсоя (обр. 7: 2) и на съдчето от Балта Царова (Nica 1997, fig 4: 13a-13b). Както и при съдчето от Балей животното, изобразено на тези три съдчета, отново не може да се идентифицира. Тялото и оформянето на главата, с издадената напред човка, следват концепцията на орнитоморфните съдчета на КИКД. Върху главата на животното са моделирани рога (обр. 7). Съдчето

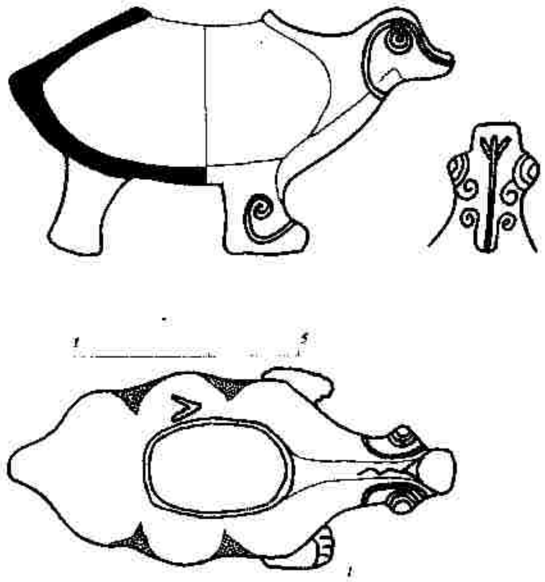

Обр. 6. Зооморфен съд. Балей, IV строителен хоризонт

от Орсоя може да се датира достатъчно сигурно през късната фаза на културата. В полза на тази дата говори както принадлежността на некропола към късната фаза на културата, така и урната от гроб 227, която представлява амфоровиден съд, украсен по раменете с вертикални канелюри (Филипов 1976: Т. XIX а).

Зооморфните съдчета се произвеждат през всички фази на КИКД. При оформянето им се проследяват традициите на среднодунавските култури от Бр. А — Бр. B1 и по-специално на култура Ватина и на културата на трансдунавската инкрустираната керамика.

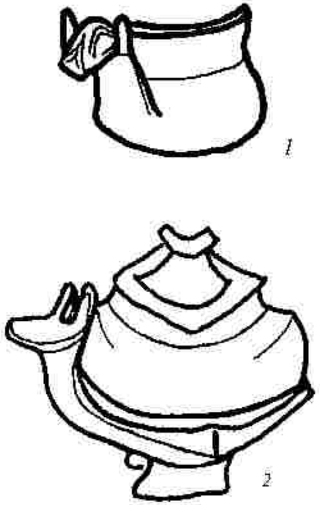

Обр. 7. Зооморфни съдове.
1 - Островул Маре; 2 - Орсоя.

Изобразените същества съчетават в себе си признаци на различни животински видове, което е свидетелство, че в митичните представи на обществото присъства фантастичното животно и по-специално образът на рогатата птица, едновременно обозначаващ границите и обединяващ трите зони на космоса.

В края на бронзовата епоха и в Централна Европа се появява образът на рогатата птица. В Швейцария през Бр. D — На В се срещат и дрънкалки, при които в един образ са обединени глава на птица с рога на крава или на овен (Kossak, 1990). Рогатата птица е един от образите в тракийското изкуство от късножелязната епоха.

Глинени модели на брадви

Глинени модели на брадви са открити на четири обекта на КИКД — два екземпляра от Курвин град до Костолац, Сърбия (Васић 1912), пет екземпляра от Островул Маре, Румъния (Berciu 1953), осем екземпляра от Орсоя, България[4], и няколко десетки цели или фрагментирани глинени брадви от Балей, България[5]. Глинени брадви не са откривани в култури, синхронни с КИКД или с предшестващите я в басейна и на Средни и на Долни Дунав.

От особено значение е намирането на многобройни глинени брадви в четирите строителни хоризонта на селището при Балей (Катинчаров, Йоцова 1976). Преди това те оставаха сравнително редки предмети, открити, когато е известна находищната ситуация, в некрополи — Островул Маре и Орсоя.

Глинените брадви повтарят формата на едновременните им бронзови брадви. Те следват сравнително точно бронзовите образци, поради което при тяхната класификация ще използваме критериите за изграждането на типологията на бронзовите брадви, както и техните разграничителни в хронологическо отношение признаци. От обектите на културата са известни два вида глинени брадви: първи вид — брадви, които са подобни на бронзовите двойни брадви (обр. 8; 9; 10: 1-2) и втори вид — глинени брадви, които наподобяват бронзовите брадви с диск на тила (обр. 10: 3).

Първият вид глинени брадви са двойните брадви. Те според формата на тесните страни и втулката могат да се разделят на три типа.

Първи тип — двойни брадви с конкавно извити тесни страни, разширяващи се към дъговидно оформено острие. Втулката е издадена навън. Отворът ѝ е с кръгли очертания (обр. 8). Типът е засвидетелстван само с един екземпляр от Балей. Стратиграфската му позиция е неизвестна. Открит е при оглед на мястото. Брадвата е старателно моделирана и украсена с инкрустирани мотиви от всички страни.

Първият тип глинени брадви стои най-близо до тип Бегунци (тип Килиндир или тип Килиндир-Бегунци — според терминологията на различните изследователи) на бронзовите двойни брадви (Panajotov 1980; Bouzek 1985; Mavriyannaki 1985; Harding 1984). Тип Бегунци е характерен за края на микенската епоха (Panajotov 1980; Mavriyannaki 1985). Центърът на производството му е разположен извън границите на микенската култура (Harding 1984). Разликата между екземплярите, произлизащи от микенския свят и тези от "варварския", е изразена предимно във функцията им. Ако микенските могат да имат и утилитарно приложение, то "варварските" нямат практическо предназначение (Harding 1984). Според А. Хардинг центърът на производство на бронзовите двойни брадви от тип Бегунци е северната гранична на микенския свят зона и те са свидетелство за различното функциониране на един и същи вид предмети в различни културни зони (Harding 1984). Крайна позиция относно произхода на типа Бегунци заема Г. Маврианаки, която смята, че между него и двойните брадви на егейския свят няма никаква връзка (Mavriyannaki 1985).

Много точното възпроизвеждане на типа Бегунци в глина подсказва, че вероятно той е бил познат в КИКД, макар и досега там да не е бил откриван. Известно изключение представлява случайната находка от околността на гр. Оряхово, България (Черных 1978).[6]

Втори тип. Вторият тип на глинените брадви са близки по очертания на първия тип. При него обаче втулката не се издава навън. Отворът ѝ е кръгъл (обр. 9: 2; 10: 1-2). Известните ми екземпляри са украсени. По повечето личат следи от инкрустация. Брадвите се различават помежду си по степента на грижливо моделиране и изравняване на повърхността. Всички са покрити с добре загладен, на места излъскан шлик. Типът е представен с два варианта: симетричен и асиметричен.

Брадвите от втория тип са открити и в четирите строителни хоризонта на селището при Балей, което позволява тяхната датировка да се обвърже с периода на обитаване на селището (Бр. В2 — На А1). Разлика в представянето на двата варианта по хоризонти не се забелязва. Засега е невъзможно изявяване на хронологически променящи се признаци при тези двойни брадви.

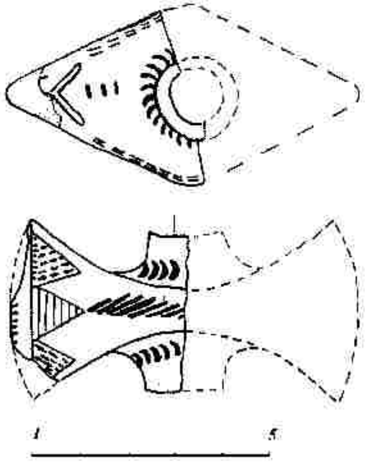

Обр. 8. Глинена брадва. Балей.

Прототип на симетричните брадви се открива в бронзовите двойни брадви тип Семерджиево (Panajotov 1980). Много добър паралел на брадвата от Орсоя (гроб 346) е бронзовата брадва от Тшкиншвили, Грузия (Bouzek 1985). И. Панайотов приема за най-вероятна дата на тип Семерджиево XIV-XIII в. пр. Хр., но не изключва възможността за синхронизацията му с анатолийските двойни брадви от периода 1700 — 1300 г. пр. н. е. (Panajotov 1980). Един от съществените класификационни признаци при бронзовите двойни брадви е формата на отвора на втулката. Докато бронзовите брадви тип Семерджиево са с елипсовиден отвор на втулката, което ги обвързва с микенския тип брадви (Bouzek 1985), то глинените брадви са с кръгъл отвор на втулката. Този признак ги класифицира като егейски тип, който не оформя серия на разпространение и период на съществуване извън Егея (Mavriyannaki 1985).

Паралели на асиметричните глинени брадви от втори тип при бронзовите двойни брадви от къснобронзовата епоха не са ми известни. Те се срещат в минойска Елада и са подразделени от Брейниган в тип V (Branigan 1974). От друга страна те напомнят синхронните им каменни брадви, открити в селището при Балей. Асиметричните брадви както по форма така и по украса са близки до култовите каменни брадви, разпространени през III хилядолетие пр. Хр. в Северна Германия (Sandars 1968).

Трети тип. Към третия тип принадлежат двойните

брадви с прави странични стени, които имат право или леко извито острие. Втулката не се издава. Отворът ѝ има кръгло очертание (обр. 9: 1, 5). Брадвите са изцяло украсени. Повечето от орнаментите са инкрустирани. По производствени характеристики те не се различават от втори тип и също така могат да се разграничат два варианта: симетричен (обр. 9: 2, 5) и асиметричен (обр. 9: 3, 4).

Паралели на глинените брадви от третия тип между бронзовите двойни брадви от територията на България не са известни. Те стоят най-близко до I основен тип бронзови брадви на К. Мавринаки (Mavriyannaki 1985). Типът с прави странични стени има много дълъг период на употреба в Егея. Засега не може да се предполага център на производството им в граничен с микенската култура район. Третият тип глинени двойни брадви единствен между разгледаните досега подсказва наличието на преки контакти между КИКД и микенския свят.

Втори вид глинени брадви. Вторият вид глинени брадви е известен засега с един единствен екземпляр. Той е открит в гроб 287 от Орсоя (обр. 10: 3). Брадвата е изработена от фина глина, покрита е с добре загладен излъскан шлик със светъл цвят. Орнаментирана е по двете широки страни. Украсата е нанесена и по шайбата на брадвата, и около ръба на втулката, и по самото острие. Орнаментите са запълнени с инкрустация.

Глинената брадва копира бронзовите брадви, известни в литературата под термина “брадви с диск на тила”. Те са характерна форма за Карпатския басейн и Трансилвания. По типологическите си белези (издадена навън втулка, кръгла орнаментирана шайба, сравнително широко острие) вторият вид глинени брадви съответства на бронзовите брадви от типа Дражна, който се датира в Бр. Д съкровищен хоризонт (Vulpe 1970). Брадвите с диск на тила са били употребявани и в средата на КИКД, за което подсказва откритието на една бронзова брадва в селището на културата при Жуто Брдо (Васић 1907). Датировката на глинената брадва по аналогия с тип Дражна в Бр. Д се подкрепя и от датирането на некропола при Орсоя през III фаза на културата (Шалганова 1993; 1994 а).

При изправено положение брадвата по форма и украса напомня антропоморфните фигурки, характерни за КИКД. Приликата е особено ясно видима при разработката на пространството непосредствено под шайбата, която е идентична с украсата на главите на много от антропоморфните фигурки. Издатъците на втулката са подобни на начина на

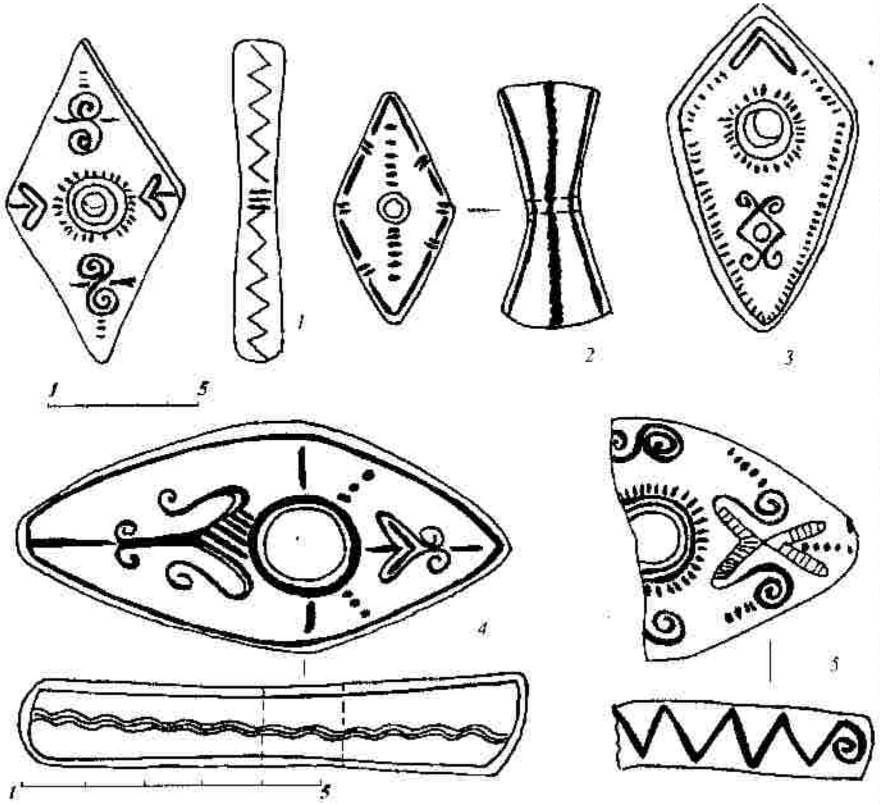

Обр. 9. *Глинени модели на брадви.* 1, 5, 6 - Балей; 2-4 - Орсоя.

представяне на ръцете при някои от фигурките (Letica 1973).

Известните досега глинени брадви са богато украсени от всички страни. Освен чрез размера (5 — 10 см) и чрез материала, от който са изработени, култовата функция на глинените брадви е подчертана и чрез богатата им украса, а при болшинството и чрез украсата на самото острие с врязани линии, инкрустирани с бяла паста (обр. 9: 1; 10: 3). Наличието на втулка показва, че глинените брадви от една страна много точно възпроизвеждат бронзовия прототип, а от друга имат ясна връзка с оригиналната функция на брадва, която е била прикачвана на дръжка. Възможно е да се приеме, че в обреда те са имали функцията на жезли, както се предполага и за бронзовите брадви.

Схемата на украсата на всички глинени брадви е идентична. Те са орнаментирани с две повтарящи се композиции — по една, съответно на широките и на тесните стени на брадвите. Композицията на широките стени е центрирана около отвора на втулката, пространството около която е особено старателно украсено. Отворът е ограден с една или няколко врязани инкрустирани линии, като при някои екземпляри от тях лъчеобразно излизат резки (обр.8; 9: 1, 3, 5). Слънцето е много ясно изобразено и това позволява да се приеме, че и концентричните врязани линии имат същото значение. При украсата са използвани характерните за културата мотиви, при които често един от съставящите елементи е спиралата. Тези мотиви са характерни и за украсата на долната (камбановидната) част на антропоморфните идоли. Тесните страни са украсени обикновено с прост геометричен орнамент, покриващ цялата страна на брадвата: прави линии хоризонтално или вертикално разположени, понякога завършващи към острието със спирала. При болшинството бродви композицията е оградена от рамка, следваща очертанията на предмета (обр.9: 2-4; 10: 1), а на две от брадвите широките страни са само оградени с рамка, без тяхната повърхност да е украсена (обр.9: 2).

Композициите на украсата на симетричните и асиметричните брадви са различни. Мотивите, използвани при украсата на широката страна на симетричните брадви, са винаги два. Срещуположно разположените по дългата и по късата ос на брадвите мотиви се повтарят (обр. 9: 1, 5). Те

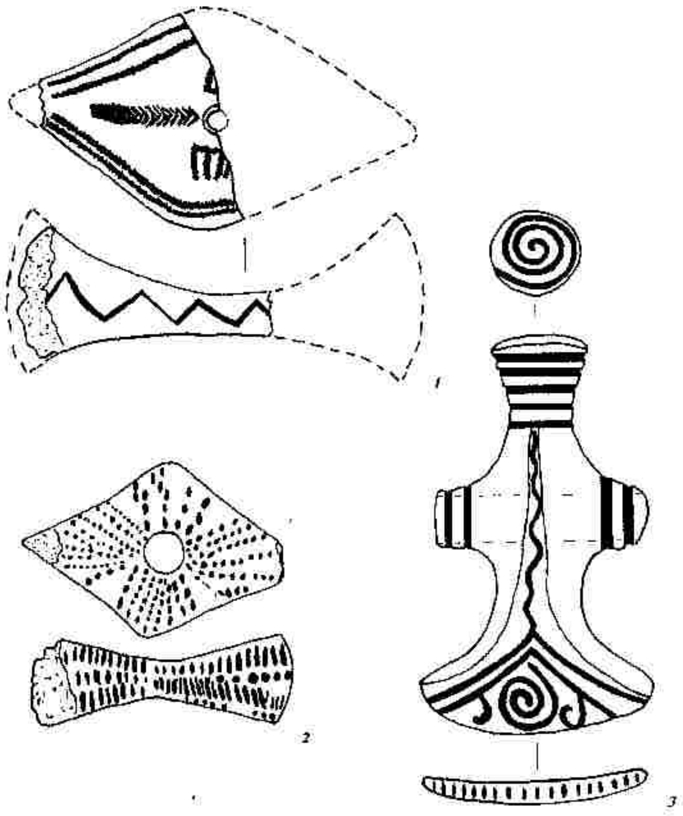

Обр. 10. Глинени модели на брадви. 1, 5, 6 - Балей;

са ясно отграничени един от друг. Понякога разделянето им е подчертано и чрез допълнителни елементи — врязани линии или линии, образувани от последователни вдълбавания. Същата схема се използва и при украсата на основния пояс на амфоровидните съдове. При асиметричните глине

ни брадви за украсата на широките стени са използвани два различни мотива, разположени срещуположно по дългата ос на брадвата (обр. 9: 3, 4).

Датировката на глинените брадви според паралелите на техните бронзови прототипи и според находищния им контекст, показва, че те са били разпространени през класическата и през късната фаза на културата на инкрустираната керамика по Долни Дунав, т. е. в периода Бр. В2 — Бр. Д/На А1 — ситуация, аналогична на тази, която е установена за другите култови предмети от глина, открити на територията на културата.

Още с откриването на двойните брадви в българските земи, те са били тълкувани като свидетелство за тракомикенски контакти (Филов 1920, Попов, 1925). Към тази теза в българската наука се присъединяват почти всички съвременни изследователи (Бонев 1988; Panajotov, 1980). Сред чуждестранните автори, които в разпространението на бронзовите двойни брадви виждат микено — "варварски" (европейски) взаимоотношения е Я. Боузек (Bouzek 1985). Глинените брадви, намерени на територията на културата, са свидетелство за преплитане на разнопосочни традиции. Двойните брадви са характерни предимно за една южна или югоизточна традиция, макар че е трудно на тяхна основа да се отстоява тезата за преки контакти и влияния от микенския свят. Глинената брадва с диск на тила, въпреки че засега е единична находка, е допълнителна подкрепа на многобройните данни за общност и близки взаимовръзки на КИКД с културите от Карпатския басейн и Трансилвания (Shalganova 1995).

Бротлайбидоли

Разкопките на селището при Балей, България, увеличиха с още шест екземпляра количеството на известните досега от територията на КИКД тринадесет предмета, обозначавани най-често в научната литература с термина бротлайбидоли (Brotleibidole). Освен в Балей бротлайбидоли са открити още в Островул Маре, Румъния (Berciu 1939: fig. 168; 1953: 599-600) — девет екземпляра (обр. 11: 1-6, 12: 9, 11), в Оршова, Сърбия (Wosinszky 1904: 218-220, T. II 5-7, III-V) — един екземпляр (обр. 12: 10), в Корбово, Сърбия (Васић 1912, сл.75) — един екземпляр (обр. 12: 12), в Банатска Паланка, Сърбия (Rašajski 1988-1989: 13-14, sl. 2)- един екземпляр (обр. 12: 7) и в Ат до Вршац, Сърбия (Rašajski 1988-1989: 13-14, sl. 1) — един екземпляр (обр. 12: 8).

Бротлайбидолите са изработени от глина. По форма те са приблизително правоъгълни със заоблени ъгли. Максималната им дължина достига 8-9 см. Върху една от широките им страни са нанесени вдлъбнати изображения, а при един от екземплярите — кръстовидни знаци върху обратната страна (обр. 11: 1). При два от бротлайбидолите от Островул Маре (Berciu 1953: Pl. XXXIII: 4, 6), при предметите от Оршова (Bándi 1974: 237ff, Abb. 6) и от Корбово (Васић 1912: сл.75) личат следи от инкрустация. По орнаментите на бротлайбидолите от Ат и от Банатска Паланка има следи от червена боя (Rašajski 1988-1989: 19).

Подобни и идентични предмети са откривани и в други култури от бронзовата епоха на Средна и Южна Европа. Наблюдават се три района на концентрация в разпространението им (обр. 14): ареалът на култура Полада в Италия, ареалът на културите Мадяровце и Ветеров в Средна Европа и ареалът на КИКД на Балканския полуостров.[7] Последно преглед на всички открити екземпляри и картина на разпространението им е предложил Г. Тръика (Trnka 1982: Abb. 1). Към тях трябва да се прибавят още два екземпляра от територията на култура Мадяровце (един от селището Шаровце — вж. Novotná & Novotný 1984: 330) и един от селището Хосте — вж. Bötera 1983: 72-79) и още десет от територията на КИКД (шестте екземпляра от Балей, един от Корбово — вж. Васић 1912: сл.75, един от Ат до Вршац, един от Банатска Паланка и един от Островул Маре — 865 км. — вж. Rašajski 1988-1989: 15, 19, sl. 1).

Относно функцията на бротлайбидолите са изказани различни хипотези. Те са описвани и интерпретирани като култови хлебчета, глинени сладкиши, глинени идоли, тайнствени глинени дъсчици, рабоши или като пинтадери, съответно глинени печати, или пък като калъпи (Trnka 1982: Abb. 1).[8] Използването им като щемпели трябва да се отхвърли поради конструктивни съображения — орнаментът е вдлъбнат и някои от екземплярите носят следи от инкрустация или боя. Не би могла да се възприеме и интерпретацията им като калъпи. Каналчетата им са разположени хоризонтално, има инкрустация или боя върху някои от тях, а и не са известни предмети, които биха могли да бъдат отлети по някой от тези калъпи. За бротлайбидолите, намерени на територията на КИКД, най-приемливо е предположението, че те са били с култова функция. В полза на тази хипотеза може да се приведе и аргументът за присъствието в културата на разнообразни миниатюрни обикновено богато украсени глинени предмети. Като пример могат да се споменат двойните глинени брадвички, масичките, антропоморфните идоли, трончетата и редица други. За принадлежността на бротлайбидолите, открити на територията на КИКД, към културата добре свидетелствува украсата на екземпляра от Оршова (обр. 12: 10), а също и украсата на останалите предмети (обр. 11; 12) се вписва добре в орнаменталната система на културата. Въпреки това, до откритието на бротлайбидолите в селището при Балей, някои съмнения относно тяхната принадлежност към културата не можеха да бъдат преодолени напълно. Като основен изпъкваше фактът, че нито един от тях не е бил открит в ясен археологически контекст и при редовни археологически разкопки (Rašajski 1988-1989: 14-15). В това отношение находките от Балей придобиват особена важност, служейки за доказателство, че и другите екземпляри, намерени на територия на КИКД, могат да бъдат отнесени с достатъчно основания към културата.

Бротлайбидолите от Балей са открити в IV и в III строителен хоризонт на селището. В IV хоризонт са намерени два екземпляра. Първият от тях е в единия край леко вдлъбнат. Той е с дължина 6,8 см и дебелина 1,3 см. Украсен е от всички страни (обр. 11: 1). Вторият е фрагментиран. Неговите размери са: запазена дължина 5,4 см, дебелина — 1,8 см и ширина — 2,8 см. Украсата е нанесена върху една

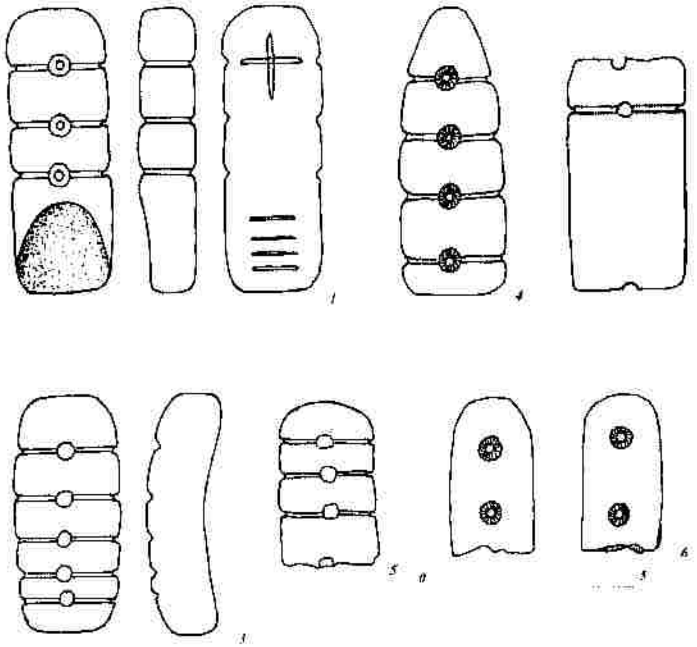

Обр. 11. Бротлайбидоли. 1-2 Балей, IV строителен хоризонт; 3-6 Балей, III строителен хоризонт.

от широките му страни (обр. 11: 2). Двата екземпляра са изготвени от фина, пречистена глина, с много добре заглаена до излъскване повърхност.

От III строителен хоризонт на селището са намерени два цели и два фрагмента от бротлайбидоли. Единият екземпляр е леко дъговидно извит. Той е с дължина 5,4 см, ширина 2,4 см и дебелина 1,2 см. Украсата е нанесена върху една от широките страни (обр. 11: 3). Вторият цял екземпляр е леко заострен от едната страна. Той е с дължина 6,7 см и е с добре загладена сива повърхност. Украсата е нанесена върху една от широките страни (обр. 11: 4). Третият екземпляр от този хоризонт е със запазена дължина 3,6 см. Той е със сива добре загладена повърхност. Украсата е нанесена върху двете широки страни на предмета (обр. 11: 6). Последният бротлайбидол, намерен в III строителен хоризонт на Балей, е със запазена дължина 3,7 см, ширина 2,2 см и дебелина 1,5 см. Повърхността му е добре загладена с бежов цвят. Украсата е нанесена върху една от широките страни (обр. 11: 5). Бротлайбидолите от Балей нямат следи

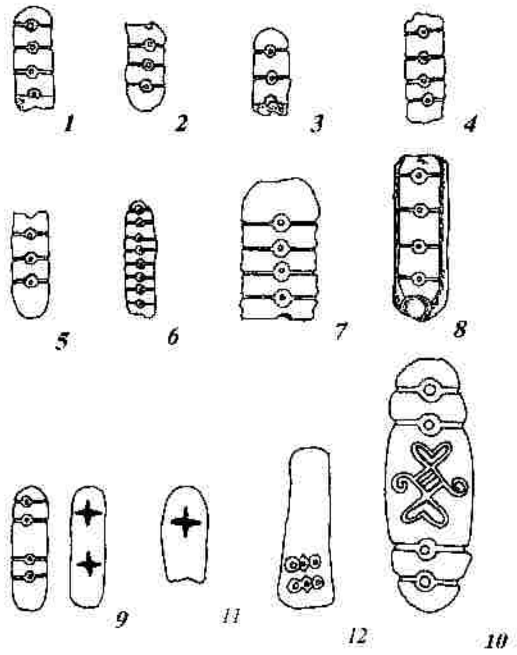

Обр. 12. Бротлайбидоли. 1-6, 9, 11 - от некропола при Островул Маре; 7- Банатска паланка; 8 - Ат; 10 - Оршова; 12 - Корбово.

от инкрустация.

Бротлайбидолите могат да се класифицират единствено на базата на орнаментацията им. На територията на културата се срещат два типа:

Първи тип. Бротлайбидолите се характеризират с украса, разположена във вертикална колонка. Различават се три варианта. При първите два варианта тя се състои от щамповани кръгчета с точка или звездовидни мотиви, от които излиза хоризонтална линия. При първия вариант орнаментите са разположени непосредствено един под друг на сравнително равни разстояния (обр. 11: 1, 3-5; 11: 1-8). При втория вариант украсата образува групи в двата края на предмета, а пространството по средата е или неорнаментирано (обр. 11: 2; 12: 9), или е орнаментирано с друг мотив (обр. 12: 10). При два от предметите върху обратната страна е вдълбан кръстовиден знак (обр. 11: 1; 12: 9). Третият вариант е представен само с един екземпляр от Балей. За него е характерна липсата на страничните хоризонтални линии (обр. 11: 6).

Бротлайбидолите от първия тип имат точни паралели в култура Мадяровце (обр. 13: 1-7 — вж. Tocik 1964; Vladar 1973: Abb. 77), в която се среща и третия вариант, който е единичен екземпляр в КИКД. За култура Мадяровце са характерни и бротлайбидоли, при които кръгчето е заменено със звездовиден мотив, а също и екземпляри, при които хоризонталните линии заемат и страничните плоскости на предмета, какъвто е единият от екземплярите от Балей (обр. 11: 10). От друга страна в култура Мадяровце не се среща разновидността на втори вариант, при който пространството между двете групи орнаменти е заето от друг мотив (обр. 13: 1-7). Подобни на първия тип бротлайбидоли се срещат и на територията на култура Ветеров (Trnka 1982: Abb. 10-11). Но известните оттам варианти са по-близки от една страна към тези на култура Мадяровце, а от друга към тези на култура Полада.

Близки на първия тип бротлайбидоли се установяват

и на територията на култура Полада, но при тях системата на орнаментация е усложнена. Мотивът кръгче и хоризонтална линия е заменен от мотив, съставен от няколко кръгчета, свързани с хоризонтална линия (обр. 13: 9-11).

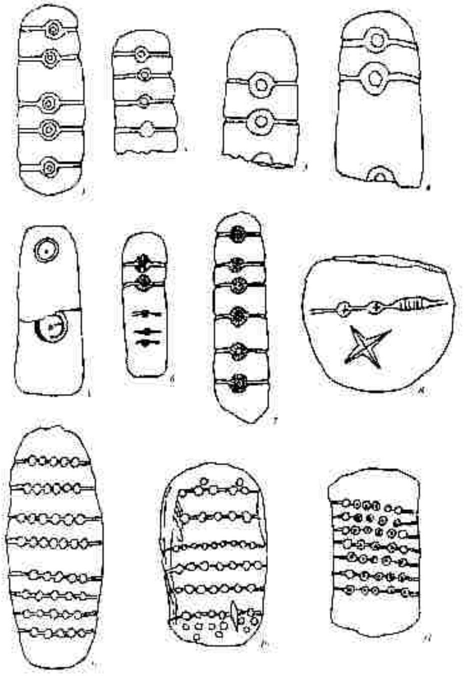

Обр. 13. Бротлайбидоли. 1-7 - култура Мадяровце; 8-11 - култура Полада.

Втори тип. Той е представен от екземплярите в Корбово и в Островул Маре (обр. 12: 11, 12). За този тип е характерно съсредоточаване на орнамента само в единия край на предмета. Отнасянето на предметите от Корбово и от Островул Корбулуй към бротлайбидолите поражда известни съмнения. Все пак основания за определянето им като бротлайбидоли дават размерът, най-общо правоъгълната форма със заоблени краища и наличието в култура Полада на екземпляри, при които орнаментът не е поставен в определена система (обр. 13: 8).

С въпроса за датировката на бротлайбидолите са се занимавали доста учени. Бротлайбидолите са сравнително точно хронологически определени. В култура Полада те се отнасят към нейния период В, който се датира в райнековата степен Бр. A2 (Fasani 1970: 106-108, 11-13). Екземплярите от култура Ветеров също се датират в райнековата степен Бр. A2 (Trnka 1982: 77). За датировката на бротлайбидолите

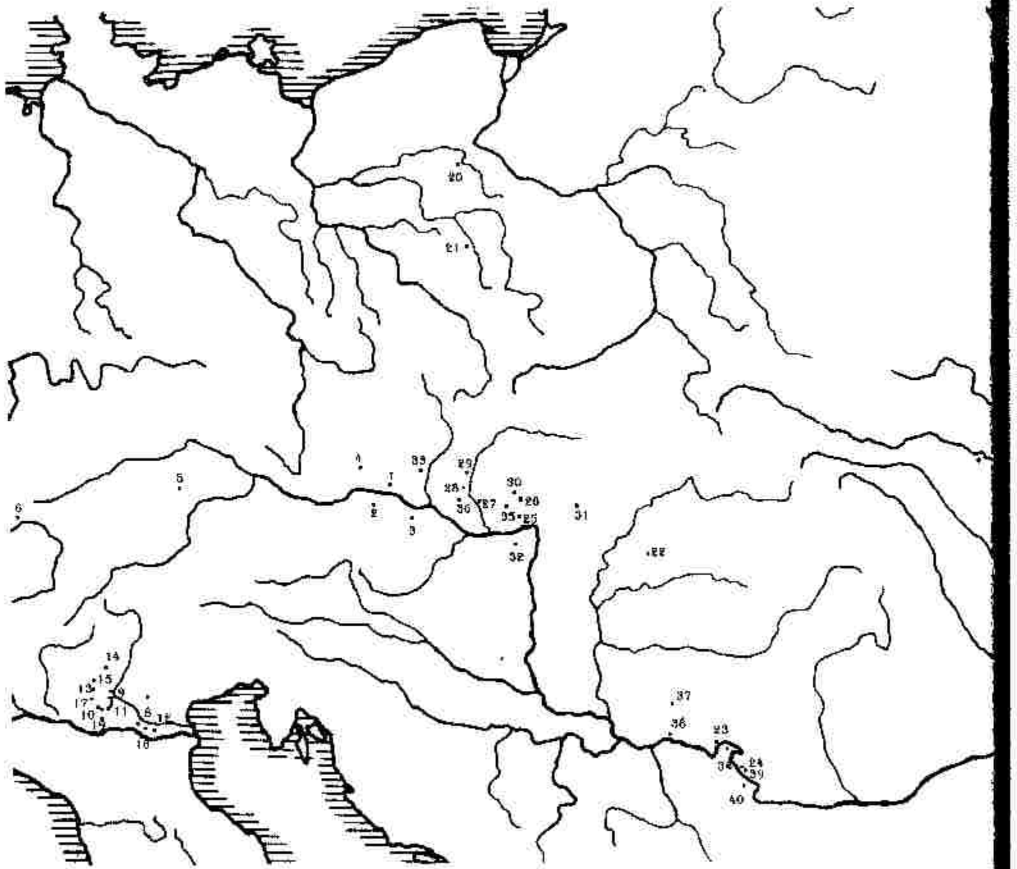

Обр. 14. Разпространение на бротлайбидолите.

от територията на КИКД от важно значение е тяхната хронологическа позиция в култура Мадяровце. Това се обуславя от близките паралели между тези предмети в двете култури от една страна, а от друга от сходството между други елементи и форми в тези отдалечени една от друга култури (вж. Hänsel & Roman 1984: Abb. 1-2, 4; връзките между двата района са отбелязани и в ранната, и в средната бронзова епоха Roman 1988: fig.36-1, 217-223). В културата Мадяров-

це бротлайбидолите са характерни за класическата и късната ѝ фаза (Novotná & Novotný 1984: 330). Нейната класическа фаза се датира в райнековата степен Бр. А2 и е синхронна с южнонемския хоризонт Ланквард и степента Монтеору I (Novotná & Novotný 1984: 333). Късната ѝ фаза се датира в определената от А. Точик степен Бр. А3 (Tocik 1964: 53). Тя може да се синхронизира отчасти с южнонемския хоризонт Лохам и с Бр. В1 по Райнеке (Benkovsky-Pivovarová 1982: 1-12). Според Владар бротлайбидолите са разпространени в един кратък времеви отрязък — преходът между степените Бр. А3 и Бр. В1 (Vladar 1973: 323). Г. Банди предлага за тях датировката XV-XIII в. пр. Хр., опирайки се на намирането им в контексти на КИКД (Bándi 1974: 241-242). Обосновката, предложена от автора, не може да се приеме без резерви, т.к. той оперира с екземплярите от КИКД, които не са намерени в ясен хронологически контекст, а са от находища, които са проучени чрез обхождане в началото на века (Wosinszky 1904: 218-220; Васић 1912: 9-13). Екземплярите от Островул Маре произлизат от обект, по чиято публикация не може да се съди точно за контекста на намирането им (Berciu 1953: 599-600; 1939: 125).

Новопубликуваните находки от Островул Маре, от Банатска Паланка и от Ат до Вршац са случайни находки, което не позволява те да бъдат разглеждани като носещи ясна хронологическа информация. Бротлайбидолите от Балей произлизат от стратифицирано селище, от неговите долни хоризонти и това ги прави важни за изясняване на периода на разпространението им в КИКД. Типологическите особености на материала от IV и от III строителни хоризонти позволяват те да бъдат отнесени към класическата ѝ фаза, Бр. В2-Бр. С, а следователно и бротлайбидолите, намерени в Балей, да бъдат датирани също в Бр. В2-Бр. С. По аналогия към този времеви отрязък могат да се отнесат и останалите бротлайбидоли, открити на територията на КИКД. В подкрепа на тази констатация е възможно да се приведат и няколко допълнителни аргументи. Находките от Островул

Маре са открити на територията на некропол, основната част от погребенията на който се отнасят към класическата фаза на културата. Мотивът, разположен в средата на бротлайбидола от Оршова (обр.12: 10), е един от характерните мотиви в украсата на предметите от IV и от III строителен хоризонт на Балей и особено в украсата на глинените двойни брадвички.

Определянето на бротлайбидола, открит в Ат до Вршац, в същия времеви отрязък и отнасянето му към класическата фаза на КИКД предизвиква обаче доста въпроси. В района на Вршац и специално на Ат КИКД е представена с ранната си фаза, която е синхронна на културите Семерле и Мадяровце III и се датира в периода Бр. B1 по Райнеке (Hänsel & Roman 1984: 41). През класическата фаза на културата в района е разпространена културата Белегиш-Кручени I (вж. Rašajski 1988-1989: 14), а досега не е открит нито един бротлайбидол в обект на културата Белегиш-Кручени. Отнасянето на бротлайбидола от Ат към КИКД предполага следователно за него една по-ранна датировка през Бр. B1, синхронно с разпространението на бротлайбидолите от култура Мадяровце. Това вероятно е обяснението за внезапната поява през класическата фаза на тези предмети в КИКД. Присъствието на бротлайбидоли в културите Мадяровце и в ранната фаза на КИКД би могло да обясни типологическата близост между тези доста редки и характерни предмети в иначе отдалечените и разновременни културни явления като култура Мадяровце и класическата фаза на КИКД. Разбира се, тези разсъждения са спекулативни и се нуждаят от допълнителни доказателства, а като установено трябва да се приеме, че на територията на КИКД бротлайбидолите са разпространени през класическата ѝ фаза и представляват една хронологически по-млада група, в сравнение с тези от култура Мадяровце.

За произхода на бротлайбидолите са изказани две хипотези: първата — за малоазийско-егейски произход (Bándi 1974: 241-242; Vladar 1973: 323; Novotná & Novotný 1984: 330; Bouzek 1985: 69) и втората за италийско-дунавския им произход (Trnka 1982: 65; Fasani 1970: 11-113). Новооткритите находки от Балей дават допълнителни аргументи в подкрепа на втората хипотеза. От друга страна тези предмети са едно от свидетелствата за силни връзки, които културата има с културите от Средния Дунав и Централна Европа.

Антропоморфни фигурки

Антропоморфните фигурки са глинените изделия на КИКД, на които е обърнато най-голямо внимание в научната литература. Те са отбелязвани в литературата с термина камбановидни идоли. За първи път в научната литература антропоморфна фигурка от културата е публикувана от М. Валтерович през 1890 г. (Валтеровић 1890: 110-114). Оттогава на антропоморфните фигури са посветени множество изследвания. За тях са предложени различни класификации. Основна тяхна цел освен формалното подреждане на материала, е изявяването на хронологически чувствителните им признаци. В някои от класификационните системи в основата е заложена хипотезата, че появата на антропоморфните фигури в КИКД е резултат на микенски влияния и се приема за възможно съпоставянето и дори следването на критериите, послужили за изграждането на класификацията на микенските глинени идоли (Trbuhović 1956-1957; Chicedeanu-Sandor & Chideanu 1990). В момента в научната литература съществуват няколко различни класификационни системи, според които едни и същи признаци при някои са показатели за по-млада възраст, а при други точно обратното (ср. Garašanin 1983: 530-533 и Letica 1973). В опитите да се постигнат обективни критерии за построяването на хронологически обоснована класификационна система на идолите са използвани и орнаменталните мотиви по статуетките. В основата е заложено разбирането, че голяма част от орнаментите представляват изображения на метални накити, чиего датиране е възможно благодарение на откриването на реалните украшения в затворени комплекси. Примамливостта на тази задача естествено е привлякла вниманието на редица учени, но за съжаление постигнатите резултати не са много обнадеждаващи (Kossak 1954; Schumacher-Matthaus 1985).

Разработени са четири класификационни схеми на антропоморфните фигури, всяка от които обхваща всички известни на автора ѝ идоли от **КИКД**. Това са схемите на М. Гарашанин (Garašanin 1983: 530-533), на В. Трбухович (Trbuhović 1956-1957), на З. Летица (Letica 1973) и на М. Кичедеану-Сандор и Й. Кичедеану (Chicedeanu-Sandor & Chicedeanu 1990). Най-подробно е разработена класификацията на З. Летица. Основната ѝ задача е изявяването на локално обусловени признаци и на хронологически чувствителни признаци. З. Летица разработва система от признаци, определени на емпирично ниво за съществени. Авторката ги налага на картата и установява три локално обособени групи. При определяне на хронологически чувствителните признаци З. Летица се основава на изведен априори принцип. Според нея посоката на развитие е към увеличаване на схематизма при изобразяване на антропоморфните фигурки. Тази генерална линия на изменение във времето тя извежда на ниво тип и вариант. В класификацията критерии се явяват: 1. оформянето на главата (обща форма, изобразяването на очи, нос и т.н.); 2. оформянето и предаването на ръцете; 3. очертание на долната част на фигурката. З. Летица отделя специална глава в монографията си, която посвещава на проверка класификацията по независим път чрез контекста на намирането на антропоморфните фигурки (Letica 1973). За съжаление данните, с които авторката разполага, са твърде ограничени както по количество, така и по информативност.

Друга задача си поставя М. Гарашанин. Той разработва формална класификация, чиято цел е да обособи ясно разграничими групи — типове. В схемата си той обхваща всички известни антропоморфни фигурки от цялата бронзова епоха, намирани на територията на култури, разпространени по долното и средно течение на р. Дунав. Типообразуващ признак в класификацията му е общото очертание на тялото, а вариантообразуващ — положението на ръцете при тип А и начина на представяне на долната част при тип В.

Класификацията на В. Трбухович е близка както по цели, така и по методика до тази на М. Гарашанин. Различията между тях се изразяват в обхвата и признаците, които са определени като съществени. В. Трбухович се стреми в класификацията да обхване цялото разнообразие на антропоморфни фигурки от бронзовата епоха, като особено внимание обръща на пластиката от микенската култура. Типообразуващ признак според него е оформянето на долната половина на тялото, а вариантообразуващ е положението на ръцете (Trbuhović 1956-1957).

Последната, предложена в науката, класификация на антропоморфните фигури от **КИКД** е на двамата румънски автори М. Кичедеану-Сандор и Й. Кичедеану (Chicedeanu-Sandor & Chicedeanu 1990). Използвана е класификацията на Фурумарк за микенските идоли и тя е приложена върху материала на **КИКД** на групата Бьело Брдо-Дали. Антропоморфните фигури са разделени на 3 групи, които са означени съответно с гръцките букви Tau, Phi, Psi. Към първата група, чийто отличителен белег са ръцете, оформени като малки правоъгълни израстъци, са причислени статуетките от групата Бьело Брдо-Дали и те са разгледани като локален вариант. Последната група е представена само с един екземпляр и няколко фрагмента. Тя е отделена на базата на липсата на глава. Според авторите най-многочислена е втората група антропоморфни фигури, които според формата на очертанието на долната част се разделят на три типа (А, В и С). Тип В е разделен и на два варианта (В1 и В2).

При отговор на въпросите за хронологически значимите признаци на антропоморфните фигурки изграждането на нова класификационна система би имала значително повече шансове след публикуването на колекцията на антропоморфните фигурки от Балей. Преди нейната окончателна обработка по хоризонти и сравнението ѝ с публикуваните екземпляри от затворени комплекси от некрополите (особено от Орсоя), на настоящия етап е погрешно да се предприема опит за подробно разработена класификация. Тя би страдала в значителна степен от слабостите, присъщи за всички, представени досега в науката, класификации.

На дадения етап на научното дирене, според мен, могат да се разграничат ясно три вида антропоморфни фигурки.

I. Антропоморфни фигурки с плътна горна и куха долна част. Те са известни от почти всички паметници на културата, както и от културната група Бьело Брдо-Дали (Majnarić-Pandzić 1976: 46-48).

II. Антропоморфни фигурки с ажурна горна част. Долната част при нито един от известните екземпляри не е запазена. Ажурните идоли са изключително редки на територията на културата. Един от тях е намерен в III строителен хоризонт на Балей (Катинчаров & Йоцова 1986: 45). Освен от Балей са известни още три екземпляра. Два от тях са от неизвестно местонаходище и един от Курвин град, Костол (Letica 1973: T.XVII). Като предварителна хипотеза може да се каже, че II вид антропоморфни фигурки е ограничен локално в близост до района на Железните врата и хронологически — в класическата фаза на културата. Тяхната датировка засега се основава единствено на стратиграфската им позиция на залягането им в III строителен хоризонт на Балей и неговата датировка през II фаза на културата.

III. Антропоморфни фигурки с плътна горна част и долна, оформена като два самостоятелни крака. Засега са публикувани само 2 екземпляра: единият от Островул Маре (Berciu 1953: PL. XXXII, 2), а другият от Орсоя (Филипов 1976: обр. 18). Обединени по този признак двата екземпляра по другите си признаци се различават ясно един от друг. Тяхната единичност и това, че те не образуват самостоятелна серия, не позволява засега да бъдат определени като два типа на III вид. Възможно е при нови находки това предположение да се потвърди. Третият вид антропоморфни фигурки са разграничени от М. Гарашанин като тип В (Garašanin 1983: 531). Антропоморфни изображения, подобни на трети вид, са известни в единични екземпляри и от територията на култура Вербичоара и на култура Теи.

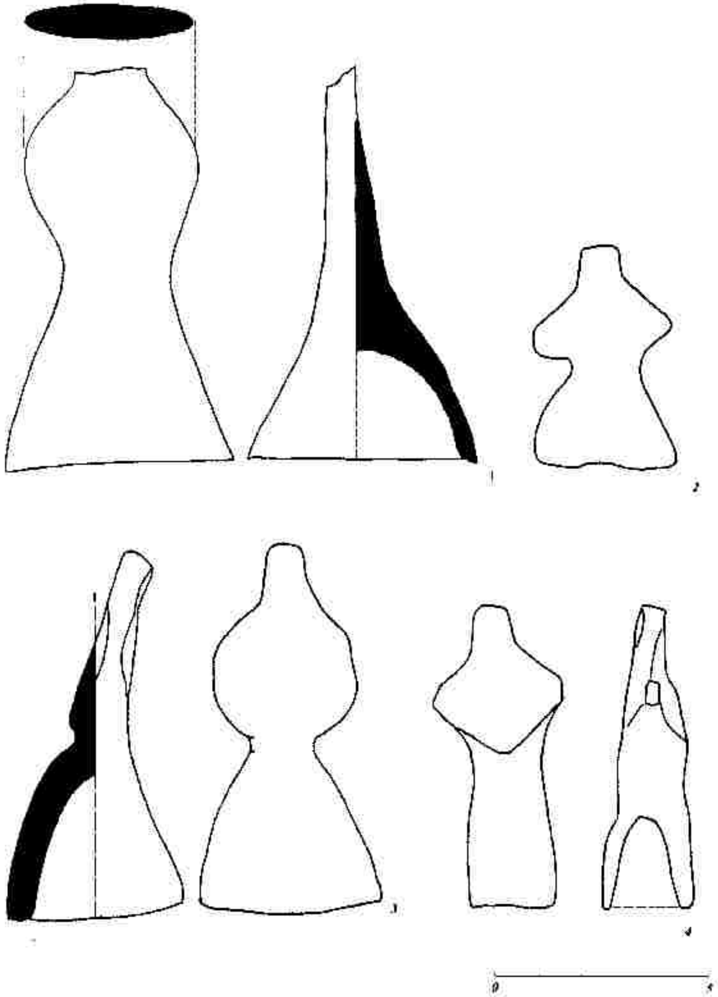

Обр. 15. Антропоморфни фигури. 1-4 - Балей

Най-интересен, поради многобройността и широкото си разпространение, е *първият вид* антропоморфни фигурки, които отговарят най-добре на термина "камбановидни идоли". Този вид обединява разнообразни по форма и по украса статуетки. Класификацията им е възможна по критерии на различни нива: 1. качество на изработката; 2. размер на фигурката; 3. наличието на украса и съответно на отсъствието ѝ; 4. отделни признаци на формата. Те определено се корелират и образуват ясно разграничени групи (възможно типове), някои от които вероятно имат хронологическо значение, а други видимо отговарят на отделни аспекти от идеологическото съдържание, заложено във фигурката.

Тип 1 (обр. 15). Те са грубо изработени. Предимно са малки и рядко са средни по размер (3.0 — 13 см). Украса липсва, или ако я има, е много пестеливо положена (служи за изобразяването на 2 елемента – коса и колан). Долната им част е винаги камбановидна, главата е отделена, ръцете са предадени като малки правоъгълни издатъци (обр. 15: 2, 4) или въобще не са изобразявани (обр. 15: 1, 3). Срещат се във всички хоризонти на Балей.

Тип 2 (обр. 16; 17). Статуетките са изработени прецизно. Рядко са малки, предимно са средни по размер (5.0 — 20.0 см). Те са богато украсени с характерни за културата декоративни мотиви, чрез които са предадени и отделни антропоморфни белези: очи, нос, уста, ръце и пръсти, както са изобразени украшенията им и декорацията на дрехите им. Долната част на фигурките е оформена от камбановидно до цилиндрично. Разнообразието на другите признаци и комбинацията между тях е твърде широка. Тук са отбелязани всички възможни комбинации при предаването на ръцете и главата, както те са описани и класифицирани от З. Летица и М. Гарашанин. При класификация, основана на признака по-голяма и по-малка степен на схематизъм са отбелязани всички възможни степени — от фигурката на колесницата при Дупля (обр. 16: 4; 25: 1) до фигурките от Островул Маре, където главата не е предадена въобще (обр.

16: 1 — вж. Dumitrescu 1974: fig. 396-397).

Фигурки от този тип са регистрирани на обекти, които принадлежат на всички фази на културата. Те се срещат и през ранната фаза (фигурката от Ковин) и имат много добри

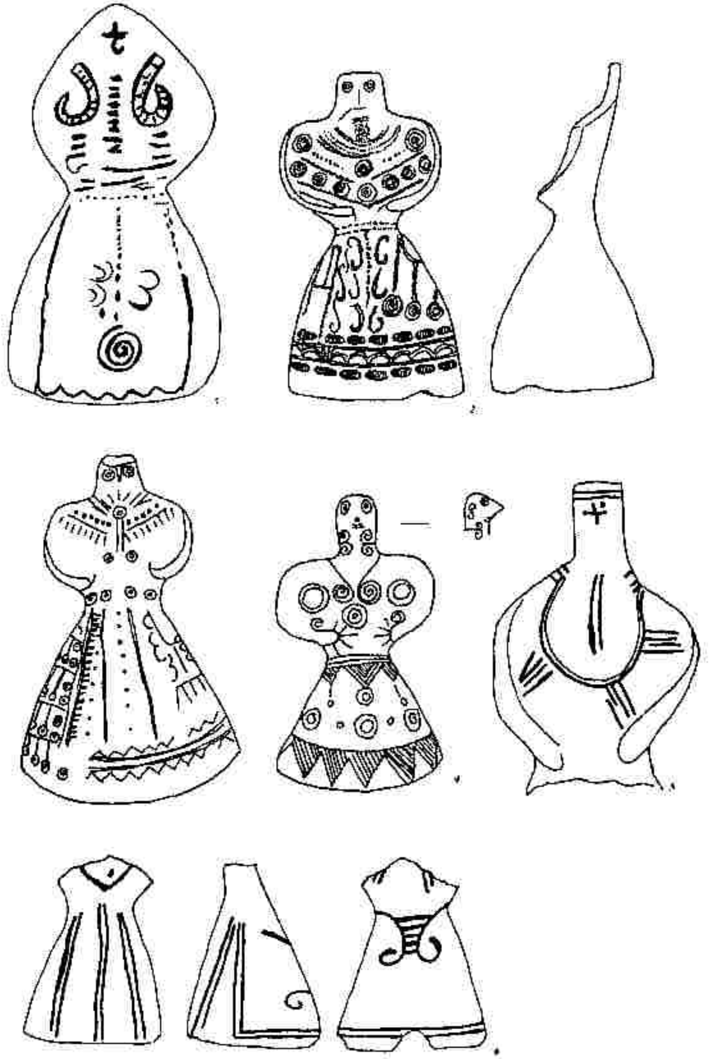

Обр. 16. Антропоморфни фигури. 1 - Островул Маре; 2 - Кленовник; 3 - Вршац; 4- Дупля; 5-6 - Балей.

паралели в културната група Бьело Брдо-Дали (Letica 1973: Т. I, III), и през класическата (фигурките от Кърна), и през късната (фигурките от Орсоя). Дали част от признаците на типа имат хронологическа стойност и могат да бъдат положени в основата на класификация, чиято основна цел би била хронологическа, може да се отговори след цялостна обработка на колекцията от Балей. Засега те могат да се определят единствено на основата на известните ми данни от Балей. Там те се срещат във всички хоризонти и са тип, характерен за всички фази на културата.

Тип 3 (обр. 18; 19). Статуетките са прецизно изработени. Те са средни или големи по размер (11-35 см). Между екземплярите от този тип се срещат и едни от най-богато украсените фигурки на културата. Долната им част е подчертано цилиндрична, като е значително по-широка от горната, от която се издава рязко (обр. 18; 19: 1-2). Нерядко тя е оформена като многостенна геометрична фигура (обр. 18: 2). Главата е предадена най-често схематично (обр. 19: 2), върху която обаче може да са отбелязани чрез декоративни мотиви някои антропоморфни белези — очи, нос, уста (обр. 19: 1, 3-4). Горната част на тялото е отпред оформена конкавно. При този тип не е отбелязано предаването на ръцете чрез малки правоъгълни издатъци. Ръцете могат да бъдат старателно изобразени — графично или релефно (обр. 18: 1; 19: 1) и могат въобще да отсъстват (обр. 18: 2; 19: 2). Като правило украсата на горната половина е композирана около голям централен мотив (обр. 19: 1). И при третия тип на антропоморфните фигурки задължително е предадена косата и коланът (обр. 18: 1-2; 19: 1-3).

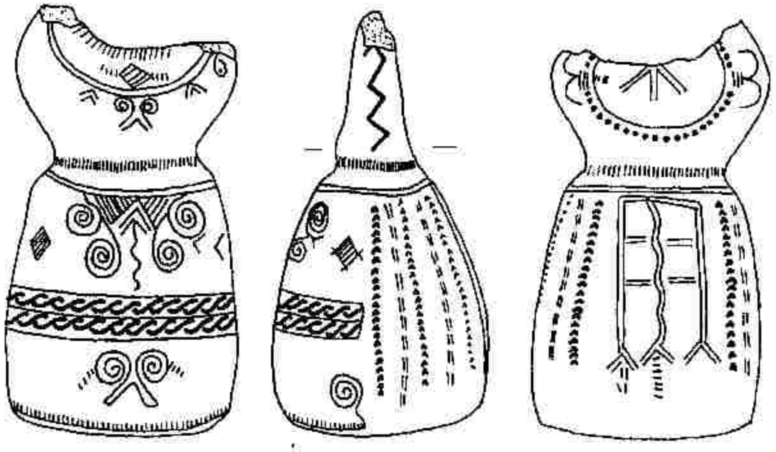

Обр. 17. Антропоморфна фигура. Ново село.

Типът е присъщ за Орсоя. В Балей статуетките от третия тип се срещат предимно в горните строителните хоризонти на селището. Това позволява да се предположи, че тези фигурки се датират през късната фаза на културата.

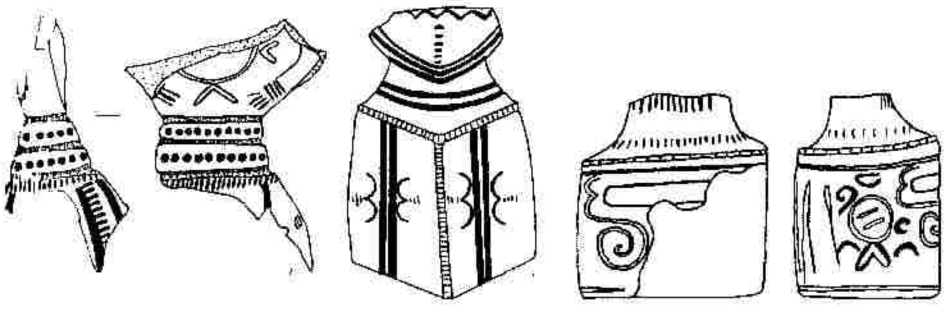

Обр. 18. Антропоморфни фигури.

Предположението се нуждае от допълнителна проверка, но в негова подкрепа са такива стилови особености на статуетките като големия, централен геометричен мотив и многостенната долна част и ъгловатост на очертанията на цялата фигурка.

Накитите, изобразени върху статуетките от тип 2 и тип 3, показват, че те нямат хронологическо значение. Добър пример в това отношение са изображенията на гребеновидните, котвовидните и очилатите висулки (вж. по-долу), които се откриват както върху антропоморфните фигурки на културата, така и върху някои съдове. С тези изображения през цялото развитие на културата са били украсявани както антропоморфни фигури, така и урни, и други изделия на малката глинена пластика (модели на брадви, на маси на столове), даже когато накитите вече не са били произвеждани. Изобразяването на накити върху антропоморфните фигури е консервативен елемент, семантично натоварен, който не притежава хронологическа информация. Само през последната фаза на КИКД, особено при фигурките от третия тип, може да се говори за схематизиране на изображението на накита до степен на загуба на металния прототип. На базата на изобразените накити върху статуетките е рисковано да се правят хронологически изводи от една страна, а от друга не е правомерно на тяхна основа да се възстановяват накитите, битували в рамките на културата. По-скоро тук се касае за превръщането на изображението на накит в знак за сакралност.

Елементи, които присъстват почти неизменно при всички открити досега антропоморфни фигурки, са изображението на косата и коланът. При някои от тях те са предадени съвсем схематично като проста врязана линия, а при други с подробности, които позволяват реконструкция (Dumitrescu 1961). Повторяемостта на тези два признака при всички типове и появата им дори при първия тип, подсказва голямата им семантична натовареност. Те трябва да се третират като постоянен елемент от съдържанието на антропоморфните фигурки. Върху някои от антропоморфните фигурки коланът е предаден с прецизност, която позволява неговата реконструкция. Могат да се различат два вида колани. Първият вид е съставен от апликации, пластини и копчета, прикачени и нанизани върху тексилна или кожена лента. Вторият вид представлява лента, увита около кръста, в някои от случаите няколкократно. Към двата вида колани са били прикачени множество метални висулки с различна форма.

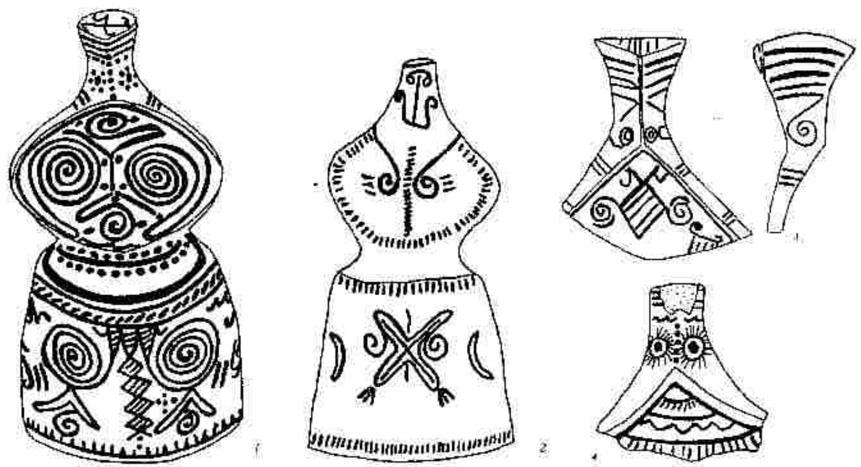

Обр. 19. Антропоморфни фигури

Като хронологически по-млада засега може да се определи само една група антропоморфни идоли. Това са фигурките от третия тип, които преобладават в некропола при Орсоя. Тяхната датировка се основава на стиловите особености на орнаментацията, която е характерна за късната фаза, намирането им контекст в погребения в Орсоя, съвместно с урни, които са украсени и с канелюри, както откриването на екземпляри от тази група фигурки в горните слоеве на Балей.

От КИКД са намерени два глинени модела на колесници. Първата колесница е намерена в местността Град до Дупля и се съхранява в Народния музей в Белград (обр. 25: 1).[9] Колесницата е изработена от глина, представлява каруца с три колела, която е запрегната с три водоплаващи птици, а в нея е поставена мъжка фигура. Колесницата е украсена с кръгови мотиви, инкрустирани с бяла паста. Мъжката фигура и спада към т.н. антропоморфни идоли на културата на инкрустираната керамика по Долен Дунав. Полът е обозначен чрез изобразяването на фалос от вътрешната страна на фигурата, прикрит от дългата дреха. Главата е с ясно обозначени очи, изпълнени чрез щамповани големи кръгови мотиви, идентични на тези, украсяващи колесницата. Отличаващ признак на тази фигура, в сравнение с болшинството антропоморфни идоли, е силно издаденият напред нос, който придава на главата орнитоморфни белези. Внимателно е предадена косата, която е дълга, хваната на опашка или на плитка, със закачени по нея спираловидни украшения. Ръцете са с разперени пръсти. Особено внимание е отделено на представянето на украшенията — шийна гривна със спираловидни краища, колиета със спираловидни краища и кръгли висулки, колан с прикачени към него чрез система от верижки големи кръгли висулки.

В същата местност Град до Дупля е открита и втора колесница, която сега се съхранява във Вършацкия музей (обр. 25: 2). Тя е двуколесна, впрягът е неизвестен, а в колата е поставена женска фигура. В оформлението на главата на фигурката, както и при първата колесница присъстват орнитоморфни белези. Дрехата ѝ, върхът на главата и коланът са украсени със свастики. Украшенията са изобразени чрез кръговидни мотиви, с които са орнаментирани и дрехата на жената и колесницата. Те, както и свастиката, принадлежат знаците на слънчевата символика.

Роговидни предмети

Формата им наподобява рог. Долната им част е куха, почти цилиндрична. Горната постепенно конусовидно се стеснява и извива към върха. Тя е плътна (обр. 20). Височината е между 5 и 10 см.

Роговидни предмети са известни от Балей (20 екземпляра). Освен тях е обнародвана една находка от Островул Маре (Berciu 1973: 596, Pl. XXXII 13).

Роговидните предмети са изработени от фина глина. Наблюдава се корелация между качеството на моделиране на повърхността и богатството на украсата им. Срещат се неукрасени, пестеливо украсени (обр. 20: 3) и богато украсени (обр. 20: 1-2). Роговидните предмети не се различават

по между си по форма. Отделя се само един екземпляр, при който външната повърхност е надлъжно фасетирана и всяка от така образуваните шест повърхности е използвана като самостоятелно орнаментално поле (обр. 20: 1).

Роговидни предмети са установени във всички строителни хоризонти на Балей. Това позволява те да бъдат датирани през класическата и късна фаза на културата. На тези хронологически граници не противоречи и единствената друга публикувана находка от Островул Маре. Не са намирани екземпляри от тях в паметници, датирани през ранната фаза на културата. От съседните и от съвременните на КИКД културни явления предмети с подобна форма не са публикувани. Те не са известни нито в културите, предшестващи КИКД на територията на разпространението ѝ (Ватина, Вербичоара), нито в културите от Среднодунавския басейн, с които тя има непосредствени генетически връзки (културата на трансдунавската инкрустирана керамика, културите Ватия и Мадяровце).

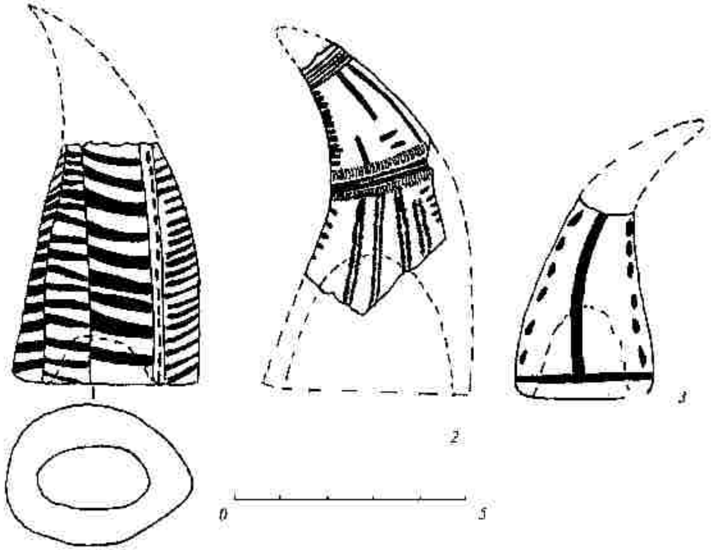

Обр. 20. Роговидни предмети

Техниката, използваните мотиви и композицията на украсата (обр. 20) недвусмислено показват принадлежността на роговидните предмети към КИКД. Формата, която няма паралели и прототипи в близките културни явления, позволява роговидните предмети заедно с антропоморфните фигурки да бъдат определени като един от културно разграничаващите елементи на КИКД. Тези изделия се появяват през класическата фаза на културата. Роговидните предмети са открити както в некрополи на културата (гр. 9 от Островул Маре), така и в културния слой на селище (Балей). Невъзможно е да се реконструира утилитарно приложение.

Глинени модели на масички

От обектите на КИКД са ми известни 5 глинени модела на масички — 2 екземпляра от Орсоя (Филипов 1976: 17, обр. 14, табл. XXII), 1 от Кърна (Dumitrescu 1961: 152, Pl. CIII 541, CIX 541), 1 от Балей (непубликуван) и 1 от Балта Верде (Berciu & Comşa 1953: fig. 36:1; Kemenczei 1984).

Масичките се различават значително една от друга по украса, по качество на изработка и по форма. Два от екземплярите са старателно изготвени и покрити с богат орнамент, съставен от характерни за културата мотиви (обр. 21: 4-5), другите три са неукрасени, изработени небрежно, с грубо моделирана и загладена повърхност (обр. 20: 3). Масичките се различават по форма. Плотът им е: *1. правоъгълен* — 1.1.плътен — Балей (обр. 20: 3); 1.2. с отвор в средата — Орсоя, гр. 62 (обр. 20: 4); *2. елипсовиден* — 2.1. плътен — Кърна (Dumitrescu 1961: PL. XIII, 541), Орсоя, гр. 41 (обр. 20: 5); 2.2. с два отвора — Балта Верде. Друг разграничаващ ги признак е оформянето на долната част на масичката. Те са: *1. масичка с крака* 1.1. прави — Балей (обр. 20: 4), Орсоя, гр. 41 и Балта Верде и 1.2. със стъпала — Кърна (Dumitrescu 1961: PL. XIII, 541) и *2. масичка без крака* — Орсоя гр. 62 (обр. 20: 4).

Ограниченото количество и съществените различия между глинените модели на масички не позволяват подразделянето им на типове и варианти. Датировката на известните екземпляри се основава на откриването им в контекста на

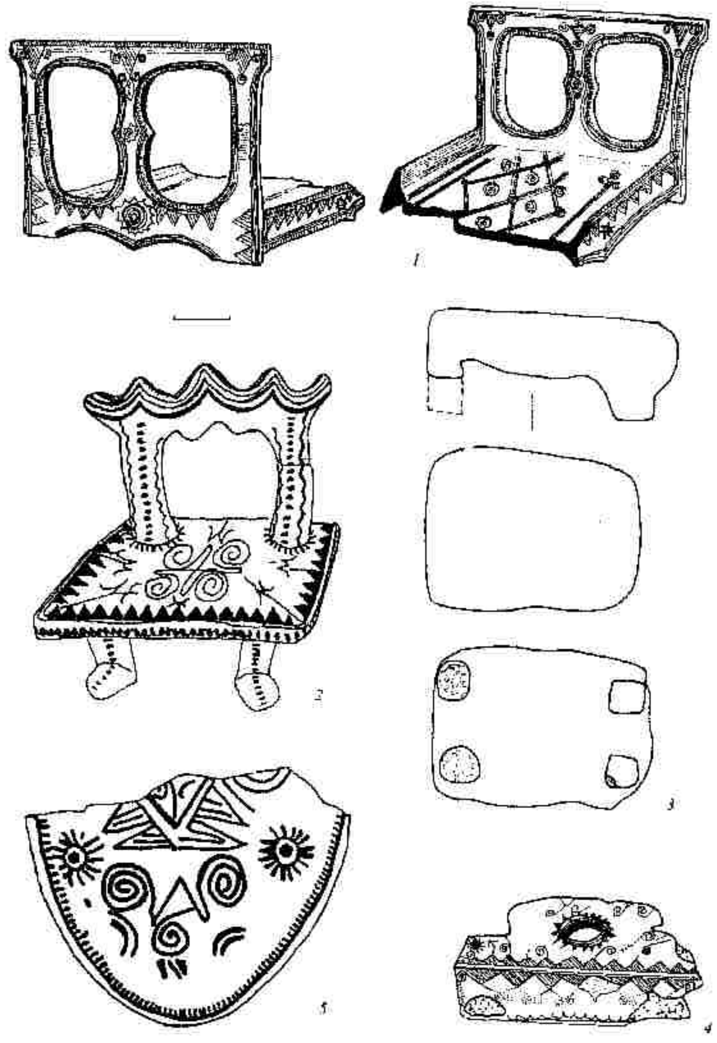

Обр. 21. Глинени модели на столове и масички.

обекти, отнесени към определена фаза на културата. Масичката от Кърна може най-общо да се датира в класическата фаза на културата. Тя не е открита в затворен комплекс, поради което предложената дата не може да се смята за сигурно установена. Масичката от Балта Верде е открита в затворен комплекс, в гр. 15. Според урната погребението най-вероятно се датира в класическата фаза на културата. Масичката от Балей произлиза от IV строителен период, което предполага принадлежността ѝ към класическата фаза. Масичките от Орсоя са открити в затворени комплекси, съответно гр. 41 и гр. 62. За съжаление от другите предмети от погребенията са публикувани само идолът от гроб 41, който не е хронологически значим (Филипов 1976: 17, табл. XXII) и фрагмент от капаче и едно зооморфно съдче от тип 2 от гр. 62. Наличната информация позволява да се направят само най-общи изводи и да се датират моделите на масички от Орсоя в рамките на късната фаза на културата, изхождайки само от датировката на некропола като цяло.

Данните, с които разполагаме, позволяват моделите на масички да се датират през класическата и през късната фаза на КИКД. Засега се очертава тенденцията, че прецизно изработените и богато орнаментираните модели на масички са присъщи за късната фаза на културата.

Функцията на глинените модели на масички е култова. Твърдение, което може да бъде подкрепено от откриването им в погребални комплекси (Кърна, Орсоя, Балта Верде) и от съвместното им намиране с други култови предмети на културата — антропоморфни фигурки (Орсоя, гр. 41) и зооморфни съдчета (Орсоя, гр. 62). Ал. Бонев също им приписва култова функция. Това му разрешава да предложи и да употребява като обозначаващ ги термин "култови масички" (Бонев 1988: 49).

Глинени модели на столове

От територията на КИКД са публикувани два модела на столове от Кличевац (Vasić 1902: 175, fig. 19-22) и от

Орсоя, гр. 310 (Филипов 1978: обр. 12). Те са богато украсени с характерни за културата мотиви (обр. 21: 1-2). Двата стола се отличават по начина на оформяне на облегалката и на долната им част. Моделът от Орсоя е стъпил върху 4 крака, като предните два са със стъпала (обр. 21: 2), докато столът от Кличевац няма специално оформени крака (обр. 21: 1). Всяко морфологически отделно поле на изделията е украсено със самостоятелна композиция.

Двата модела на стол са открити в погребални контексти. Засега няма данни за откриването им в селищни комплекси. Столът от Кличевац е намерен в гроб, но не е посочено в кой от шестте гроба на некропола е открит. Като цяло се приема, че некрополът от Кличевац принадлежи на класическата фаза (Тасић 1983: 83). От гр. 310 в Орсоя са известни антропоморфната фигурка, два модела на лодки и моделът на стол. Наличната информация разрешава да се предложи за дата на модела на стола датировката на некропола, т.е. късната фаза на културата. Моделите на столове от културата могат да се отнесат към класическата и късна фаза и да се датират в Бр. В2 — Бр. Д/На А1.

Както и за предишните предмети от глина, откривани в рамките на КИКД, възможната функция на предметите е култова. Основание за подобно твърдение е намирането им в погребални контексти и съвместно с други култови предмети.

Глинени модели на лодки

Глинени модели на лодки са открити на три обекта на КИКД — един екземпляр от некропола при Ново село (Миков 1970: 53, обр. 7), два екземпляра от гр. 310 от некропола при с. Орсоя (Филипов 1978: обр. 12)[10] и десетки екземпляри от селището при Балей (непубликувани)[11].

Формата на лодките е еднаква за всички известни ми образци — плоскодънни, със заострен нос и заоблена кърма. Върхът на носа е приповдигнат в сравнение с кърмата (обр.

22; 23). Във вътрешността на лодката са разположени няколко реда седалки (обр. 23: 1). Известни различия се наблюдават в размера (10 — 18 см), в количеството седалки — 2-4 реда (в Балей се срещат лодки без седалки), в степента на издигане на носа (обр. 22: 1); и в наличието при някои екземпляри на езичести издатъци отвън (един, два или четири).

Според начина на изработката и украсата лодките може да се разделят на две групи: 1. изработени сравнително небрежно и без украса (обр. 23) и 2. богато украсени с характерни за културата мотиви (обр. 22). Композиционно еднакво са разработени, съответно двете дълги и двете къси страни. Късите са третирани като вертикални разделителни пояси.

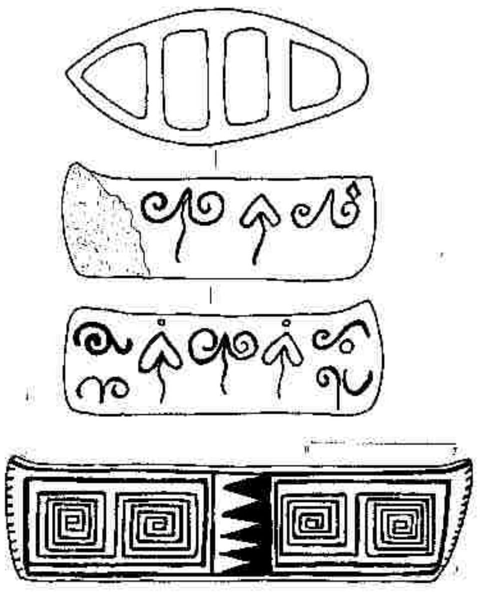

Обр. 22. Глинени модели на лодки.

Времевият отрязък, през който са използвани глинените модели на лодки, съвпада с класическата и късна фаза на културата. Те са намирани във всички строителни хоризонти на Балей и в некропола от Орсоя. Модели на лодки са открити в IV строителен хоризонт на Балей в затворен археологически контекст, мегаронното жилище (Катинчаров & Йоцова 1976: 27) и на други места в слоя (Катинчаров & Йоцова 1980: 49), а също така и в значително количество във II строителен хоризонт (Катинчаров & Йоцова 1981: 38; 1982: 25).

Два са основните и взаимно непротиворечащи си подхода при интерпретацията на моделите на лодки — като модели на реално съществували и използвани от населението плавателни съдове и като елемент от религиозната система на древното общество.

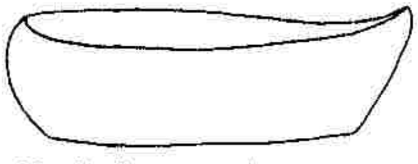

Обр. 23. Глинени модели на лодки. Балей.

Глинени модели на колела и колесници

Откритите в културата глинени модели на колела са два типа. *Първият тип* са плътните колела. Те са с дупка (втулка) в центъра, през която е минавала главината на оста на колелото. Няколко екземпляра са открити в селището при Балей (обр. 24) и един в селището Гърла Маре (Bichir 1964: 78). Те са регистрирани във всички строителни хоризонти на Балей. *Вторият тип* е представен от колела със спици. Известните в КИКД са от варианта четириспицови с изпъкнала навън втулка (обр. 25). Колелата от този тип са открити върху колесниците, намерени в Дупля. На колелата на едната колесница чрез врязана линия са подчертани конструктивните детайли (обр. 25), а на другата конструктивната връзка между спицата и колелото е орнаментирана. Находките от Балей позволяват първият тип да бъде датиран през класическата и късна фаза на културата или през Бр. В2 - На А1. Датировката на колесницата и съответно на колелата от Дупля може да се постигне единствено чрез украсата, която най-вероятно принадлежи на класическата фаза на културата. Въпросът дали вторият тип колела е бил използван през цялата къснобронзова епоха, на дадения етап не може да получи отговор.

Двата известни глинени модела на колесници от Дупля ни дават два различни типа леки колесници. Първият е с три колела, а вторият е с две (обр. 25). Триколката е свързана с неразглобяема връзка с впряга. За впрегатна сила са използвани водоплаващи птици. При двуколката впрягът е неизвестен. Той е свързан с колата с разглобяема връзка.

Модели на глинени колела и колесници са известни от бронзовата епоха от Карпатския басейн и непосредствено съпределните територии (обр. 26; 27 — вж. Piggot 1983: 83-110). Периодът, през който те получават най-голямо разпространение, отговаря на Бр. А и възможно началото на Бр. B1. Те се срещат най-често на територията на съвременна Румъния, Унгария и Чехословакия (Farkaš 1984: 23). Те са фиксирани в културите Отомани, Витенберг, Ватия, Ветеров, Мадяровце (Hüttel 1982: 39). От Долнодунавския басейн модели на колела са известни от култура Вербичоара (Bichir 1964: 78) и на култура Теи (Leahu 1966: 129-131, fig. 42). Глинени модели на колела са открити на 8 обекта на културата Теи, които се отнасят към различни нейни етапи. Намирането на модели на колела и от Фундени (Bichir 1964: 78), отнасящи се култура Теи IV (Leahu 1966: 31), позволява да се предположи, че производството на глинени модели на колела в средата на култура Теи, както и в КИКД, е продължило и след като изработването им в останалите райони на Карпатския басейн е вече прекратено.

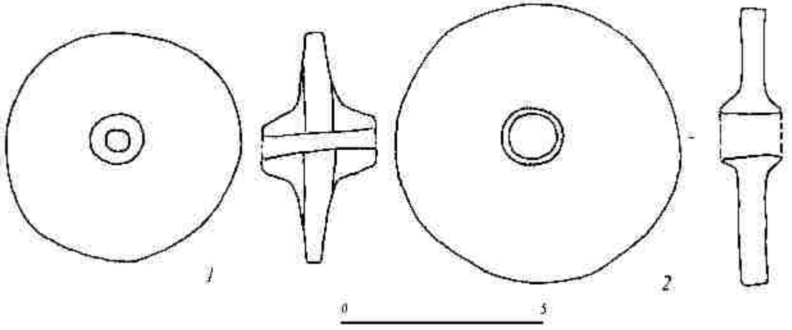

Обр. 24. Глинени модели на колела. Балей.

Според типологията, разработена за глинените колела, открити в Карпатския басейн, първият тип от долнодунавските се отнася към тип I, вариант 1, а вторият — към тип II, вариант 3 (Farkaš 1984: 23). Последно, карта на разпространение на I тип (обр. 24: 2) и на тип II (обр. 24: 1) е изработил Пигот (Piggot 1983: fig. 52).

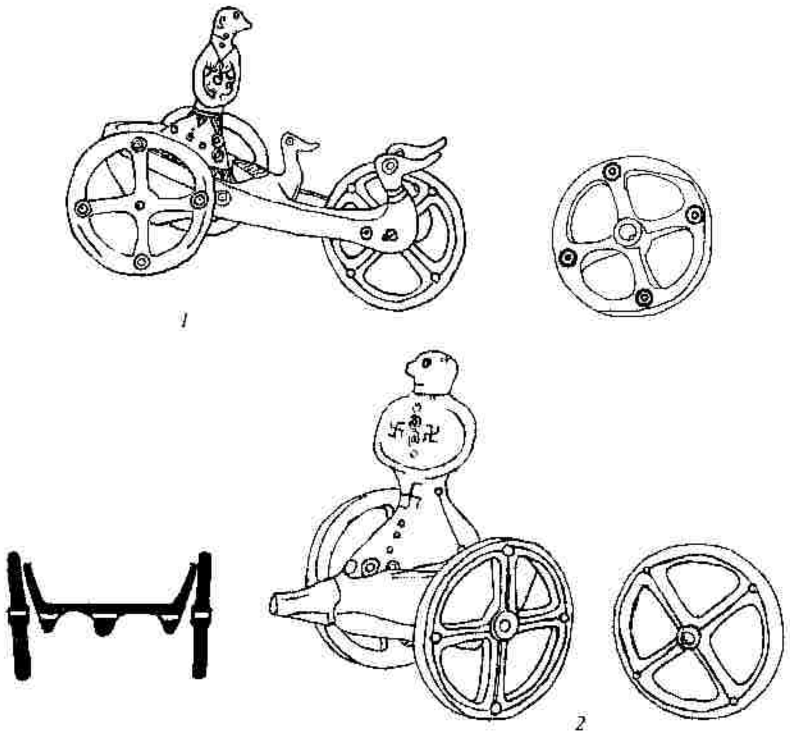

Обр. 25. Глинени модели на колесници.

Авторите, които са се занимавали с изучаването на транспортните средства от праисторическата епоха, смятат, че плътните колела имат много дълга история на развитие и са характерни за коли (каруци) с четири колела, които са били теглени най-вече от волове (Hüttel 1982: 57). За това свидетелстват и откритите на територията на култура Отомани и култура Витенберг модели на глинени коли, на които са запазени колелата, както и тези, които имат отвори

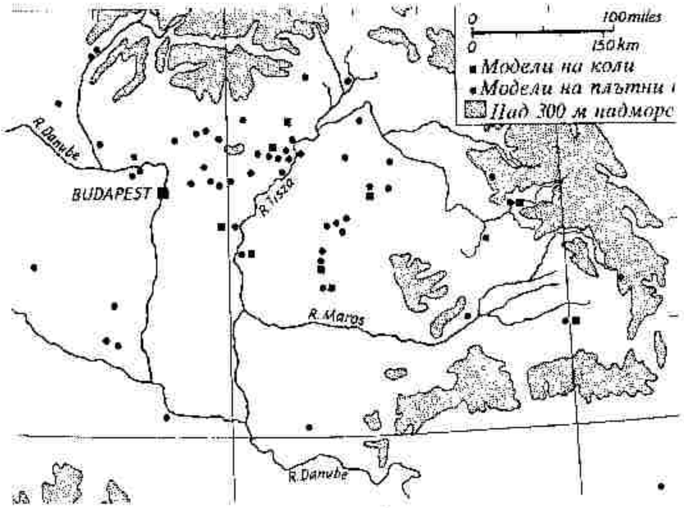
0 100miles
0 150km
▪Модели на коли
•Модели на плътни
▨Над 300 м надморс
R. Danube
BUDAPEST
R.Tisza
R.Maros
R.Danube

Обр. 26. Разпространение на моделите на колесници и плътни колела.

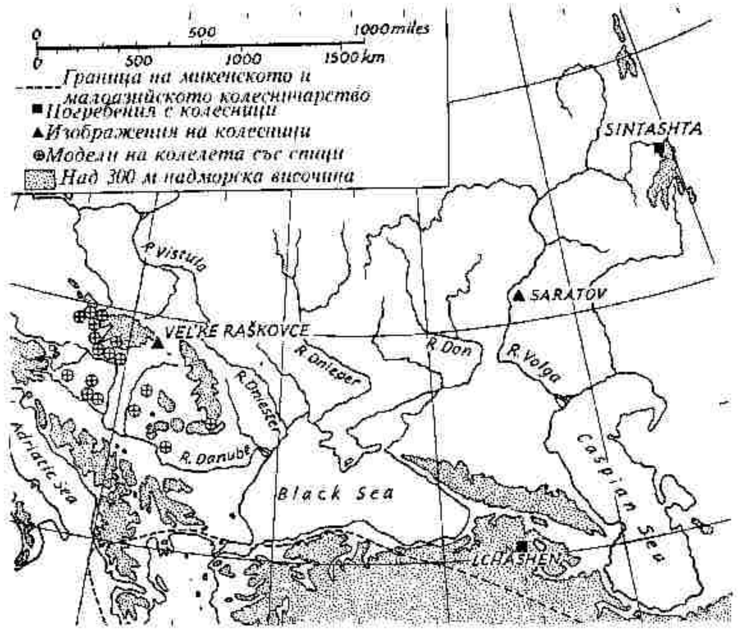
0 500 1000miles
0 500 1000 1500km
Граница на микенското и малоазийското колесничарство
▪Погребения с колесници
▲Изображения на колесници
⊕Модели на колелета със спици
▨Над 300 м надморска височина
SINTASHTA
SARATOV
R.Vistula
VEL'KE RAŠKOVCE
R.Dnieper
R.Dniester
R.Don
R.Volga
R.Danube
Adriatic Sea
Black Sea
Caspian Sea
LCHASHEN

Обр. 27. Разпространение на погребенията с колесници и на колела със спици .

за оси. Изследвайки развитието на колата и на колелата, Хютел е стигнал до извода, че за Карпатския басейн плътните колела и четириколката са автохтонно явление, за което има документирани археологически следи и от по-ранни епохи, и което е съществувало без прекъсване (Hüttel 1982: 58). Глинените модели на плътни колела в Долнодунавския басейн и в Югоизточна Европа се срещат още през енеолита (Farkaš 1984: 74). Колкото за колелата с четири спици и свързаната с тях колесница (особено двуколката), повечето изследователи смятат, че те могат да се разглеждат като чуждо явление, привнесено най-вероятно от микенския свят. В Карпатския басейн четириспицовото колело се появява през класическата фаза на култура Мадяровце — Бр. А2 (Novotná & Novotný 1984: 330) и с настъпването на Бр. В2 от културите изчезват повсеместно доказателствата за познаването на колесницата, не се срещат повече глинени модели на коли, колесници и на колела. Изключение е изображението на колесници върху съд от Велке Рашковце, отнасящ се към култура Сучие де Сус (обр. 84; Farkaš 1984). Традицията продължава своето съществуване само в КИКД и в култура Теи. Производството на глинени модели на колела и колесници в средата на КИКД е по-скоро резултат от наследени традиции от културитена трансдунавската инкрустирана керамика, на култура Мадяровце и на култура Вербичоара), отколкото на продължаващи южни и югоизточни влияния, които не са достигали Карпатския басейн. Някои елементи на КИКД (бротлайбидолите, зооморфните съдчета и др.) показват, че традициите на културите от Карпатския басейн от периода Бр.А — Бр.В1 продължават да съществуват и в следващите периоди на КИКД.

Остава отворен въпросът за това дали реално са били произвеждани коли и колесници, или в културата само са се възпроизвеждали техните глинени модели, използвани с обредни цели.[12]

Глинени украшения

Разкопките на селището от Балей разкриха и единственото известно ми украшение, изработено от глина (обр. 28: 3). Прототипът на глиненото украшение е между тъй наречените "котвовидни висулки". Глинената висулка следва формата на бронзовото украшение, но краищата са значително по-прибрани. Бронзовите котвовидни украшения са коментирани многократно в археологическата литература. Вниманието на изследователите е било съсредоточено върху датировката и разпространението им. А. Можолич ги датира в нейната степен Бр. IIIB, но допуска възможността тяхната поява да е станала още в степента Бр. IIIA (Moszolics 1967: 90, 127). Подобно датира бронзовите котвовидни висулки и Б. Хензел. Той ги разполага в периодите FD III – MD I. Според учения тяхното разпространение съвпада с територията, заемана от културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Hänsel 1968: 127). И. Бона също определя котвовидните висулки като една от водещите форми на културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Bándi 1974: 215). Изследванията на учените позволяват да се приеме, че бронзовите котвовидни висулки са една от водещите форми бронзови изделия на културата на трансдунавската инкрустирана керамика. Те се датират в периода Бр. А2-Бр. В1.

Глинената висулка е намерена в IV строителен хоризонт на Балей. Тя принадлежи на класическата фаза на КИКД според стратиграфската позиция на залягането ѝ. Следователно най-ранната възможна дата, която би могла да се предложи за глинената висулка, основавайки се на контекста на намирането ѝ, е Бр. В2.

По този начин се изявява времева разлика между датирането на бронзовите котвовидни висулки от една страна и от друга, на техния глинен вариант. Най-обосновано е предположението, че глинените котвовидни висулки повтарят образци, които вече не са били произвеждани от бронз.

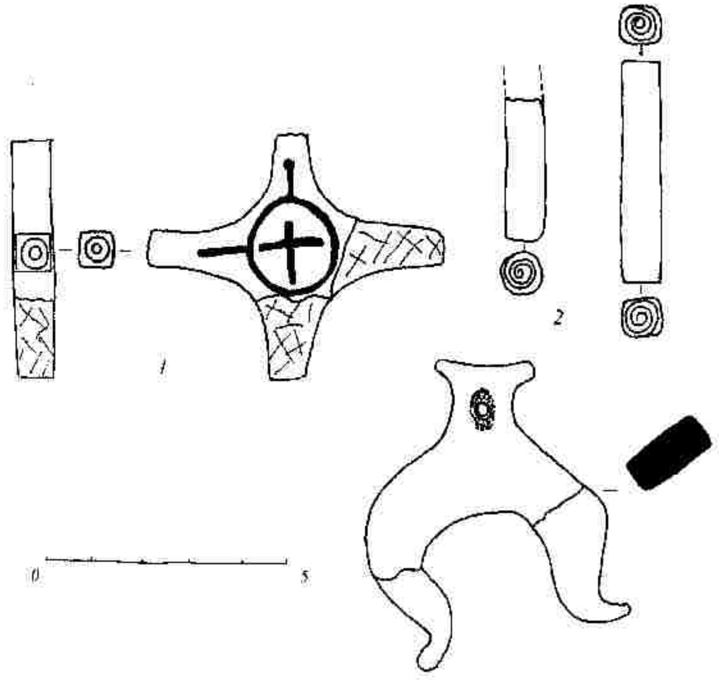

Обр. 28. Глинени предмети. Балей.

Те са отражение на традицията на културата на трансдунавската инкрустирана керамика, която се е съхранила по-дълго време в средата на КИКД. Изображения на котвовидни висулки се срещат като украшения върху антропоморфните фигурки (виж по-долу). Глинените висулки и техните изображения са още едно свидетелство, подкрепящо формулираната вече хипотеза (Шалганова 1993), че произходът на КИКД е свързан генетически с културата на трансдунавската инкрустирана керамика.

Повечето от предметите на глинената пластика нямат аналози в синхронните и съседните на КИКД културни явления. Те характеризират стила ѝ и могат да бъдат използвани за критерий при разграничаването ѝ. Част от тях имат прототипи в културите от средното течение на река Дунав в периода, непосредствено предшестващ ранната фаза на КИКД. Прототипи в културата на трансдунавската инкрустирана керамика имат орнитоморфните съдове и дрънкалки; глинените украшения; бротлайбидолите имат прототипи в културата Мадяровце, а с прототипи в култура Ватина са зооморфните съдове. Антропоморфните фигурки се появяват синхронно в ранната фаза на КИКД и в културната група Бьело Брдо-Дали, две култури със силни генетически връзки с културата на трансдунавската инкрустирана керамика. Някои от видовете предмети на глинената пластика нямат предшественици в други култури. Към тях се отнасят роговидните предмети и някои от типовете дрънкалки. Към южната традиция трябва вероятно да се отнесат глинените модели на двойни брадви, докато глинените модели на брадви с диск на тила насочват към традициите на културите по средното течение на р. Дунав. Разцветът на производството на тези предмети попада в класическата фаза на културата и продължава през късната без прекъсване. Той може да се разглежда като белег на формираната и развита култура. Глинената пластика може да се използва като индикатор за територията на разпространение на културата. На нейна основа територията на културата през класическата и късна фаза съвпада с Дунавската ивица, която на запад достига района на Железните врати, а на изток до р. Огоста.

Украса

Техника на украса

Водещата техника за украсата на керамичните изделия на КИКД е вдълбаването на орнамента и запълването на полученото легло с бяла паста. В рамките на културата са регистрирани няколко начина за получаване на вдлъбната орнаментална линия.

Просто врязване. То е извършвано чрез острие, с помощта на което полученото вдълбаване има в основата равна повърхност. С тази техника предимно са нанасяни някои спомагателни елементи от украсата — подчертаване на прехода между отделни части на изделието, по-рядко ограждане на декоративното поле или на отделни негови части. Когато е използвано простото врязване, не се наблюдава запълване на леглото с инкрустационна паста.

Фурхенщтих. В българската литература за техниката фурхенщтих, която е основна при нанасянето на украсата в КИКД, не е предложен специален термин. Това довежда до неговото използване без превод, или до заместването му с термина "псевдошнурова украса" (Бонев). При техниката фурхенщтих браздите се вдълбават със специални инструменти, чрез които се получава неравна, набраздена повърхност в основата и при стените на вдълбаването. В резултат се постига неравно, сравнително дълбоко легло, което бива запълнено с инкрустационна паста. Орнаментът, получен с такава техника, винаги е бил запълнен с инкрустация.

Издълбаването на инкрустационните легла се е постигало чрез последователни набождания, поставяни плътно, почти налагани едно върху друго. Те са били извършвани със силно наклонен инструмент по отношение на повърхността на изделието.

Работният край на използваните инструменти е едноостър или двуостър. Формата на инструментите с едноостър край е със следните очертания: заострен връх, хоризонтално отрязан край, триъгълен работен край, работен край във формата на сърповидни кукички. Работният край на двуострите инструменти е отрязан хоризонтално.

Набождане — постигнато чрез еднострите инструменти, използвани при техниката фурхенщтих. Набожданията са поставени плътно едно до друго, но не се образуват бразди. Те обикновено са използвани за изработката на спомагателни линии, които ограждат декоративното поле или подчертават отделни части на изделието. Обикновено личат следи от инкрустация.

Щамповане (отпечатване). Щамповането е използвано за получаването на спираловидните мотивите и кръгчетата. В III и във II строителен хоризонт на Балей са открити и три предмета, които вероятно са служили за печати. Два от тях са оформени пръчковидно, като в двата края е нанесен спираловидният мотив (обр. 28: 2), а третият е оформен кръстовидно, като спираловидният мотив е нанесен на всяка една страна от кръста (обр. 28: 1).

Описаните техники на изпълнение на вдлъбнатите мотиви на КИКД са засвидетелствани на всички паметници на културата и през всички фази на културата. Те се срещат както в Островул Корбулуй (Hänsel & Roman 1984: 223), така и в Кърна, в Орсоя и във всички строителни хоризонти на Балей. По време на късната фаза особено популярно при големите геометрични мотиви става запълването с инкрустационна паста на цялото вътрешно поле на мотива. То е постигнато посредством издълбани чрез техниката фурхенщтих, разположени непосредствено една до друга бразди.

Съставът на използваната за инкрустация бяла паста е изследван само при материалите от Кърна (Dumitrescu 1961: 326).

Освен вдълбаването в КИКД са използвани и две други техники за украса на керамичните изделия: канелираната и релефната.

Регистрираните в културата канелюри са плитки, ръбовете им не са остри. Срещат се както широките, така и тесните. Те са характерни за третата фаза на културата. С появата на техниката на украса с канелюри обикновено се свързва проблемът за прехода между къснобронзовата и ранножелязната епоха. Основни при решаването на този въпрос са материалите от селището при Балей (II строителен хоризонт) и от ранножелязното селище в пещерата Магура (Джамбазов & Катинчаров 1974; Джамбазов & Катинчаров & Йоцова 1976). Този етап от развитието на района вероятно трябва да се разглежда в културно отношение като преходен от къснобронзовата към ранножелязната епоха, която е представена през първата си фаза с културата на врязаната и щампована керамика тип Инсула Банулуй. Така реконструираното развитие предполага, че между КИКД и култура Инсула Банулуй по Дунавската ивица съществува непосредствен допир във времето — теза, поддържана от редица автори на базата на типологически сравнения между двете култури. В Дунавската ивица културата на инкрустираната керамика има пряк допир във времето с културата на ранножелязната епоха, взима участие в нейното създаване и преходът между двете епохи е без сериозни сътресения (Shalganova 1994).

Другата техника, използвана за украсата на глинените изделия на КИКД, е прилепената релефна украса. В културата тя се състои от прилепени към повърхността на изделията глинени издатъци, букели и ленти. Докато издатъците и букелите са характерни предимно за фината керамика и се появяват от класическата фаза нататък и се свързват предимно с влияние на карпатската култура на могилните гробове (Шалганова 1993), то лентите са украса, типична за грубата керамика. Тази украса не се среща върху изделията на малката глинена пластика. Самата релефна украса също е използвана като орнаментално поле. Върху издатъците и букелите често е нанесена вдълбана украса, а върху лентите — притискания с пръст, с нокът или с инструмент с кръгъл работен край.

Техниката на украса на КИКД не се явява ясно разграничаваща я и обособяваща я от културите на Северобалканския културен блок.

Декоративни мотиви

Стратиграфският анализ на украсата от строителните слоеве на Балей показва, че тя е хронологически чувствителна. Мотивът в украсата на културата носи най-голяма информация — той е хронологически чувствителен. Основните украсяващи мотиви са и стилоопределящи за КИКД, особено за класическата ѝ фаза. Част от тях са присъщи само за ранната фаза, други са характерни предимно за класическата, а трети — за късната. Някои от мотивите се използват за украсата на керамичните предмети през всички фази на културата, но по време на развитието ѝ се изменят в синхронен с нея ритъм (обр. 30-33). Декоративната система е определящ елемент за стила на културата и я разграничава от всички синхронни и съседни на нея културни явления. Характерен признак за културата е наличието на орнаментация върху болшинството керамични изделия, особено върху тези, открити в некрополите на културата, където повече от половината предмети са богато украсени (обр. 29). Всеки от тези мотиви практически няма повторение, той се явява вариация на една и съща идея, на един и същ архетип. За построяването на мотивите се използват кръгчета, дъги, вълнисти линии, прави линии, спирали, ромбове, триъгълници, зигзази и дъги.

Декоративни мотиви, изобразяващи накити.

На главата, около шията, диколтето, кръста и ръцете на антропоморфните статуетки са нанесени редица мотиви, които вероятно са изображения на украшения. Тяхното изобилие и повторяемост показват голямата им значимост при изграждането на антропоморфния образ. Индоевропейските митологични традиции и енографските данни недвусмислено сочат, високата семантична стойност на украшенията — те се явяват един от главните статусни показатели. В повечето случаи накитът върху антропоморфните статуетки е представен стилизирано, като е разпознаваем единствено видът му. Това ограничава неговата информативност по отношение на типа и датировката му. Само в редки случаи украшението е изобразено с такава прецизност, че да е възможно разпознаването на типа на накита.

Очилат мотив

Очилатият мотив е изобразен върху антропоморфните фигури в областта на шията. Той се открива главно върху фигури от класическата фаза на културата, намерени източно от Железни врата (Chideanu-Sandor & Chideanu 1990: fig. 6/3a, 7a; 3/3. 7/2a). През късната фаза очилатият мотив не се среща върху антропоморфните фигури — той не е представен върху екземплярите, открити във II строителен хоризонт на Балей и върху тези, открити в Орсоя. Металният прототип на този мотив са т.н. очилати висулки. Те са разпространени през Бр. А (средна бронзова епоха) в района на Средни Дунав и в района на Панонското плато. Очилатите висулки били произвеждани от бронз и злато. Погребалните контексти, в които те са откривани, ги определят като украшения за глава и за шия (Girić 1984; Kovács 1984; Bándi 1984). В шийната област те са били изобразявани

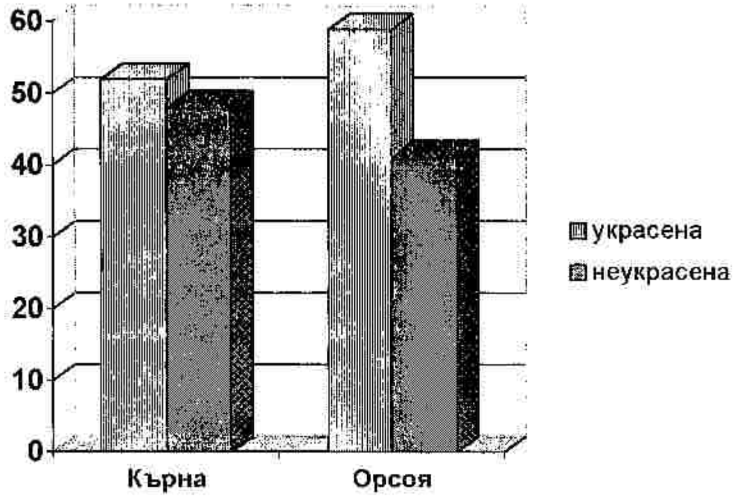

Обр. 29

и върху антропоморфните статуетки. Очилати висулки се откриват и в съкровищата от следващия Косидер период, синхронен на класическата фаза на КИКД, но в значително по-ограничено количество (Kovács 1984 a).

Изображението им върху антропоморфните фигурки е стилизирано. Очилатият мотив е близък на мотив N (обр. 33: 17-19), нанесен върху останалите изделия на културата. Мотив N е един от основните мотиви, участващи в украсата на широките страни на глинените модели на брадви, лодки. С него е украсено и зооморфното съдче от Балей. Откриваме го в украсата на орнитоморфните съдове, където той играе спомагателна функция (вж. по-долу).

През класическата фаза на културата очилатият мотив има ясно изразена връзка с металния накит — очилатата висулка. Като орнаментален мотив (мотив N) го откриваме основно върху изделия на глинената пластика (предимно брадви), той не се среща в украсата на съдовете. През късната фаза на културата очилатият мотив не се изобразява върху шиите на антропоморфните статуетки, а мотив N става един от основните мотиви в украсата на съдовете на късната фаза на КИКД.

Подковообразен мотив

Подковообразните мотиви като части от огърлица са представени върху редица антропоморфни фигурки, принадлежащи на културната група Бьело Брдо-Дали (Бабска, Оджаци, Гардиновци, Дали — вж. Letica 1973). За техен метален прототип с достатъчна степен на вероятност може да бъде идентифицирана подковообразната висулка. За съжаление изображението на накита е твърде схематично, за да позволи точното определяне на типа на изобразените подковообразни висулки (по Б. Хензел — 7 типа, вж. Hänsel 1968). Районът на разпространение на подковообразните висулки обхваща целия Среднодунавски басейн. Те се срещат в края на среднобронзовата епоха, но особено са характерни за периода Косидер (Бр. В2-Бр. С). Върху антропоморфните фигурки, принадлежащи на КИКД, изображение на подковообразни висулки не са откривани.

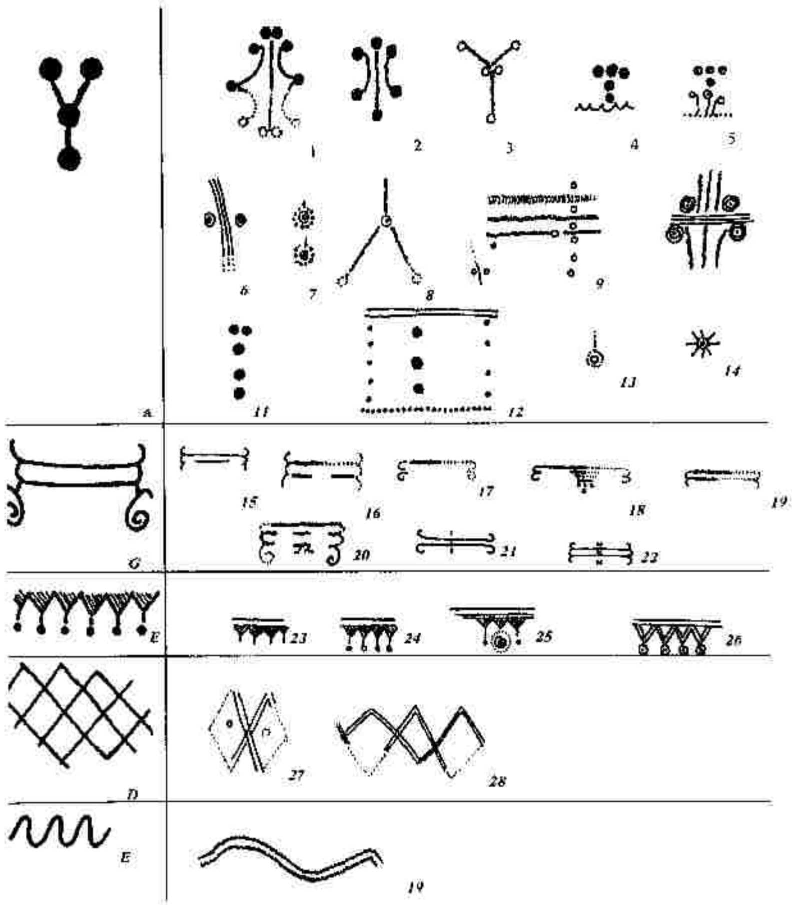

Обр. 30. Декоративни мотиви на КИКД

Котвовиден мотив

Котвовидният мотив е една от най-често срещаните украси върху антропоморфните фигурки от КИКД, за която може да бъде реконструиран прототип на метален накит — котвовидната висулка. Котвовидната висулка е изобразена схематизирано върху огърлиците и коланите на антропоморфните фигурки от класическата и късната фаза на културата (обр. 18: 1). Освен като изображение на накит в Балей е открита и котвовидна висулка, която е била изработена от глина (вж. по-горе).

Котвовидните висулки са били изработвани от бронз и са накит, характерен предимно за среднобронзовия период. Те са откривани в съкровища от района на Средния Дунав. Котвовидни висулки не са откривани в съкровища източно от Железни врата, но няколко екземпляра, чиито обстоятелства на намиране са неизвестни, произлизат от района на Прахово (Chicideanu-Sandor & Chicideanu 1990: 62 с лит.).

Котвовидният мотив се среща и в украсата на други глинени изделия на културата. Това е декоративен мотив F, известен още като "пеперудообразен мотив". Мотив F се среща върху изделията на КИКД през класическата и късната фаза (обр. 31: 11-12, 30; 32: 16-17). Той има основна роля в декорацията на лодки, на брадви (широките им страни) и на орнитоморфни съдове. Върху орнитоморфните съдове е нанесен в шийната област и вероятно също може да бъде интерпретиран като накит. През късната фаза котвовидният мотив все по-рядко е нанесен в шийната област на антропоморфните статуетки. Той е разположен в различни части на статуетката. Все по-честа е неговата употреба като мотив, украсяващ съдовете на културата.

Гребеновиден мотив

Гребеновидният мотив се среща върху предмети, които макар и не многочислени, са открити върху цялата територия на разпространение на културата (обр. 36) и през целия период на съществуването ѝ (Бр. B1 — На A1). Гребеновид-

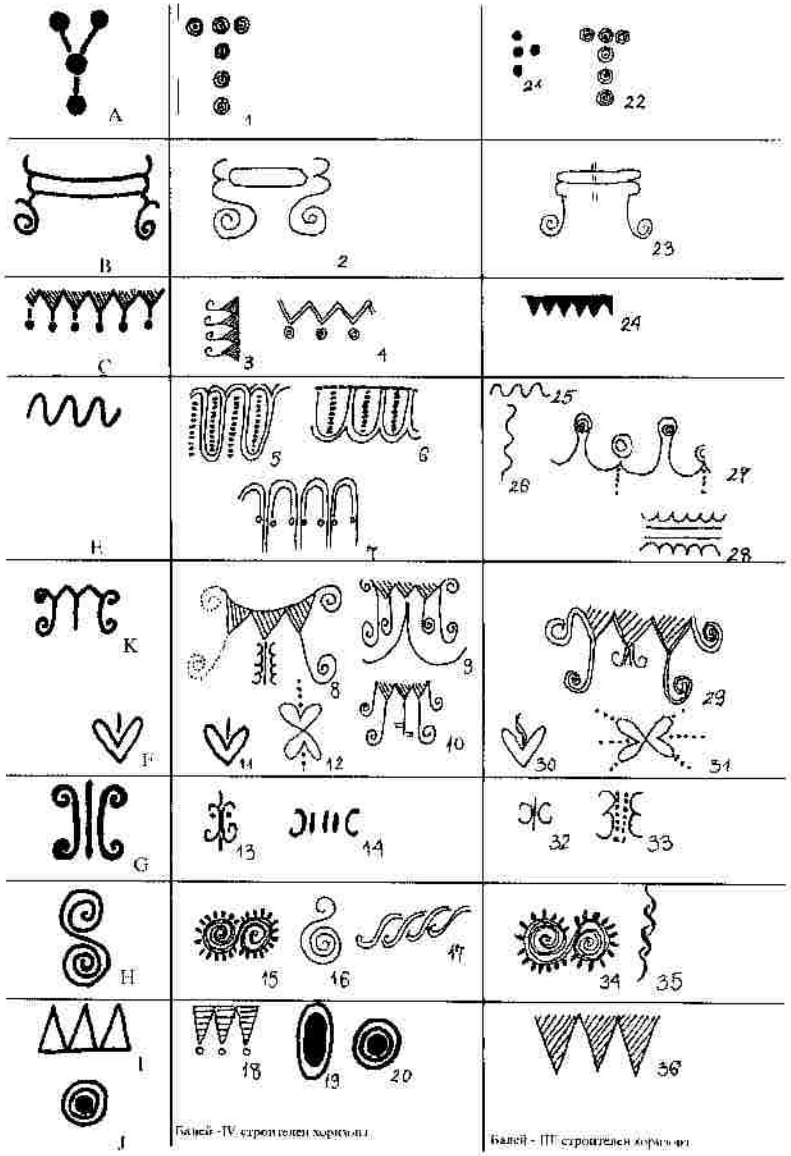

Обр. 31. Декоративни мотиви на КИКД

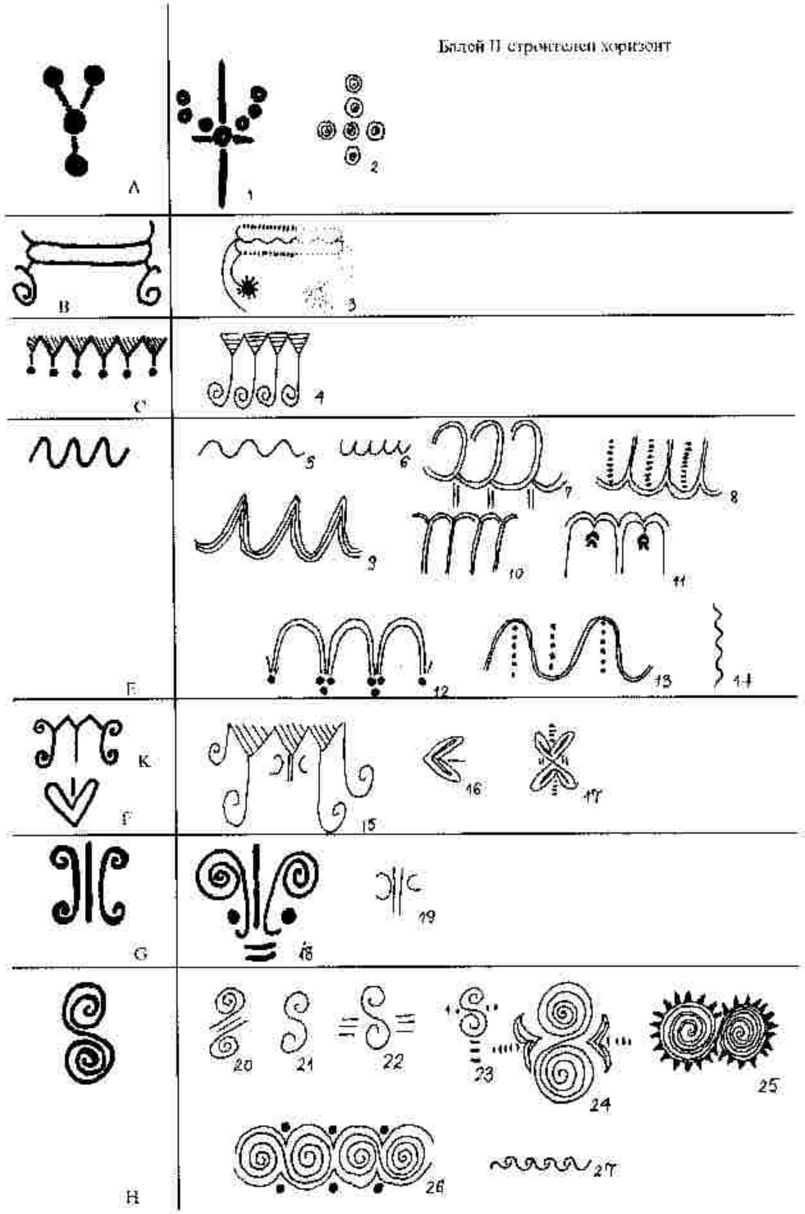
Балей II строителен хоризонт
A
B
C
E
K
Г
G
H
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27

Обр. 32. Декоративни мотиви на КИКД

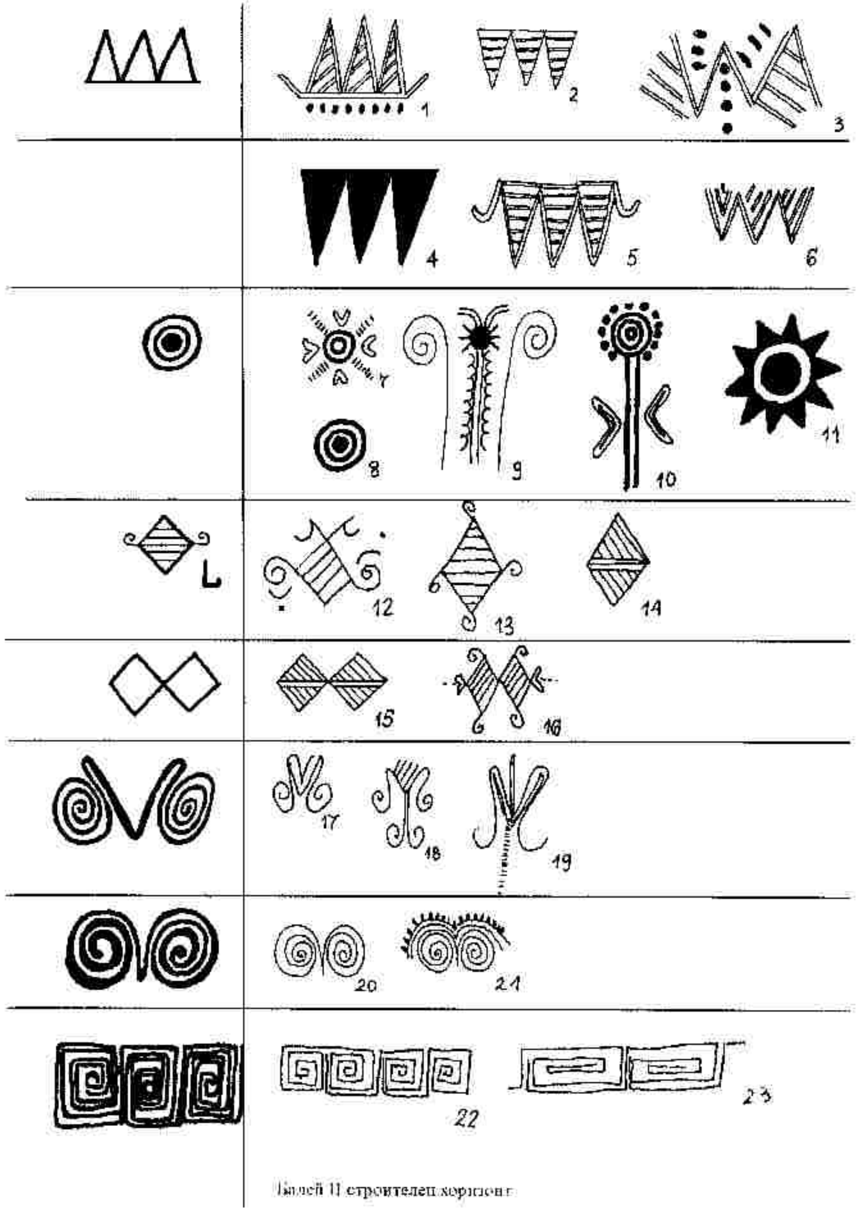
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
Балей II строителен хоризонт

Обр. 33. Декоративни мотиви на КИКД

ният мотив е използван главно при украсата на антропоморфните фигурки, но се среща и при орнаментацията на някои съдове, предимно орнитоморфните. Гребеновидният мотив е съставен от две части: горна, която се състои от хоризонтални линийки, две странични и една централна вертикална линийка и долна част — от вертикални успоредни линийки, които оформят зъбците на гребена (обр. 35).

Прототип на гребеновидния мотив се открива в бронзовите гребеновидни висулки (Kammanhänger). Бронзовите гребеновидни висулки са разпространени в южната част на Панонското плато и на територията на културата на трансдунавската инкрустирана керамика (обр.36 — вж. Bóna 1958: 224; Hänsel 1968: 121). С тяхната типология и датировка са се занимавали А. Можолич (Moszolics 1957: 141-143; 1967: 91), Б. Хензел (Hänsel 1968: 120-121) и И. Бона (Bóna 1958: 224; 1975: 215-216). Изявени са три типа гребеновидни висулки — A, B (обр. 34: 4-7) и C (обр.34: 1-3). Тип A е по-ранен от другите два типа и принадлежи на Унетицката култура (Bóna 1975: 216; Kovács 1986: 102). Бронзовите гребеновидни висулки от тип B и тип C се отнасят към културата на трансдунавската инкрустирана керамика. За тях най-широко възприетата датировка е Бр. IIIA (предкосидер период — вж. Moszolics 1957: 141-143) и преходът между FD III и MD I (Hänsel 1968: 121), което отговаря на Бр. A по Райнеке. От някои автори е допусната възможност и за по-млада възраст на висулките (Hänsel 1968: 121; Moszolics 1967: 91). Последен с проблема за датировката на бронзовите гребеновидни висулки се е занимавал Т. Ковач, който ги датира в предкосидер периода. Той отхвърля възможността те да се датират по-късно. Според него откриването на гребеновидните висулки предимно в съкровища, които са свързани с края на културата на трансдунавската инкрустирана керамика и със заемането на територията ѝ от култура Серемле (Kovács 1986: 108), е причината за изчезването на гребеновидните висулки от репертоара на бронзовата металургия през следващия, синхронен на култура Серемле, период.

Т. Ковач обръща внимание на връзката между бронзовите гребеновидни висулки и гребеновидния мотив в украсата на някои от предметите от културите, разпространени през Бр. B1 по средното течение на р. Дунав, когато вече не се срещат бронзовите предмети. Той обяснява появата на стилизираните изображения на по-старите бронзови гребеновидни висулки върху сравнително по-млади предмети, които определя като принадлежащи на култура Серемле (Kovács 1986: 110), чрез генетическа връзка между нея и културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Kovács 1988: 155-167). Гребеновидният мотив е елемент от украсата и на глинени предмети, произхождащи от обекти, които Т. Ковач и Ст. Фолтини определят като принадлежащи на култура Серемле (Kovács 1988: 158; Foltiny 1987: 82-83). Все пак най-вероятно те се отнасят към културната група Бьело Брдо-Дали (Majnarić-Panzić 1985: 59-60).

Гребеновидният мотив присъства в украсата на КИКД върху цялата територия на разпространението ѝ (обр. 35: 6-30). В някои от случаите (обр. 35: 6-10) той е идентичен на изображенията на гребеновидните висулки, намерени на територията на култура Серемле и на групата Бьело Брдо-Дали (обр. 35: 1-5). Но ако при изображенията на гребеновидни висулки от територията на група Бьело Брдо-Дали и на културата Серемле е установена само една степен на стилизация, при която се наблюдава почти точно предаване на бронзовия прототип, то на територията на КИКД могат да се разграничат три степени на стилизация. Различията при оформянето на отделните елементи на мотива и трите степени на схематизация на изображението на гребеновидните висулки са основанията за разграничаването на три варианта на гребеновидния мотив.

Първият вариант на гребеновидния мотив се характеризира с почти точно пресъздаване на бронзовия прототип. Ясно се отличават както двата типа бронзови украшения — тип B (обр. 35: 8) и тип C (обр. 35: 6-7, 9-10), така и отделните конструктивни елементи на гребеновидните висулки, например мястото за окачване. Мотивът се разполага върху шията или тялото на съдове или на антропоморфни фигурки.

При *втория вариант* на гребеновидния мотив (обр. 35: 11-20) връзката с бронзовия прототип е условна и е познаваема само чрез наличието на първи вариант (обр. 35: 6-10). Мотивът е допълнително усложнен с нови елементи. Това са завъртени навън странични спираловидни линии, които са особено характерни за най-популярните мотиви в украсата на керамичните изделия от класическата фаза на КИКД (обр. 31; 38; 45). Мотивът се използува в украсата на шийната област на амфоровидните фигурки и на орнитоморфните съдове. От територията на Северозападна България са известни няколко антропоморфни фигурки — три от Балей (непубликувани, музейната експозиция в гр. Видин) и една от Козлодуй (изобразени са детайли от лицето — очи, нос и уста, а шията е украсена с втори вариант на мотива). Вторият вариант на мотива не се среща в синхронните и в съседни на КИКД културни явления.

Третият вариант на гребеновидния мотив е известен в литературата под термина "лировиден мотив" (обр. 35: 26-30). При него връзката с бронзовите прототипи е съвършено изгубена. От гребеновидния мотив е запазена само горната част. Долната част на мотива или напълно отсъства или зъбците са загатнати само с единични точки. Както и при втория вариант, мотивът се среща предимно върху антропоморфните фигурки. Орнаментът вече често е разположен върху главата на статуетката. Чрез самия мотив са отбелязани антропоморфните белези — очи, нос, глава. Такава функция гребеновидният мотив изпълнява само в трети вариант. Досега не е открита нито една фигурка, където при наличието на мотив от трети вариант отделно да са отбелязани и детайли на лицето. Това показва, че мотивът е загубил първоначалното значение като част от украсата на шията или дрехата и е натоварен с ново съдържание (Letica 1973: 41, Т. XIV).[13]

Трите варианта на гребеновидния мотив оформят редица от три степени на схематизация при изобразяването на бронзовия накит. Формалното стилово основание за потвърждение на така конструираната редица се открива в някои изпълнения на първия (обр. 35: 10), а също така и на третия вариант на мотива, при който зъбците на гребеновидната висулка макар и силно схематизирани са разпознаваеми (обр. 35: 24-25). Тази формално-стилова редица е хронологически значима, което може да се подкрепи от една страна с все по-голямата отдалеченост спрямо изобразявания предмет, а от друга с постепенното изменение на неговата функция в украсата. Хронологическата определеност на трите варианта на мотива може да се подкрепи в няколко пункта от независими спрямо тях данни.

Първият вариант на гребеновидния мотив се установява върху предмети, произлизащи от няколко обекта: Ковин, Жуто Брдо, Вршац (Letica 1973: 67), Балта Царова (Nica 1997, fig 3: 21) и неизвестно местонахodище в Румъния, вероятно Островул Маре. Некрополът от Ковин не е публикуван систематично (Kovács 1986: Abb. 5; 1988: Abb. 4:3,7). Украсата на предметите от него отговаря на декоративната система на ранната фаза на КИКД (вж. по-долу). Формите на съдовете намират паралели, както в обекти на културата, така и в обекти на културите Серемле и Ватия III. Това позволява некрополът от Ковин да бъде датиран през ранната фаза на КИКД или в периода Бр. B1. Формата на съдчето от Ковин, което е украсено с първи

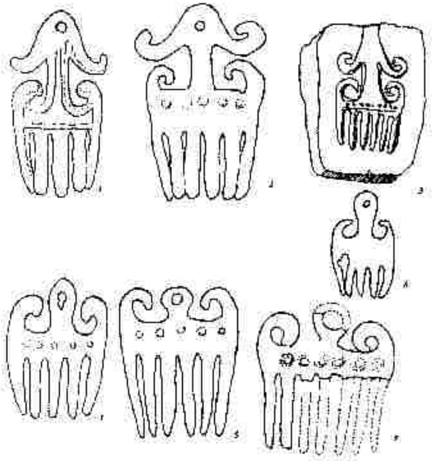

Обр. 34. Гребеновидни висулки

вариант на мотива "гребеновидна висулка", няма точни паралели. Типологически то е най-близо до чашите с две ниско поставени дръжки и се датира по-късно от съдовете на Вербичоара II (Berciu 1961: 131-134, Abb. 4: 1) и по-рано от съдовете, характерни за хоризонта на карпатската култура на могилните гробове, датирана в периода Бр. В2-Бр. С (Тасић 1983: 85-89, сл. 46 а). Формата на съдчето е най-близко до съдчетата, намерени в Жуто Брдо (Васић 1910: сл. 47) и Дубовац (Tasić 1982: 262, Abb. 3: 4; 1984: 87, Т. XIX, 3), които намират добри паралели в смесения хоризонт Вербичоара-Ватина в района на Вршац, синхронен на Вербичоара III (Tasić 1984: 87, Т. XIX, 3). Това позволява с голяма вероятност съдчето от Ковин да се датира в периода Бр. В1 (Tasić 1984: 74). От друга страна концепцията на украсата е идентична с тази на антропоморфните фигурки и е характерна за ранната фаза на културата. Това е допълнителен аргумент в полза на датировката на съдчето, а от там и на първия вариант на гребеновидния мотив в периода Бр. В1.

На тази датировка не противоречат нито контекстът на намирането на другите предмети (Васић 1910: сл. 16, 47),[14] украсени с гребеновиден мотив от първи вариант, нито типологията и украсата на самите предмети. Като допълнителен аргумент към датировката на първия вариант на гребеновидния мотив през Бр. В1 е неговата идентичност с изображенията, открити на територията на култура Серемле и групата Бъело Брдо-Дали (Kovács 1988: 158; Foltiny 1987: 82-83).

Гребеновидният мотив от втори вариант се разпознава върху антропоморфни фигурки, които произлизат от обекти, принадлежащи на класическата фаза на КИКД (Кърна, Балей, Балта Верде). Вторият вариант на мотива се среща върху статуетки, открити в четирите жилищни хоризонта от селището при Балей. Във втори и в първи строителен хоризонт се появява и третият вариант на мотива. Предпочитание в използването на третия вариант на мотива се наблюдава и в некропола при Орсоя (Филипов 1976), чиято

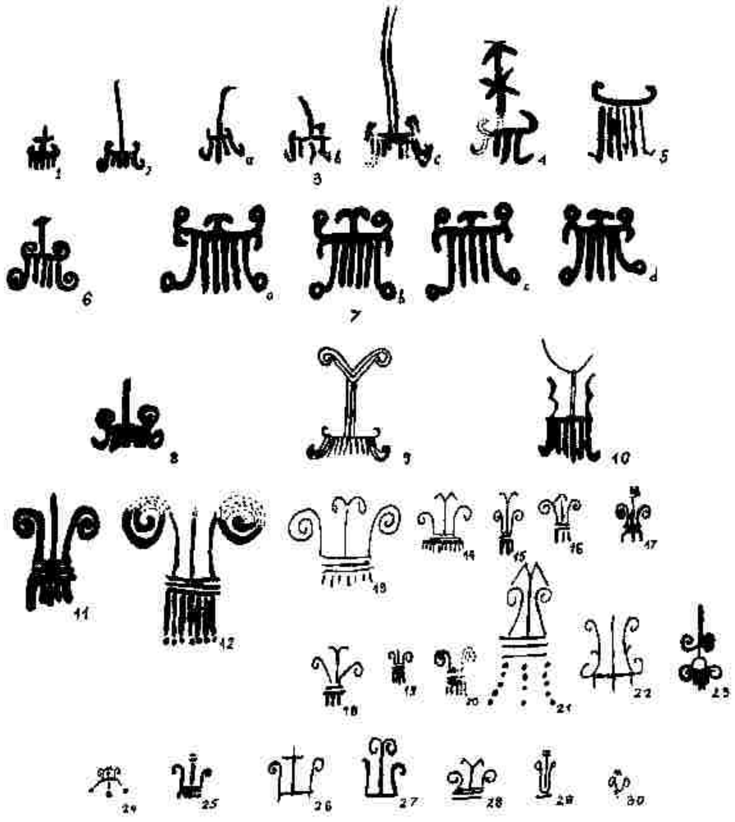

Обр. 35. Гребеновиден мотив

преобладаваща част на погребенията се отнася към късната фаза на КИКД.

Направеният анализ на изображенията на гребеновидните висулки върху керамичните предмети от КИКД показва, че степените на стилизацията на изображенията притежават и хронологическа стойност. Особено ясно се откроява различието между първи вариант и следващите го два. Третият вариант, който е хронологически най-млад, с появата си не измества втори вариант, който продължава да се използва.

Първият вариант на гребеновидния мотив може да бъде синхронизиран с аналогичния му мотив от групата Бьело Брдо и културата Серемле, което отговаря на периода Бр. В1. В противовес на хипотезата на Т. Ковач изображенията на гребеновидните висулки са по-скоро свидетелство за синхронност на възникването на културата Серемле и КИКД, отколкото за генетическа приемственост между двете. Само на основата на изображенията на гребеновидните висулки не може да получи разрешение въпросът за възможно начало на КИКД в периода Бр. А2, когато са разпространени бронзовите прототипи, както и да се отговори на въпроса относно причината за съхраняването на традицията за тяхното изобразяване, дори и когато те вече реално не се произвеждат и използват. Такава консервативност е характерна черта за КИКД, където и през класическата фаза на културата (Бр. В2 — Бр. С) продължават да се съхраняват някои елементи, които са характерни за периода Бр. А за района Средния Дунав и особено за културата на трансдунавската инкрустирана керамика. Към тях освен мотивите, изобразяващи накити, може да отнесем и редица други артефакти като: човекоподобните бронзови висулки, бронзовите игли с шушулковидна глава, бротлайбидолите и други (Шалганова 1993). Гребеновидният мотив може да се използва като още един макар и косвен аргумент в подкрепата на тезата на тези автори, които отделят преходен хоризонт, който се характеризира с битуването на "смесени" култури: Ватия IЦ, Мадяровце III, Серемле, Бьело Брдо-Дали и в който се наблюдават много елементи, характерни за културата на трансдунавската инкрустирана керамика и към който се отнася и ранната фаза на КИКД.

Ако изводите за хронологическата значимост на трите варианта са верни, то разпространението им очертава територията, заемана от културата през различните ѝ фази на развитие (обр. 36). Върху основата на тяхната концентрация може да се направи изводът, че през трите ѝ фази както локализацията, така и големината на заеманата от културата площ са различни. През ранната фаза основната ѝ територия на разпространение на места се отдалечава от течението на р. Дунав и достига до района на гр.Вршац (Югославия). През класическата фаза културата заема обширна площ и се разпростира както на запад, така и на изток от

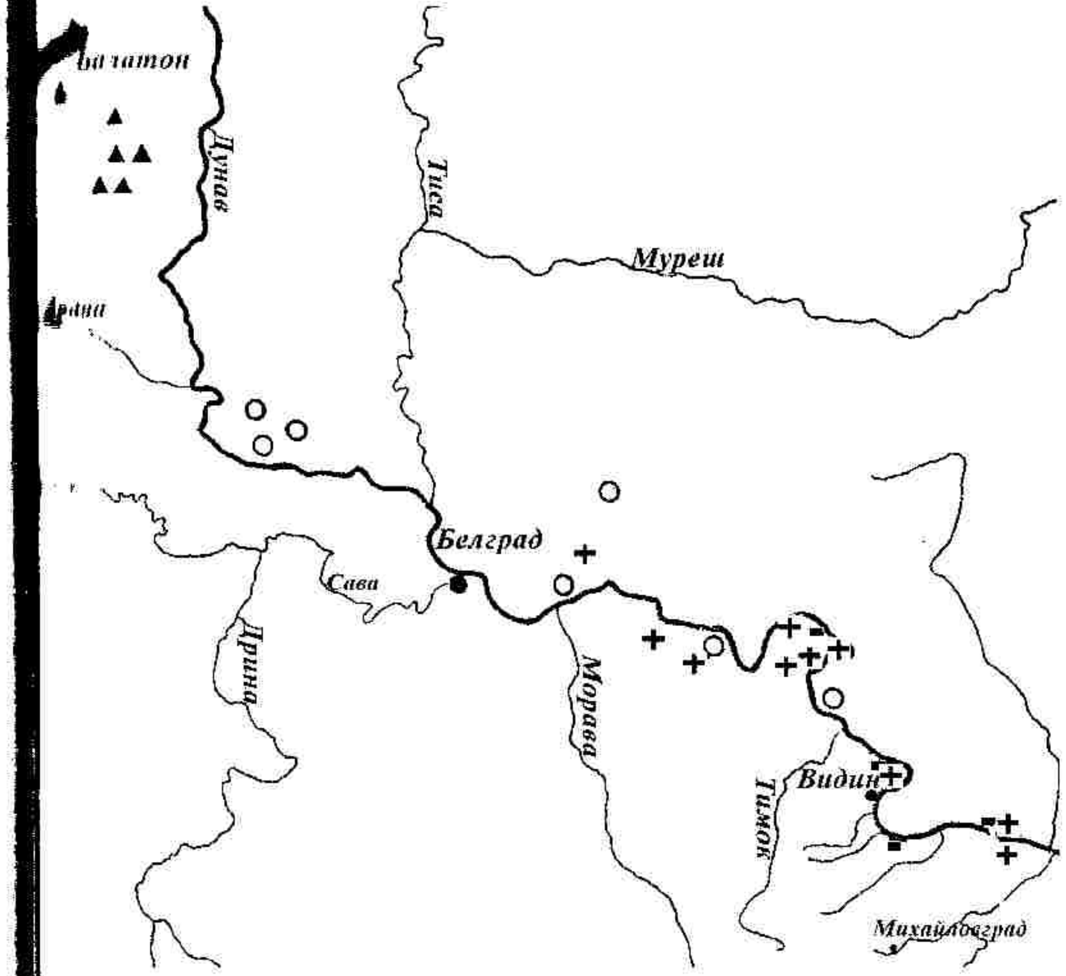

Обр. 36. Разпространение на гребеновидните висулки и на гребеновидния мотив.

Железни врата. От запад и от север територията ѝ е частично заета от култура Белегиш-Кручени I. През тази фаза селищата и некрополите на КИКД са в непосредствена близост до р. Дунав. През късната фаза от развитието на културата територията ѝ е силно ограничена от запад и заеманата от нея площ се разпростира предимно източно от Железни врата.

Картирането на трите варианта на изображения на гребеновидни висулки и на бронзовите им прототипи позволява да се стигне до заключението, че в процеса на развитието си културата се премества постепенно по течението на р. Дунав в посока от запад към изток.

Сърцевиден мотив

Срещнат е върху една статуетка от КИКД от Корбово-Гламия (Letica 1973: Pl. IV, 1a). Сърцевидни висулки се срещат често в района на Средния Дунав през средната бронзовата епоха (Hänsel 1968).

Кръговиден мотив

Върху антропоморфните статуетки, са отбелязани кръговидни мотиви, които по своето разположение и начин на представяне могат да бъдат възприети като изображения на части от накит. Такива изображения са ни известни от Кленовник, Вршац и от другаде (обр. 16: 2, 3-4). Тези изображения напомнят кръглите висулки, известни от края на среднобронзовата епоха (срещани съвместно с гребеновидните и подковообразните висулки) и от Косидер периода в района на Средния Дунав в погребални и съкровищни комплекси (Hänsel 1968).

Кръговидният мотив (мотив А) е един от най-често срещаните декоративни мотиви върху изделията на КИКД (обр. 30: 1-14; 31: 1, 19-20; 32: 1-2). Той е представен върху всички видове изделия и през всички фази на развитие на културата (вж. по-долу).

Освен тези изобразителни мотиви, в които можем да разпознаем метални украшения, върху антропоморфните фигурки има изобразени и други накити, чийто вид може да бъде определен най-общо. Това са: торкви, украшения за главата, гривни и колани.

Торквите се появяват върху изображенията на много от статуетките на културата (обр. 16: 4; 19: 2). Прави впечатление, че една от статуетките от Кърна има изображение, което е подобно на торква, но то е разположено на бюста, а неговите краища са обърнати навътре, докато друга статуетка от същия некропол има изображение на торква върху гърба си (Dumitrescu 1961: Pl. 152). Това може би е въпрос на различни видове торкви, може би въпрос на изображение, но, както правилно отбелязват М Кичедеану-Сандор и Й. Кичедеану, тяхното изображение не е съществено толкова със своята точна позиция, колкото със съдържанието си (Chicedeanu-Sandor & Chicedeanu). Торквата може да бъде тълкувана като знак за сакрален статус. Торкви са намирани в района на Средни Дунав в някои богати погребални комплекси, както и в богати бронзови съкровища (Girić 1984).

Гривни са изобразени на болшинството от статуетките на културата, които имат моделирани ръце. Известни са от Кличевац, Балта Верде, Бистрец-Островоганя, Кърна, Балей, Орсоя и др. (обр. 18: 1). Всички изображения са схематични — няколко паралелни линии, които могат да изобразяват както спирални, така и отделни гривни. Те могат да бъдат свързани с реални златни и бронзови накити, принадлежащи на съкровища от средната и късната бронзова епоха (Mozsolics 1973: 194, Pl. 78-79).

Коланите са най-често изобразяваните украшения върху фигурките. Те са предадени схематично — от една до множество врязани линии. Върху тях има закачени редица метални елементи, както и множество разнообразни по форма висулки, някои от които, имат и разпознаваеми метални прототипи (обр. 16: 1-4, 6; 17-18; 19: 1-2).

Повечето от антропоморфните фигурки имат украса, нанесена върху главата, която вероятно представлява схематизиран *накит за глава* (обр. 16: 3, 5; 19). За съжаление неговият вид не може да се реконструира.

Множеството други мотиви, нанесени върху антропоморфните статуетки, трябва вероятно да бъдат интерпретирани като *декоративни елементи от тъканта на дрехата*. По своя вид те съвпадат с мотивите, с които са украсени съдовете на културата.

Много от украшенията, изобразени върху антропоморфните статуетки, имат разпознаваеми метални прототипи в накитите от бронзовата епоха. Те са схематизирани образи на накити, които са били разпространени през средната бронзова епоха най-вече в културата на трансдунавската инкрустирана керамика. Този факт може да се интерпретира като свидетелство за генетична връзка между двете култури и за хронологически допир във времето между тях. Едновременно с това явлението е показател, че накитите не са изображение на реалните накити, носени от населението. То по-скоро е свидетелство за процеса на превръщането на образа на накита в знак, за процеса на сакрализация на знака и за постепенна загуба на връзката с реалния предмет.

Декоративни мотиви от КИКД

Мотив А (обр. 30: 1-14; 31: 1, 21-22; 32: 1-2)

Мотивът е съставен от следните елементи: щамповани кръгчета — центрирани или изцяло вдълбани; линии — прави или вълнисти; насечки. Той винаги е запълнен с инкрустационна паста. Мотивът е широко разпространен и е присъщ за целия период на съществуване на културата. През ранната ѝ фаза той е водещ. Среща се върху всички изделия и е основен елемент на композицията. През среднобронзовата епоха мотивът е типичен за северната група на културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Bóna

1975: 209), откъдето вероятно е проникнал в културите Мадяровце, Бьело Брдо, Серемле и КИКД.

През класическата и късната фаза на културата мотивът продължава да бъде използван, но вече не е основен елемент на композицията. Той се употребява като разделителен между основните мотиви, изграждащи композицията. Като основен елемент на композицията той се запазва само в декоративния пояс върху шията на амфоровидните съдове. Той е положен върху всички орнаментирани с един пояс шии на амфоровидните съдове от Кърна (класическа фаза — обр. 31: 1, 21-22), върху болшинството от Орсоя (късна фаза — обр. 32: 1-2). През късната фаза той частично е заместен от канелюрата. Симптоматично е неговото присъствие и в украсата на съдовете на културата Инсула Банулуй.

Основният елемент, изграждащ мотива — кръгчето, през класическата фаза присъства като елемент в почти всички останали мотиви на културата. През късната фаза много мотиви биват изградени без неговото участие и той отстъпва своята водеща роля на такива елементи като триъгълника, ромба и “S”-овидния знак.

Кръгчето е и елементът, чрез който върху антропоморфните статуетки са изобразени кръглите висулки (вж. по-горе). Чрез него вероятно са изобразени и някои метални или от друг материал апликации, пришити върху дрехата.

Мотив В (обр. 30: 15-22; 31: 2, 23; 32: 3, 37-38)

Мотив В присъства в орнаменталната система на КИКД и през трите ѝ фази. Той може да се определи като неин индикатор.

Мотивът е останал неназован в литературата, въпреки че той е инспирирал описанието на украсата на културата от някои учени като барокова. Мотивът е построен от линии — прави, дъговидни и спираловидни. Често между изграждащите го елементи е включено и кръгчето. Изпълнен е в техника фурхенщтих. Възпроизвеждането на мотива е индивидуално, създавайки впечатление за разнообразие и неповторимост на украсата на всяко едно изделие на културата (обр. 37 — 38).

Мотивът е установен в украсата на глинените предмети и през трите фази на културата. Той се фиксира между материалите от ранната фаза (Островул Корбулуй, Ат и Ковин и Балта Царова), от класическата фаза (IV и III строителни хоризонти на Балей, Кърна и Балта Верде, Балта Царова), а също и между материалите на късната фаза на културата (Балей II строителен хоризонт и Орсоя). Различен е относителният дял на използването му през отделните фази на културата (Shalganova 1994).

Според начина на изграждане мотив В може да бъде разделен на два варианта. *Вариант 1* (обр. 37) се среща в две разновидности: *1a* -страничните спираловидни линии не са нанесени (обр. 37: 1-5, 9, 16-17) и *1b* — спиралата на страничните линии е обърната навътре (обр. 37: 6-9, 11-15, 18)

Първият вариант е регистриран на обекти на културата, които се отнасят към нейната ранна фаза — Ат, Островул Корбулуй, Ковин, Балта Царова. Освен в КИКД той е установен и в двете си разновидности както в синхронните й култури Серемле и Бьело Брдо — Дали (Kovács 1988: Abb.1/1-2), така и в предшестващата я култура на трансдунавската инкрустирана керамика, където той е характерен за нейната южна група (Vinski-Gasparini 1973: T. 1/9, 2/10).

Това дава основание да се предположи, че КИКД е генетически свързана с културата на трансдунавската инкрустирана керамика и в украсата й се възпроизвежда мотив, който е културоопределящ за трансдунавската култура. Мотивът също така е допълнителен аргумент към изказаните вече в науката хипотези (Bándi 1984: 208; Шалганова 1993; Shalganova 1995) за синхронизация между ранната фаза на КИКД с културите Серемле и Бьело Брдо-Дали. Допълнителна подкрепа на тази теза е отсъствието на мотива в орнаменталното богатство на всички други култури по средното течение на р. Дунав през следващия период.

Вариант 2 се характеризира с усложнена спирала. Той също се среща в две разновидности: *2a*- спиралата е обърната навътре (обр. 38: 2-4, 11, 13, 15, 25) и *2b* — спиралата е обърната навън (обр. 38: 1, 6-10, 12, 14, 16-23). Прави впечатление, че за разлика от вариант 1b вариант 2a е значително усложнен посредством използваните елементи и тяхното композиране. Това е особено забележимо при оформянето на страничните спирали. В обектите, където вариант 2a е фиксиран, той по-скоро е изключение, отколкото пра-

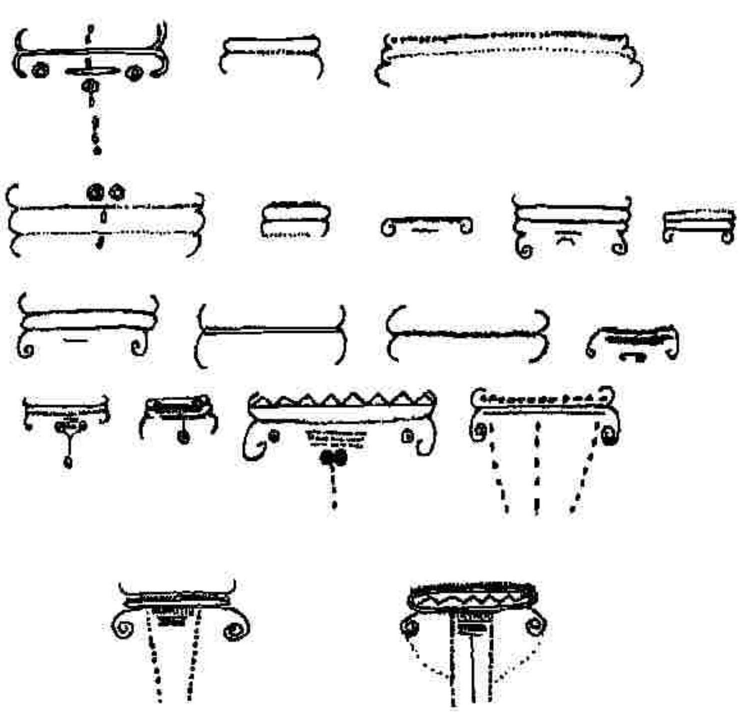

Обр. 37. Мотив В. Вариант 1.

вило. Вторият вариант е открит на обекти на културата, които се датират през класическата и късната фаза. През синхронния на класическата фаза период мотивът не е установен в

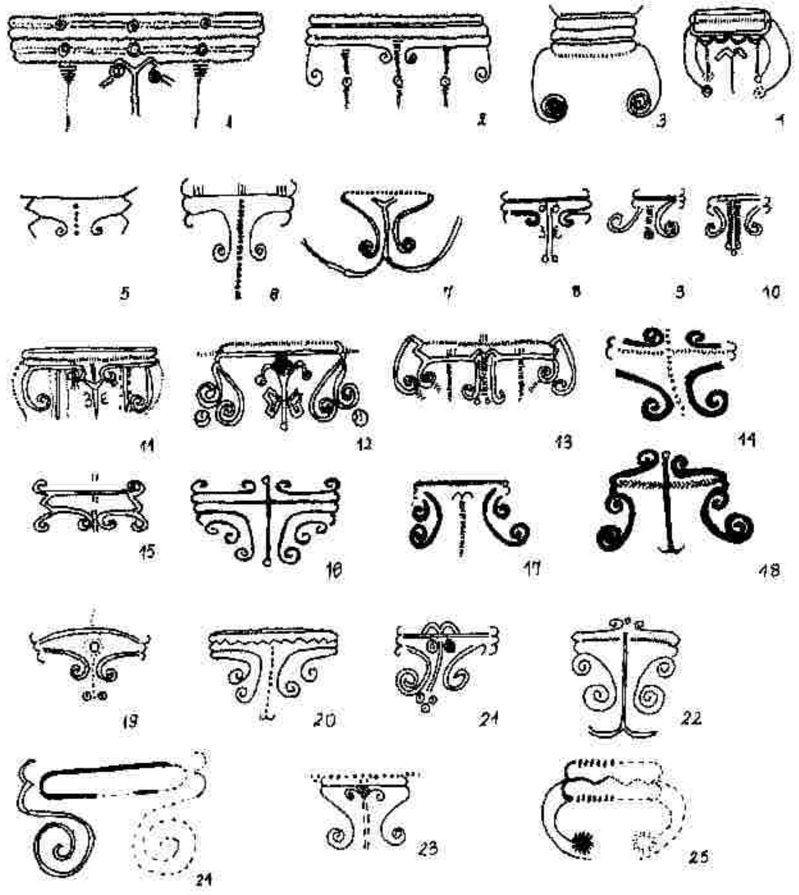

Обр. 38. Мотив В. Вариант 2.

орнаменталното богатство на нито едно от съседните ѝ културни явления. Вторият вариант може да се разглежда като определящ и разграничаващ културата елемент.

Количественият дял на мотива В в украсата на изделията от глина е различен през отделните фази на културата. Ако за ранната фаза той е основен елемент от орнамен-

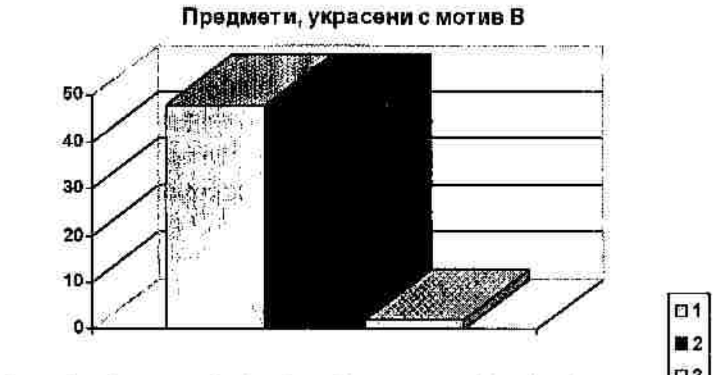

1 - амфоровидни съдове; 2 - купи; 3 - антропоморфни фигурки

Обр. 39

тацията на всички видове керамични предмети, то през класическата фаза той заема четвърта позиция и е установен

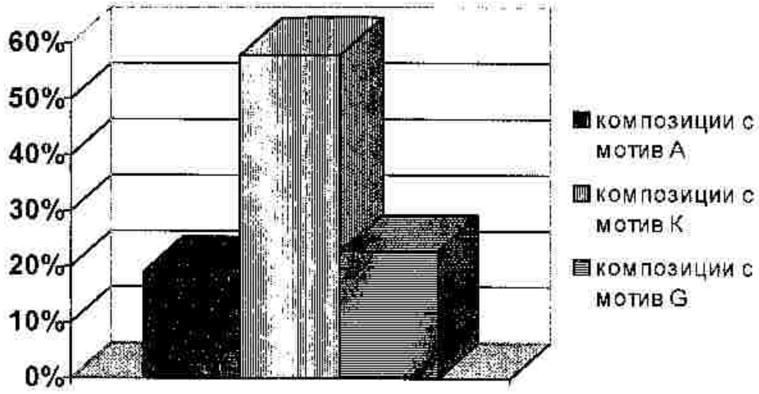

Обр. 40. Композиции, в които участва мотив В

само върху два вида изделия — купи и амфоровидни съдове. Съвсем спорадично е неговото присъствие през късната фаза, а в некропола при Орсоя той е представен само в един случай (обр. 39). Количествените резултати, представени тук, се градят предимно върху публикуваните материали от некрополите, но същата тенденция се фиксира и при сравнението на материалите от различните хоризонти на Островул Корбулуй и Балей. С мотива В освен купите и амфоровидните съдове е украсена и дрехата на една антропоморфна фигурка, върху която той е основният орнамент, украсяващ предната част на полата. При амфоровидните съдове мотива В е изграждащ елемент на декоративния пояс, разположен върху тялото на съда (обр. 39). При тези съдове, чиято композиция е разработена в два пояса, той е основният мотив, изграждащ композицията на горния пояс. Срещат се два варианта на композиции на хоризонталните пояси, в които участва мотив В. При първия случай мотивът е четирикратно повторен. За разделяне на декоративните полета е използван мотив А. При втория случай композицията е съставена от радиални симетрични полета, където мотив В се редува или с мотив К, или с мотив G (обр. 40).

Измененията на мотива и постепенното намаление на относителния му дял в украсата, е свидетелство за пътищата на формиране на орнаменталната система на културата. През ранната фаза тя запазва в голяма степен отделните елементи, композицията и относителния им дял, който е характерен за украсата в културата на трансдунавската инкрустирана керамика. В процеса на развитие на КИКД мотивът се трансформира и доразвива, като постепенно губи своето значение и употребата му през късната фаза става спорадична.

Мотив C (обр. 30: 23-26; 31: 3-4, 24; 32: 4)

Мотивът се състои от следните елементи: лента от с висящи триъгълници, кръгчета или кукички. Триъгълниците биват само очертани, защриховани или вдълбани. Мотивът е изпълнен в техника фурхенштих и винаги е инкрустиран. В един от вариантите си мотивът образува зигзаговидна лента. Лентата е разположена хоризонтално и очертава прехода между различните части на съда или ограничава орнаментално поле. Строго нормирано е нейното нанасяне върху амфоровидните съдове от класическата и късна фаза на културата. Тя очертава отдолу декоративното поле, разположено върху тялото на съда. Същият мотив и със същото разположение върху съда е открит и между материалите на културата Инсула Банулуй (ранножелязна епоха). Мотивът C се среща като основен елемент при украсата на тялото на купите, при украсата на страничните (тесни страни на глинените модели на двойните брадви), и при украсата на някои орнитоморфни съдове. Орнитоморфните съдове и при антропоморфните фигурки често са украсени с мотив C в областта на шията и на колана (обр. 16: 4). С негова помощ се образува извита лента, която вероятно представлява схематизирано изображение на огърлица, към която са прикачени различни по форма и вид висулки. Мотивът е използван и за представяне на коланите на антропоморфните статуетки, като често към него са прикачени и висулки. Той участва също така и в украсата на дрехата, като в тези случаи лентите могат да са разположени и вертикално.

Мотив C е присъщ за всички фази на КИКД. Не се установява неговото изменение във времето.

Мотив D (обр. 30: 27-28)

Мрежестият мотив е изпълнен чрез небрежно вдълбаване. Следи от инкрустация не се откриват. Обикновено е нанасян в долната част на корпуса на съда. Той е отличителен белег за културата на трансдунавската инкрустирана керамика, но се среща и в културите Ватия III и Серемле (Bándi 1984; Bándi & Kovács 1974). Той е един от аргументите за формулирането на тезата за образуване през периода Бр.

А3-Бр. В1 на хоризонта от синхронни култури (Серемле — Ватия III — Мадяровце III — ранната фаза на КИКД) с непосредственото участие на културата на трансдунавската инкрустирана керамика (Шалганова 1990).

Мотивът е характерен за ранната фаза на КИКД и през следващите ѝ фази не е установен. Не е използван при украсата на предметите на глинената пластика.

Мотив Е (обр. 30: 29; 31: 5-7, 26-28; 32: 5-14)

Дъговиден мотив. Към него формално тук е присъединена и вълнистата линия, изпълнена в литцен техника (обр. 30: 29).

Мотивът е присъщ предимно за класическата и късната фаза на културата. През класическата фаза той е втори по относителен дял в орнаменталната система на културата.

Според функцията, която изпълнява в композицията, дъговидният мотив може да се раздели на три групи. Към първата група трябва да се отнесат лентите, които подчертават отделните части на изделието или ограничават орнаменталното поле (обр. 31: 25-26, 28; 32: 5-6, 14).

Към втората група се отнася дъговидният мотив, който изпълнява едновременно три функции: ограничава орнаменталното поле отдолу, участва като елемент на основните в композицията мотиви и служи за вертикална разделителна линия между основните мотиви. В тези случаи мотивът Е е съставен от големи отворени полудъги, обърнати с дъговидната част надолу. Използван по този начин, мотивът участва в украсата на купите и на каничките.

При третата група мотив Е е основният елемент на композицията. С негова помощ е украсено тялото на съда. Той се среща при всички основни форми глинени съдове на културата, но се използва главно при орнаментацията на купите и каничките. Многобройни са вариантите на дъговидния мотив (обр. 31: 5-7, 25; 32: 7-13). Освен дъгата в него са

включени други елементи като насечки, ъгълчета, кръгчета, точки и други.

Мотив F (обр. 31: 11-12, 30-31; 32: 16-17)

Мотивът е изпълнен чрез щамповане и чрез техника фурхунщтих. В повечето случаи е бил инкрустиран. Използването му започва през класическата фаза на културата, като по-голямо негово присъствие в украсата се забелязва през късната фаза на културата. Той не се променя във времето. Регистриран е върху основните форми съдове на културата, но се установява и в украсата на предметите на глинената пластика — глинени модели на лодки, на брадви, антропоморфни фигурки и др.

Мотив G (обр. 31: 13-14, 32-33; 32: 18-19; 41)

Мотивът е изпълнен в техника фурхенщтих и винаги е инкрустиран. Не е фиксиран през ранната фаза на културата. Употребяван е предимно в украсата на глинените изделия през класическата фаза на културата. Неговият дял в украсата на керамиката от класическата фаза е значително по-голям в сравнение с дяла му през късната фаза на културата (обр. 40) и е приблизително еднакъв с този на мотив В.

С мотива са орнаментирани много от изделията на културата. През класическата фаза той е основен елемент от композицията на украсата на каничките, на купите и на амфоровидните съдове, а също така той е използван за украсата на дрехата на антропоморфните фигури и на широките страни на брадвите.

Мотивът не се среща в орнаменталната система на синхронните и съседни на КИКД културни явления. Той е културоопределящ и разграничаващ стила на културата от една страна, а от друга е хронологически индикатор на класическата фаза на културата.

Мотив Н или "S"-овиден мотив (обр. 31: 15-17, 34-35; 32: 20-27; 42)

Есовидният мотив се изпълнява или в техника фурхенщтих и винаги е запълнен с инкрустационната паста, или е щампован, при който в отделни случаи не се забелязват следи от инкрустационна паста.

Като основен елемент от композицията "S"-овидният орнамент може да бъде подразделен на три варианта:

Първият вариант се състои от самостоятелни големи "S"-ове. Среща се в две разновидности: *1a* — прости "S"-ове, неусложнени от допълнителни елементи (обр. 31: 16; 32: 20-23; 42) и *1b* — "S"-ове, усложнени с допълнителни елементи (обр. 31: 15, 34; 32: 24-25; 42).

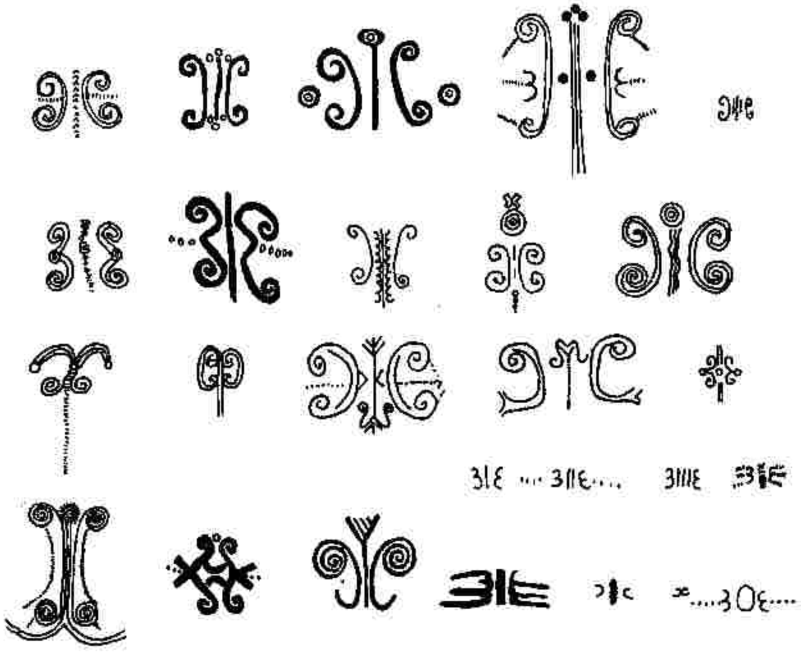

Обр. 41. Мотив G.

Първият вариант се установява между материалите на класическата и късната фаза. Значително се увеличава относителният му дял в декоративната система на културата през късната фаза, като особено голяма популярност добива вариант 1b.

Вторият вариант е съставен от съединени или преплетени "S"-ове, които образуват фигура (обр. 42). Вариантът се среща и през класическата, и през късната фаза на културата. Относителният му дял през късната фаза се покачва значително, както показва сравнението между материалите от Кърна и от Орсоя и стратиграфската поредица от Балей.

Третият вариянт се състои от съединени или преплетени "S"-ове, образуващи лента (обр. 31: 17, 35; 32: 26-27). Лентата от "S"-ове започва да се среща в културата още през класическата ѝ фаза. Там тя не играе ролята на основен, изграждащ композицията елемент. Тя или подчертава някои части от съда, например дръжките, или играе ролята на разграничителен или на ограждащ основните елементи от композицията мотив, или подчертава прехода между отделните части на глиненото изделие (обр. 31: 17, 35). Като основен елемент от композицията третият вариант започва да се среща през късната фаза на културата в две разновид-

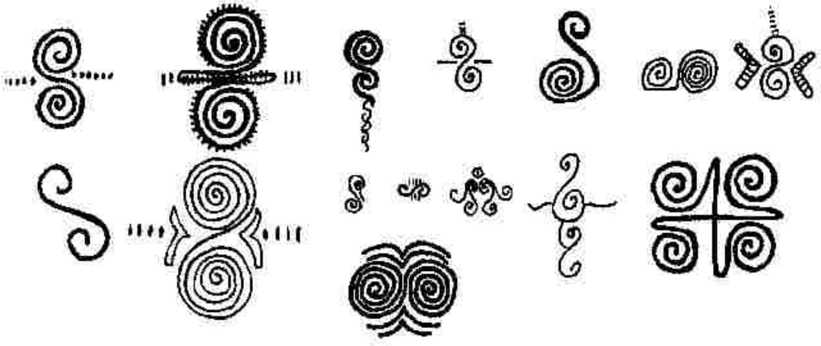

Обр. 42. Мотив Н.

ности: *3a* — големи "S"-ове, поставени един до друг (обр. 32: 26) и *3b* — малки, щамповани "S"-ове, които образуват хоризонтална лента (обр. 32: 27). Появата на вариант 3b в украсата на КИКД през третата ѝ фаза и широкото му разпространение в декоративната система на културата Инсула Банулуй и на културите от I етап на ранножелязната епоха в Северозападна България е свидетелство за наличието на генетическа връзка между тях (Shalganova & Gotzev 1995).

Мотив H се среща върху почти всички основни керамични форми на културата. Той е особено популярен при украсата на глинената пластика и най-вече на глинените модели на брадвички, където участва в орнаментирането на широките страни на брадвите, образувайки композиции или с мотив I, или с мотив F. Елемент е и на орнаментацията на дрехата на антропоморфните фигури.

Хронологически мотивът е свързан с класическата и с късната фаза на културата. През ранната фаза той не е установен, а най-голяма употреба получава през късната. За разлика от повечето разгледани досега мотиви, той няма прототипи в културите от средното течение на р. Дунав. Мотивът е в основата на тезата на някои учени за южни (микенски) влияния върху декоративната система на КИКД (Сафронов 1968; Бонев 1988: 71-75).

В синхронните и в съседните културни явления той или не е застъпен, или е изключение. Сравнително широка употреба получава в култура Сучио де Сус, разпространена в Трансилвания, по горното течение на р. Тиса (Балагури 1988: 9-15) и там се датира в периода Бр. В2 — Бр. С (Demetrova 1984: 42-50).

Мотив I (обр. 31: 18, 36; 33: 1-6; 43: 26-42; 44)

Мотивът I е изпълнен в техника фурхенщтих, а отделни негови елементи като кръгчета, са щамповани. Мотивът е установен в два основи варианта:

Първият вариант е фигура, съставена от два до четири допиращи се триъгълника, защриховани или изцяло издълбани, които не са съединени в основата си. Като допълнителни елементи се появяват кръгчето, точката, насечката и правите линии (обр. 31: 18, 36; 33: 2-3, 6; 43: 26-34, 36-

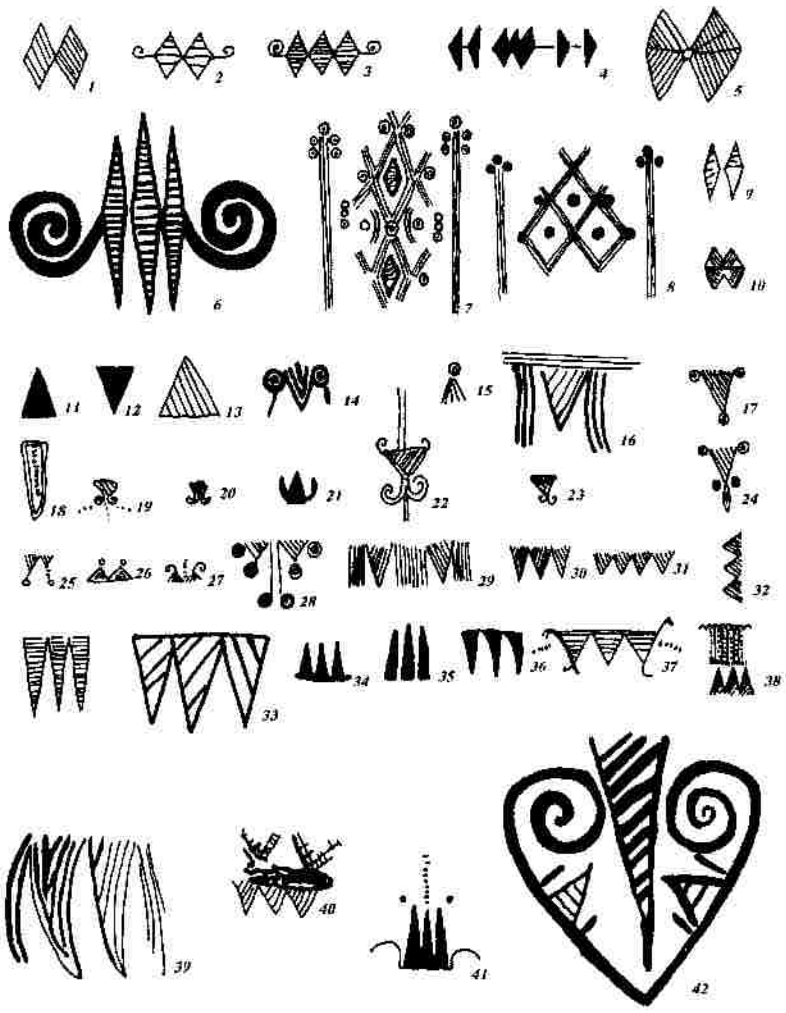

Обр. 43. Мотив I (11-42) *и мотив M* (1-10).

37, 39-41; 44: 18-21, 23). Среща се в две разновидности: *1a* — върховете на триъгълника са отбелязани с точка или кукичка (обр. 31: 18; 33: 25-28) е *1b* — триъгълници без допълнителни елементи. Вариант 1a е фиксиран като основен мотив в украсата на изделията от ранната и от класическата фаза на културата. Мотивът е нанесен върху широките и тесните страни на брадвите, върху дрехата на антропоморфните фигури, върху широките страни на лодките. През късната фаза на културата той не е установен. Освен в пределите на културата той е водещ мотив в украсата на културата на трансдунавската инкрустирана керамика през периода Бр. А (Kovács 1988). Заедно с мотивите А, В, С, Д и вариантът 1 а на мотив I е свидетелство за участието на културата на трансдунавската инкрустирана керамика във формирането на украсата на КИКД и за синхронността на ранната ѝ фаза с култура Серемле. Той продължава да бъде употребяван през класическата фаза на КИКД, докато през късната, както повечето от изброените елементи, вече не се използва.

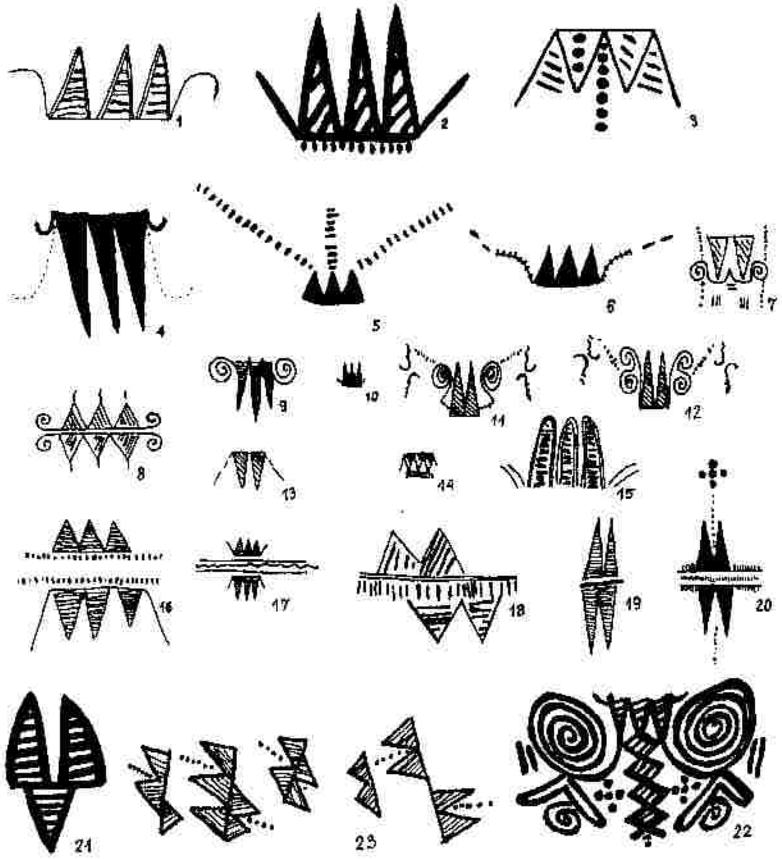

Обр. 44. Мотив I.

Вариантът 1b е характерен главно за класическата фаза на културата, където триъгълниците са предимно висящи и вътрешното им поле е защриховано. Той продължава да присъства в орнаменталната система и през късната фаза, но по-често се използват стоящите триъгълници и триъгълниците, чието вътрешно поле е изцяло инкрустирано (обр. 33: 4; 43: 36-37).

Вторият вариант е съставен от три триъгълника, съединени в основата с права линия, която се пречупва в двата края. Срещат се висящите и стоящите триъгълници (обр. 33: 5; 43: 35, 42; 44: 3-4, 8-9, 13-14, 16-17, 22). Триъгълниците или са защриховани, или изцяло вдълбани и запълнени с инкрустационна паста.

Вторият вариант е установен в Орсоя и в Балей II хоризонт, което насочва към датировката му към късната фаза на културата. Неговата хронологическа определеност се подкрепя и от използването на същия мотив в украсата на култура Вербичоара V (Morintz 1978: fig. 39/5).

Много близък до мотив I е този, представляващ фигура, образувана от един триъгълник (обр. 43: 11-24, 42). За него са характерни същите елементи, признаци, типове и варианти и тяхното разпределение във времето, както при мотив I.

Мотив J (обр. 31: 19-20; 33: 7-11)

Мотивът е изпълнен в техника фурхенштих и се поя

Мотивът К е нанесен почти върху всички основни форми съдове на КИКД, върху някои предмети на глинената пластика като антропоморфни фигурки, орнитоморфни съдчета. Той е характерен преди всичко за каничките, купите и амфоровидни съдове. Това разпределение на мотива е присъщо преди всичко за класическата фаза на КИКД. Така например от украсените амфоровидни съдове в некропола от Кърна при 46.2% мотив К е основен елемент от изграждането на композицията им, докато в некропола от Орсоя само в един случай той украсява амфоровиден съд.

Освен през класическата фаза на културата, мотив К се среща и в обекти, отнасящи се и към късната ѝ фаза, но тогава неговата употреба е спорадична. Изводът се гради върху наблюденията от Балей, където той е широко застъпен в декоративната система на IV и на III строителен хоризонт и много рядко е фиксиран между материалите на II строителен хоризонт. Количествените данни от Кърна и Орсоя категорично подкрепят същия извод.

Мотивът К е културно определящ и разграничаващ културата от съседните ѝ културни явления и заедно с мотивите В-вариант 2, и G-вариант 1 е хронологически присъщ за класическата ѝ фаза.

Мотиви L, M, N, O, P, R (обр. 33: 12-23; 43: 1-24; 46а: 1-10; 46в)

Тези мотиви участват в украсата на изделията от класическата фаза на културата, но там са или изключения от общото правило, или са нанесени предимно върху предметите на глинената пластика, или подчертават отделни части на съда, без да са основни елементи в изграждането на композицията. Коренно се променя употребата им през късната фаза на културата. Те стават основните мотиви при изграждането на композицията, без някой от тях да може да бъде определен за водещ за културата. Като пример, илюстриращ дяловото участие на мотивите в декоративната система на културата през класическата и съответно през късната фаза, ще използваме мотив N (обр. 47).

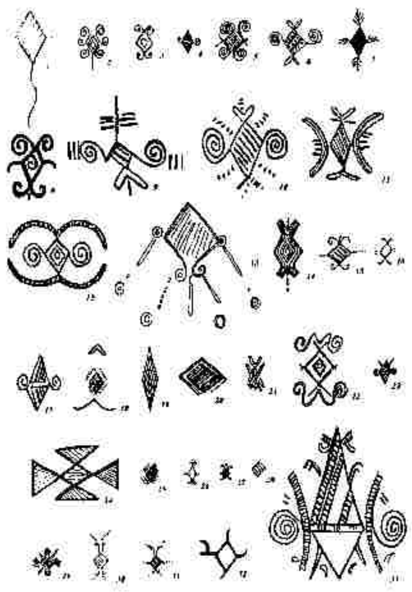

Обр. 46. Мотив L.

В Кърна той е фиксиран само един път, което е по-малко от 1%, докато в Орсоя, от публикуваните украсени съдове, той представлява приблизително 15%.

Широкото разпространение през късната фаза в композицията на мотиви, изградени върху геометрична фигура (L (обр. 46), M) и върху спирала (N, O), вероятно трябва да се обясни с влияние на културите Вербичоара и Теи. През късната фаза се наблюдава уголемяване на използваните мотиви и запълване на цялото им вътрешно пространство с инкрустационна паста. Меандърът (мотив Р), според данните от Балей, се появява съвсем спорадично през IV и през III строителен хоризонт и значително е застъпен в орнаменталната система на II строителен хоризонт. Р. Хахман разглежда меандъра като сравнително късно явление в културата и това е едно от основанията, върху което той изгражда периодизационната система на културата (Hachmann 1968: 368-370). Неговите изводи са възприети от С. Моринтц, който добавя към аргументите на Р. Хахман отсъствието на меандъра в некропола Балта Верде (Morintz 1978: 38). Въпреки че двамата автори съвсем справедливо са критикувани от Б. Хензел (Hänsel 1976: 62-54) и от Й. Кичедеану (Chicideanu 1984: 11), забелязаната от тях тенденция за хронологическата чувствителност на меандъра се подкрепя от данните от Балей. До същите изводи може да се достигне и при сравнението между

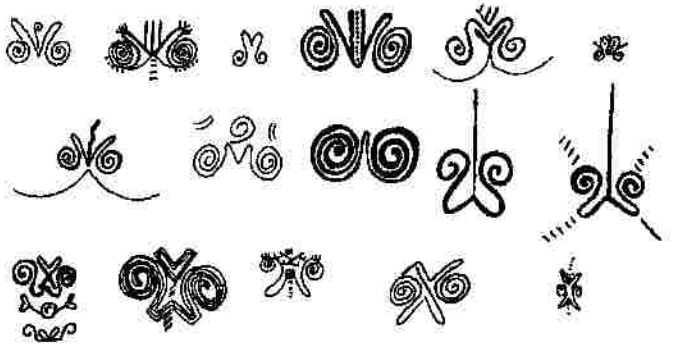

Обр. 47. Мотив N.

украсените с меандър глинени изделия, публикувани от Кърна и Орсоя. Ако в Кърна мотивът е 1.8% от всички украсени изделия, то в Орсоя количественото му присъствие е значително по-високо и възлиза на 9%. Използването му наред с другите мотиви (L-O) е равностойно. За тях вече бе подчертано, че те се появяват още през класическата фаза, но са определящи предимно за късната й фаза.

Водещите мотиви в украсата на глинените изделия на КИКД са хронологически чувствителни. Част от тях са характерни само за ранната фаза, други предимно за класическата, а трети — за късната. Някои от мотивите се срещат през всички фази на културата, но по време на развитието й те се изменят в синхронен с нея ритъм.

Мотивите, характерни за ранната фаза, имат прототипи в културата на трансдунавската инкрустирана керамика както в северната, така и в южната й група. С течение на времето те или се видоизменят, постепенно загубвайки водещата си роля, или изчезват.

Повечето от мотивите през ранната фаза имат успоредици в т.нар. хоризонт от смесени култури от Бр. А3-Бр. В1, разпространени по средното течение на р. Дунав. Мотивите, присъщи за класическата фаза, нямат паралели в съседните и синхронни култури. Те могат заедно с глинената пластика да се определят като определящи стила й. Господстващият през ранната фаза мотив — центрирани кръгчета, образуващи фигура (мотив А), през класическата фаза заема подчинена позиция. Мрежестият мотив (мотив Д) през класическата фаза вече не се отбелязва. Мотивът, съставен от линии и странични спирали (мотив В), който е водещ за ранната фаза (обр. 37: 4; 38: 2, 4-5), през класическата фаза придобива нов вид. Той е доразработен със завити навън спирали, като отново е господстващ за IV и за III строителен хоризонт на Балей и Кърна (обр. 38). Неговата употреба през късната фаза на културата е значително порядка, а наличието му в Орсоя е съвсем спорадично. "М-овидният" мотив (мотив К) се появява през класическата фаза на културата. Той е нанесен почти върху всички основни форми на културата, както и върху някои от предметите на глинената пластика. Освен през класическата фаза на културата той се среща и през късната фаза, но употребата му вече е много ограничена.През късната фаза се наблюдава изменение в стила. Мотивите от предидущите фази или изчезват, или губят своето водещо значение. Те са заменени от нови, които или са били рядкост през предидущата фаза, или през късната фаза се появяват за първи път. Отново голяма част от тях намират паралели в съседни културни явления. Разнообразието се увеличава за сметка на по-голямото и по-широко използване на геометричните мотиви. Появяват се и нови спираловидни мотиви, които вече не са вплетени в други мотиви, както е характерно за класическата фаза, а имат самостоятелна позиция. Те се уголемяват като запълват почти цялото композиционно поле, което в значителна степен ги сближава с концепцията на украсата във Вербичоара. Често вътрешното пространство на геометричния мотив се запълва с инкрустационна паста. От значение е и появата на лента, съставена от "S"-овидни щампи, канелюрата и др., които могат да бъдат определени като водещи за украсата на култура Инсула Банулуй и културата от I фаза на ранножелязната епоха в Северозападна България.

Хронологическата определеност на болшинството мотиви може да послужи като индикатор за територията на разпространение на културата през отделните ѝ фази. Нанесени на картата, те маркират картина близка до тази, описана от изображенията на гребеновидните висулки (обр. 36). Културата през ранната фаза е била разпространена западно и около Железни врата (приблизително до устието на р. Морава). На север тя е достигала до околностите на гр. Вршац, Сърбия. През класическата фаза територията ѝ е била разположена около Железни врата и източно от тях, достигайки до устието на р. Огоста, а през късната фаза тя е била стеснена от запад и е заемала само районите източно от Железни врата. На базата на тези данни може да се предположи, че територията на КИКД се измества постепенно по течението на р. Дунав в посока от запад към изток.

ОБРЕДНИ КОНТЕКСТИ

Съкровища

Съкровището е влязло дълбоко в митологията и във фолклора на европейските народи. Чрез откриването му човекът придобива нов статус, даден му от вълшебните предмети. Показателна е легендата за крал Артур и неговият меч Ескалибур. Кралят получава своя вълшебен меч от Господарката на езерото и при своята кончина той трябва да го върне на водата. Когато настъпва времето и смъртта наближава, кралят поръчва на своя рицар, сър Бедевере, да изпълни условието. Но рицарят не иска да се раздели със скъпоценния меч, да го отдаде на водата и по този начин завинаги да загуби възможността да стане могъщ. Той закопава меча в земята, под едно дърво. Но когато сър Беведере се връща, крал Артур още е жив и знае, че е измамен. Кралят отново заповядва на своя рицар да предаде меча на водата, но сър Бедевере пак не изпълнява заръката. Едва на третия път мечът е върнат на водата и крал Артур може да умре.

Аналогичен мит откриваме в Нибелунгите, основният епос на германския свят, който съдържа в себе си и по-стара нордическа традиция. Основната тема е обладаването на златното съкровище. То съдържа и златен пръстен, който притежава вълшебно свойство, да увеличава богатството. Но върху съкровището тегне проклятие, който незаконно го завладее, е обречен на смърт. Съкровището попада в различни ръце, но всички негови притежатели умират. Темата за съкровището, донасяща нещастие на неговия владетел, заема централно място в германо-скандинавския епос. В легендата за нибелунгите съкровището се трактува и като въплъщение на властта — могъществото принадлежи на този, който има златото (МНМ, 215). В един от епизодите отново съкровището е обвързано с водата (Хаген го скрива във водите на Рейн). Асоциацията между съкровището и водата познаваме и от тракийската действителност (Децебал укрива богатството си под р. Сартегия; Мидас открива с помощта на знамение в езерото дванадесет брадви — знак за върховна власт и др. — вж. Маразов 1994: 206-207).

Но във фолклорната и митологическа европейска традиция съкровищата се поверяват не само на водата. Те се скриват и в земята. Според Херодот този скит, който след празника заспива до заровените царските инсигнии, става цар и получава толкова земя, колкото може да обиколи на кон за един ден (Маразов 1994: 203-204).

Постановка на проблема

В Европа практиката на укриване на група предмети започва през неолита. През II и I хилядолетие пр. н. е. тя не е разпределена равномерно нито хронологически, нито пространствено. Ако за XVII- XIV в. пр.н.е. основната част на съкровищата е съсредоточена в Централна Европа, то по-късно те се разпространяват и на юг и юго-изток. В XIII-XII в. пр. н. е. съкровища се откриват вече на територията на Молдавия и южно от река Дунав, на територията на съвременна България. В началото на I хилядолетие (около X в. пр. н. е.) заравянето на съкровища прекъсва, за да се възобнови отново през VII в. пр. н. е. През класическата и елинистическата епоха траките редовно укриват съкровища. В други части на Европа по същото време народи близки по култура и степен на развитие — скитите не укриват своите скъпоценности, а ги погребват заедно с владетелите. По своята същност депонирането на предмети в съкровищата и в погребенията е идентично — те се изваждат от обръщение.[16]

Различни обяснителни модели са предложени за изясняване на причините за укриването на съкровищата. Според тях учените могат да бъдат разделени най-общо на четири групи, като две са алтернативни една спрямо друга, а другите две заемат междинно положение. Напоследък се оформи още една група автори, които предполагат, че съкровищата в зависимост от състава, времето и разпространението си могат да притежават различно значение.

Първото направление може да бъде наречено "миграционно" или "теория на катастрофите". Според него съкровищата са укрити в резултат на инвазии. Периодизационната система, основана на съкровищни степени, е възникнала в рамките на миграционната теория. Учените, които принадлежат на тази група, не поставят под съмнение обективността на съкровищните хоризонти (групирането на съкровищата във времето). Те намират археологически аргументи за възможността от корелации между съкровищата, разпръснати на обширна територия, при което могат да се посочат ясни хронологически и географски концентрации.[17] От друга страна са намерени и типови аналози — по ретроспективен път в къснобронзовата и ранножелязната епоха се налага моделът на исторически засвидетелствувани големи миграции от по-късни епохи. Като представители на миграционното направление могат да се посочат Райнеке, А. Можолич (Mozsolics 1967), М. Русу (Rusu 1963), М. Петреску-Дъмбовица (Petrescu-Dîmbovița 1977), И. Панайотов (Панайотов 1978).

Второто направление, което е алтернативно на първото, може да бъде назовано "ритуално". Неговите представители разглеждат съкровищата като резултат от обредната дейност на архаичните общества. Появата на това направление не може да се свърже с определена археологическа теория. Разпространило се през 70-те години, ритуалното направление намира все повече привърженици. Популярността му се обяснява преди всичко с общите тенденции в историческите и в културологическите науки, където все по-голямо признание придобиват постановките на културната антропология и структурна теория било като обща позиция, било в използването на методическия инструментариум. Обосновката на ритуалното направление се корени в постулата, че всяка дейност на архаичния човек притежава "религиозна функция". Използват се типови аналози, извлече ни от фолклора и митологията. Намират се доказателства и в конкретната археологическа картина. Разглежда се обвързаността на съкровищата със специфичен ландшафт на укриване — реки или в непосредствена близост до тях, влажно-мочурливи почви, пещери, процепи в скални масиви (Kubach 1985; Mandera 1985; Pauli 1985; Torbruge 1985). Обоснована е и семантичната еднозначност между съкровището, заровено в земята, и съкровището, укрито под водата (Маразов 1994: 204-205). Характерен и значим е подборът на определени категории метални предмети, укривани в съкровищата, като обикновено се наблюдава разлика с набора от метални предмети в съвременните на тях гробни паметници (Cytha and Schaberg 1985; Needham 1988; Bradley 1982). Други автори търсят и намират съответствия между количеството предмети и култово значимите числови стойности за културата на архаичното общество (Гергова 1987). В рамките на ритуалното направление се разглежда въпросът за съотношението между единичните находки и съкровищата. Приема се значението на единичната находка за еднозначно със значението на съкровищата. Тяхната обща смислова натовареност позволяват те да бъдат разглеждани в един ред (Kubach 1985).

Други разработвани въпроси са тези за предназначението на повредените или счупени предмети, на късовете руда и бронзовите отливки и слитъци. Те са интерпретирани като носещи следи от ритуални действия (v. Brunn 1980: 124, 127, 128, 133; Mandera 1985: 188 с пос. лит.). В рамките на "миграционното" направление тези съкровища се тълкуват като леярски или търговски.

Разглеждайки съкровищата като резултат от обредната дейност на архаичния колектив, представителите на ритуалното направление са склонни да поставят под съмнение тяхната затвореност и следователно обективността на хронологическа система от последователни във времето съкровищни степени. Допуска се възможността съставът на някои от съкровищата, укрити на достъпни места, да е отворен за изменение. Някои от предметите биха могли да бъдат добавяни по-късно, а други изземвани от съкровището (ср. скитската легенда и песента на нибелунгите). В този смисъл и единичната находка би могла да бъде крайният резултат от едно такова съкровище (Bradley 1982; Bradley 1990). Някои учени напълно отхвърлят хронологическото значение на съкровищните степени. Те считат съкровищата за разположени непрекъснато във времето без да образуват хронологически групи (Vulpe and Petrescu-Dombovioa 1978).

Третата група учени по разбирания са най-близо до първото направление. Идеята за "катастрофа" се съдържа имплицитно в цялостната им методическа позиция, но специално се уговаря за вероятно съществуването на ритуални съкровища. Поради незадоволителното състояние на изворовата база се отхвърля възможността за окончателно решение на въпроса (Petrescu-Dîmbovița 1986: 69-70). Представителите ѝ приемат съществуването на съкровищните степени за реално, методически се опират на тезата за затвореност на съкровищата. Към нея спадат повечето изследователи, занимаващи се с въпросите на металургията и поставящи пред изследването формално-типологически и хронологически задачи.

Допуска се възможността за амбивалентен характер на съкровищата. Те са били укрити поради непосредствени политически причини, като преди това са били магически-ритуално обработени. Поставянето им в земята се разглежда като "жертва от втора ръка" (Mandera 1985: 190).

Четвъртата група учени стоят близо до ритуалното направление, но приемат за възможно съществуването на съкровища, заровени поради инвазия (Stein 1976). Те оставят въпроса за съществуването на съкровищни степени за отворен, също аргументирайки се с характера на изворовата база. В решаването обаче на въпросите на типологията и на хронологията те допускат използването на резултатите от хронологическата система, разработена на базата на пос ледователни във времето съкровищни степени.

В науката постепенно се утвърждава мнението, че съкровищата могат да бъдат разделени на ритуални и на утилитарни. Критерий за подразделянето им е наборът от предмети, които те съдържат, и находищната ситуация. Към ритуалните са отнесени тези, в които преобладават украшенията, особено гривните (Garašanin 1983a: 685), или предмети, които поради нефункционалните си размери, или поради украсата, или поради материала, от който са изработени, не биха могли да имат утилитарна функция, т.е. самият предмет разкрива своята сакралност, а от там и обозначава сакралността на самото съкровище. Съкровището трябва да е труднодостъпно, за да се избегне намирането му и следователно да се предотврати нарушаването на неговата сакралност (Philip 1988; Bradley1990; Маразов 1994).

В миторитуален план са анализирани тракийските съкровища от класическата и елинистическата епохи. И. Маразов ги обвързва с царската идеология на траките. Укриването на съкровищата е разгледано като обредна практика от кръга на царската идеология, царската инвеститура (Маразов 1994). И. Маразов формулира хипотезата, че укриването на съкровища е от кръга обреди, участващи в легитимирането на царската власт, в узаконяването на правото върху територията и включването ѝ в космоса (Маразов 1994: 222-223). Възможно е заравянето на съкровищата през къснобронзовата и ранножелязната епоха да е принадлежало на кръга обреди, узаконяващи правото върху дадена територия, включването ѝ в космоса. Вероятно обредът е бил приспособен по-късно за целите на царската идеология.

Абсолютизирането на идеята за миграцията като единствен обяснителен фактор в историческото развитие на древните народи и култури е справедливо многократно критикувана от различни позиции. В противовес на нея е формулирана теорията на "автохтонизма", която от повечето изследователи се разглежда като алтернативна. Исторически засвидетелстваните миграции показват, че съществуват няколко модела на поведение на взаимодействуващите култури, които в голяма степен зависят от стадиалната и от културна близост, от стабилността на системите на културите. Независимо от степента и от формата на реакция — от пълна промяна на културата и появяването на нова такава, до асимилацията на едната от другата или появата само на някои нови елементи в структурата, реакция винаги съществува и тя в една или друга степен е уловима по археологически данни (Титов 1982).

Археологическата култура реагира идентично на природни катаклизми (Черносвитов 1985). Затова може би е поправомерно при наличието на рязка промяна в археологическите култури да се говори за "стрес" в културата, непосредствен катализатор и възбудител на който би могла да бъде инвазия, природен катаклизъм или някаква друга, външна спрямо системата причина, а степента и характерът на тази промяна се обуславя от самата култура. Реакцията на култура зависи преди всичко от стадиалното ѝ развитие и от социалното напрежение вътре в нея, но за непосредствената ѝ промяна са необходими външни спрямо нея причини. Изведена е зависимост за рязко засилване на култово-ритуалната дейност в стресови за обществото периоди (Абрамян 1983: 25-26), която би могла да се прояви и в укриването в земята на метални предмети.

Може да се формулира хипотеза, че съкровищата са резултат от обредна дейност в стресови за обществото периоди, породени от вътрешни за системата причини (нестабилност, поради празничния цикъл), или поради външни за системата причини (политически, икономически или природни катаклизми).

Ако моделът на първия вид съкровища предполага равномерно разпределение, без ясно групиране на съкровищата във времето, то моделът на на втория вид съкровища допуска съществуването на съкровищните хоризонти. Чрез него може да се обясни несъвпадението на количеството съкровищни хоризонти в различните културни ареали. Показателно е, че на териториите, където е фиксирана най-често забележима промяна в културите, също така е фиксирано и най-голямо количество последователни съкровищни хоризонти. Характерен пример в това отношение е Трансилвания (Rusu, M. 1963; Petrescu-Dîmbovița, M. 1977).

Съкровища, свързани с празнично-ритуалния цикъл

Типови аналози: митологични текстове (Артур, нибелунгите, скитската легенда и др.)

Признаци на отразяване в предметния свят:

- специално ландшафтно отбелязване на съкровището и по-точно невъзможност за преоткриването му.

- сравнително строго фиксиран комплект от предмети, чието ритуално значение се потвърждава от друг набор на предмети за депониране, чието функциониране в сакралната сфера не предизвиква съмнение (погребални дарове, дарове за светилища). Моделът допуска, както пълното съвпадение между тях, така и несъвпадение. Съкровище, съставено от "култови" (без утилитарна функция) предмети.

Съкровища, укрити поради стрес в културата, породен от външни за системата причини.

Типови аналози: исторически засвидетелствани инвазии, търговски съкровища, иманета, търговски кораби.[18]

Признаци:

- Съкровищата се състоят от ценни за епохата предмети.

- акумулира се не само ценен предмет, но и ценен материал (Bradley, R., 1988). Наличие, както на повредени (скраб), така и на неизползвани предмети, включително и само на материала, без да му е предадена предметна форма (кюлчета).

- многообразие в акумулираните предмети.

- укриване на места, разрешаващи последващото им намиране.

- опаковка

- признаци за "стрес" в другите елементи на културата

- времеви и пространствени концентрации на съкровищата

Конкретно в този модел могат да съществуват различни обяснителни нива — търговско, леярско съкровище, имане.

Според времето на укриването им съкровищата от къснобронзовата и ранножелязната епоха, открити на територията на България, са разделени на три съкровищни степени, които отнесени към разработената от фон Брун система за съкровищни степени за Карпатския басейн и Трансилвания се датират съответно I съкровищна степен — Бр. Д -10 съкровища; II съкровищна степен — На А1 (17 съкровища); III съкровищна степен — На А2 (2 съкровища) и 1 съкровище от железни изделия, датиращо се през VII в. пр. Хр.

Състав на съкровищата, видове съкровища

Според вида предмети, които съкровищата от бронзовата епоха съдържат, те се разделят на три основни вида: съкровища, съставени от бронзови оръжия и инструменти или от калъпи за тяхното изготвяне; съкровища от съдове; съкровища от украшения. Краят на бронзовата епоха и преходът към ранножелязната епоха (Бр. Д и На А) е периодът, през който се документира най-голямото количество съкровища, укрити в днешните български земи.

Съкровищата от първия вид в основната си част са открити в Северна България. Значително нараства броят на съкровищата, открити северно от р. Дунав, особено в района на Трансилвания. Докато северно от р. Дунав са открити множество съкровища от къснобронзовата и началото на ранножелязната епоха, съставени единствено от украшения и такива, съставени както от оръжия и от инструменти, така и от украшения, то в районите южно от р. Дунав съкровища, съдържащи единствено украшения, принадлежащи на бронзовата епоха, досега не са откривани. Откритите предмети в съкровищата южно от р. Дунав са много бедно орнаментирани.

Другият вид съкровища от къснобронзовата и началото на ранножелязната епоха са съкровищата, съставени от съдове. От тази епоха от територията на България са известни 5 такива съкровища. По вида на материала, от който са изготвени съдовете те могат да се разделят на два вида: съкровища, съставени златни метални съдове (Вълчитрън и Белово); съкровища, съставени от глинени съдове (Черковна, Пловдив, Есеница).

През ранножелязната епоха практиката на трезориране на съкровища се прекъсва и се възобновява отново в самия ѝ край. От това време се датират две съкровища Бързица (златни и сребърни украшения — колани и обеци, орнаментирани с врязани геометрични и фигурални мотиви) и от Криводол (железни инструменти — брадви, сърпове и др. и кнебел от юзда).

Съкровища от бронзови инструменти, оръжие и калъпи

Съкровищата от бронзови изделия могат да бъдат поделени според състава им на съкровища, които съдържат предмети (предметни съкровища); депа; съкровища, съставени от калъпи. Наблюдава се различие между разпределението на тези групи съкровища по хоризонти. Ако за I съкровищен хоризонт не е известно нито едно съкровище от калъпи, то през III хоризонт това са единствените съкровища. Увеличава делът на депата през II съкровищен хоризонт (обр. 48).

Според химическия състав на калаения бронза, от който са изработени изделията съкровищата от България — X, XI и XII групи съкровищата от територията на България се отнасят към югоизточната периферия на Карпатската металургична провинция, която се характеризира със следните признаци — господство на два вида изделия — плоски брадви и сърпове; болшинството инструменти се откриват в съкровища и абсолютно липсват в погребалните паметници

(обр. 49); изделията се отливат в сложни, многосъставни калъпи със сърцевина за изготвянето на плоските брадви и върхове на копия и в плоски многоматрични калъпи за сърпове, мечове и др.; сравнително често явление са съкровища, съставени само от калъпи (Побит камък, Есеница и др.) (Черных, 1978, 268).

Изделията, намерени на територията на България, според типологията на отделните видове се отнасят към три металургични огнища — Дичевското, Върбишкото, Гърломарското. (Черных, Е., 1978, 248-261).

В периода на преход между къснобронзовата и ранножелязната епоха (На А1) е намерено най-голямото количество укрити в земята съкровища от територията на България. Болшинството съкровища се отнасят към тези, в които се съхраняват главно оръдия на труда. Основните видове предмети, които се намират в тях, са плоските брадви — т.н. наречените келтове, а също така и сърповете. Значително по-рядко в тях се откриват оръжия, украшения и др. (обр. 50).

Съкровищата в основната си част са открити в Северна България (27 съкровища). В Южна България те са изключително редки (3 съкровища). Освен ограничения им брой, който е в съответствие с изключително малкия брой на такива съкровища, открити в Егея, за съкровищата от Южна България е характерно наличието в състава им предимно на двойни бронзови брадви. Колкото по̀ на север, толкова повече се увеличава количеството на съкровищата, като техният брой изключително нараства северно от Дунав, особено в района на Трансилвания. Докато северно от р. Дунав са открити множество съкровища, съставени единствено от украшения и такива, съставени както от оръжия и от инструменти, така и от украшения, то в районите южно от р. Дунав съкровища, съдържащи единствено украшения досега не са откривани. Съкровище, съдържащо само сребърни украшения, се открива едва в края на ранножелязната епоха — съкровището от Бързица (Гергова 1982.).

Предметни съкровища

Това са болшинството съкровища, открити на територията на България (16 съкр. — вж. обр. 48). Признаците, които са общи за тях са:

- между предметите, които се откриват в тях, присъстват само три вида изделия — плоски брадви, сърпове и двойни брадви.

- По численост на съставящите ги предмети те са малобройни. Най-голямото от тях наброява 16 артефакта. Преобладават тези, които се състоят от 2-3 предмета.

- В състава им липсват оръжия и украшения.

- Преобладават съкровища, съставени само от един вид артефакт. От известните шестнадесет съкровища, единайсет се състоят само от келтове, две само от сърпове, едно само от двойни брадви, едно — от сърп и келт и едно — от келт и двойна брадва.

- Предметите са едновременни, т.е. депонирането е еднократно.

- За нито едно от съкровищата не е съобщено за наличието на опаковка.

В сравнение с другите находищни контексти предметните съкровища по състава си ясно се разграничават от погребалните паметници, в които се откриват оръжия и украшения, но никога не се откриват келтове, сърпове или двойни брадви (ср. обр. 51 с обр. 52). Разделението в двата вида депозити е спазено стриктно, като категориите предмети, характерни за тях, не се смесват.

В съкровището от Калугерово са открити 7 двойни брадви. Те се характеризират с малки размери: дължина -12 см; ширина — 6.5 см. Дупката за дръжка е продълговата, много тясна (2.5 x 0.5 см). Практическата употреба на тези брадви е невъзможна. С размерите си брадвите подчертават своята принадлежност на сакралната сфера, обозначавайки по този начин значението на самото съкровище. Сакралната функция на двойните брадви се разкрива и от

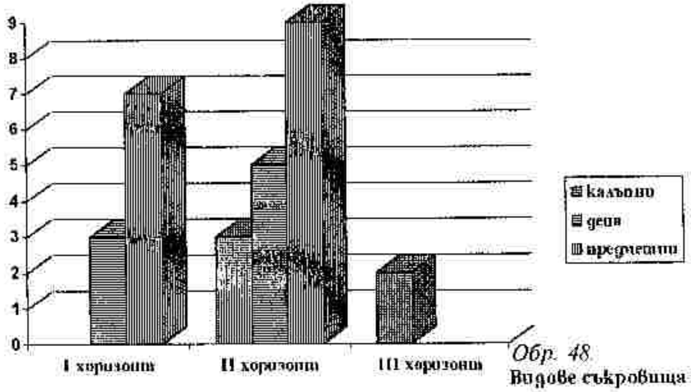

Обр. 48
Видове съкровища

тяхната изработка от глина в културата на инкрустираната керамика по Долни Дунав. Там унищожаването на "утилитарното" е извършено освен чрез избрания за изработването им материал, също и от украсата им, която често е разположена по самото острие на артефакта (Шалганова, 1994).

Тези признаци на предметните съкровища, ако следваме моделите, изведени по-горе, сочат, че те могат да се класифицират като ритуални съкровища, свързани с празнично-ритуалния цикъл.

Разделното депониране на келтовете, сърповете и двойните брадви в сравнение с другите метални изделия вероятно показва, че сферата на тяхната циркулация не съвпада. Подобен феномен е открит в цяла Европа. Голяма част от келтовете и сърповете носят следи от употреба. В нау-

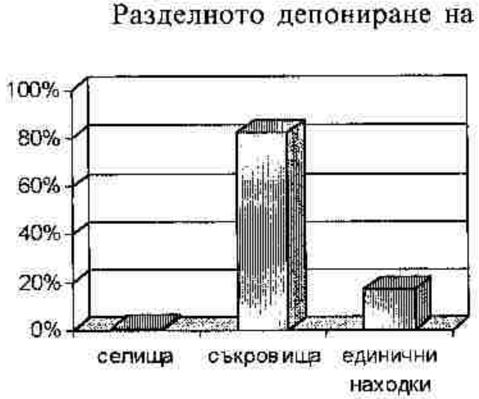

Обр. 49. Находищен контекст на инструментите.

ката е изказано мнението, че вероятно те са имали двойна функция — един път като оръдие на труда и друг път като обозначение за метал (Bradley, R., 1982; Torbruge, W., 1985), т. е. за богатство.

Депа и съкровища от калъпи

При разглеждането на депата и съкровищата от калъпи един от основните проблеми, с които се сблъскваме, е определението на тяхната датировка. Древните изделия от метал са едни от най-изследваните артефакти. Те дават възможности за широки сравнения, обосновани на обективни критерии. Много от типовете са хронологически чувствителни и са разпространени върху широка територия. Металните изделия са обект на специални изследвания от страна на учените, които разглеждат както тяхната точна позиция и развитието на типологическите им признаци във времето, така и разпространението им в пространството. Поради тази причина хронологическата система, разработена за Карпато-Дунавския басейн, се опира предимно на метала. От друга страна паралелно на нея и независимо от нея се разработва и относителната хронология на културните явления в района, която е основана предимно на развитието и определянето на специфичния облик на керамиката.

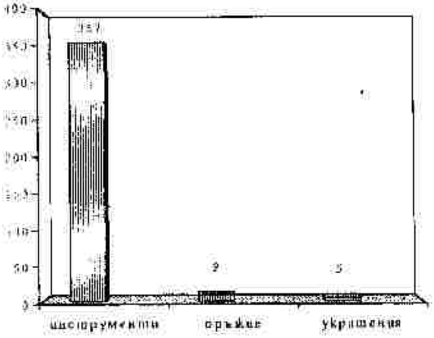

Обр. 50. Видове изделия, откривани в съкровищата.

Повечето от металните изделия, открити в Карпато-Дунавския басейн, произлизат от съкровищата или от случайни находки. Откриваните в селищата и в некрополите метални предмети са хронологически нечувствителни типове.

Но освен проблема за съвпадение между развитието на метала и на културите от района, съкровищата от бронзови предмети и металните предмети предизвикват други трудности от методическо естество, които са мъчно разрешими.

Като първо може да се изтъкне проблемът за "затвореността" на депата. И ако "затвореността" на депата в тесния смисъл на термина (едновременно заравяне на всички техни предмети, като хронологически най-младият тип отразява относителната, в смисъл post quem, дата на заравяне) е в повечето случаи решаема задача с помощта на технически, типологически и археологически методи, то проблемът за "затвореност" на депото в културен план (съкровището като отразяващо определен синхронен срез на културата) предизвиква сериозни методологически трудности. Практически това се отразява в приемането или отхвърлянето на съкровищните хоризонти (степени, типови общности и др., според различната терминология на авторите) и отнасянето на отделните депа към определена съкровищна степен. Особено ясно несигурността и трудностите изкристализират при анализа на големите депа (Сокол, Лесура, Казанлък, Върбица I , Върбица II, Побит камък), в които са обединени няколко групи предмети и калъпи, отнасящи се към различни съкровищни степени, или в които се откриват отделни предмети и калъпи, които без съмнение са с по няколко века по-стари или значително по-млади в сравнение с болшинството предмети от съкровището. И ако понякога противоречието може да бъде разрешено с предполагаемо "замърсяване" на депото било при намирането му, било при по-нататъшното му съхранение, то в други случаи е ясно, че обяснението не може да се търси в по-късни "замърсявания". Като ярка илюстрация могат да се посочат депата от Сокол, България и Дражна де Жос, Румъния (Petrescu-Dimboviţa 1977: 78; Панайотов 1978: 110-118; Hänsel 1976: 30). И двете депа съдържат един и същи тип рапира Каро А, която по егейски паралели се датира в XVII-XVI в. (Sandars1961: 22). Повтарянето на типа и в двете депа, които се отнасят към I съкровищен хоризонт — Бр. Д, не позволяват рапирите да бъдат разглеждани като по-късно "замърсяване" на депата и разрешението на противоречието да се търси в тази насока.

Учените, разработили хронологическата система за района — фон Брун — за Карпатския басейн, Русу — за Трансилвания, М. Петреску-Дъмбовица — за Румъния, И. Панайотов и Б. Хензел — за България и Долнодунавския басейн, Б. Хензел — за Среднодунавския басейн и М. Гарашанин и Р. Васич за южната част на Карпатския басейн са интерпретирали депата като "затворени", като основна роля за хронологията в тяхната методика играят "ръководните типове". В последно време Петреску-Дъмбовица отново разглежда този проблем. В подкрепа на установените вече хоризонти той използва независими паралели от гръцка Македония и Кавказко-Понтийската зона, които му служат за верификация на датировката (Petrescu-Dîmbovița 1986: 66-70). Хронологическите системи на съкровищни хоризонти за Карпато-Балканската зона се различават в детайли пред вид големите трудности при отнасянето на големите депа към определена степен. Решенията обикновено се търсят в две насоки. Първо, отнасянето е основано на статистически най-големия брой синхронни предмети, който и определя мястото на депото в системата от хоризонти (Vasić 1982); и второ, депото се отнася към тази степен, на която принадлежат хронологически най-младите му типове (Панайотов 1978: 132). По-старите метални предмети се разглеждат обикновено като "архаични", съхранени поради ценността на метала (Панайотов 1978: 118; Hänsel 1976: 46), но все пак те са използвани за обосноваване на една по-ранна дата за началото на съкровищната степен (Panayotov 1980a; Hänsel 1982: 15). В други случаи авторите не се придържат винаги към един и същи принцип, а използват ту единия, ту другия (ср. Hänsel 1976: 39 с Hänsel 1982: 15 — за съкровището от калъпи от Побит камък).

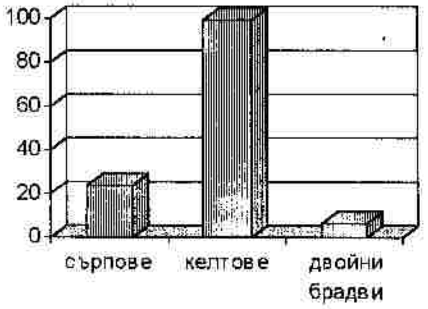

Обр. 51. Видове изделия, откривани в предметните съкровищата.

Възможност за синхронизация между съкровищните степени в Долнодунавския басейн и поредицата напластявания в Кастнас и оттам с егейската хронология, както и изясняване на датировката на предметите, съдържащи се в депата и в съкровищата от калъпи, предлага съкровището от калъпи Побит камък, Разградско. Самото съкровище е едно от най-трудните за хронологическо определение, ако се водим по методиката на "ръководните" типове. В тази връзка би следвало да се има предвид спецификата на самото съкровище. То е съставено от калъпи — един от видовете артефакти, за които се предполага, че имат сравнително дълъг период на употреба. Съкровището е отнесено към различни съкровищни степени. Е. Черних го определя в Бр. Д, което отговаря на I съкровищна степен (Черных 1978). Б. Хензел в ранните си работи го датира в II съкровищна степен, основавайки се на типа келтове (Hänsel 1976: 90), а в по-

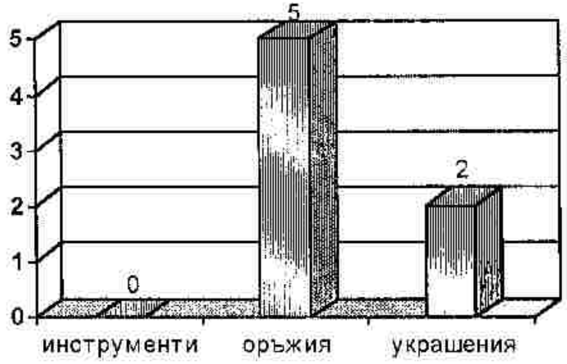

Обр. 52. Видове изделия, откривани в некрополите

късната си студия в I съкровищна степен като не аргументира новата си синхронизация (Hänsel 1982: 90). И. Панайотов датира съкровището в II съкровищна степен.

В съкровището най-късни типове са двата калъпа за келтове (обр. 53), които могат да се датират във II съкровищна степен. Най-ранният тип изделие, открито в съкровището, са калъпите за изливане на брадвите с дупка (обр. 53). Те се датират в FD III (по периодизацията на Б. Хензел) или Бр. III А (по периодизацията на А. Можолич). Подробно с датировката на съкровището и възможната негова интерпретация се е занимал Е. Черних (Черных 1978: 257). Авторът, основавайки се на депото Върбица II, Плевенско, в което отново се среща брадва с дупка в затворена находка с келтове, приема, че в известен времеви отрязък двата типа са съществували едновременно. Той допуска за възможно появата на келтове да е станала и по-рано т.е. в XV – XIV в. пр. н. е. Все пак от негово изложение не става ясно дали тази дата е определяща за депото от Върбица II и за съкровището от Побит камък. Той датира съкровището от Побит камък в XIII в., което отговаря на Бр. Д (Черных 1978: 259). Брадви с дупка се срещат и в други депа от територията на България в комплекси с предмети от I и от II съкровищна степен.

Така ние сме изправени пред ситуация, в която отнасянето на съкровището от Побит камък към определена съкровищна степен е значително затруднено. Ако съкровището бъде интерпретирано като отразяващо чрез предметите си дълъг времеви отрязък, то противоречия с възприетите съкровищни степени и техните ръководни типове няма. Съкровището е резултат от дълготрайно събиране, то отразява един период от време, когато в културата развитието е плавно, без рязка смяна в типовете изделия. Чрез набора от типове съкровището отразява цял период в културното развитие. Обратното, разгледано като "затворена находка", то предлага интерпретация поне в две насоки: възможно поранното появяване на типа келтове, отколкото се възприе-

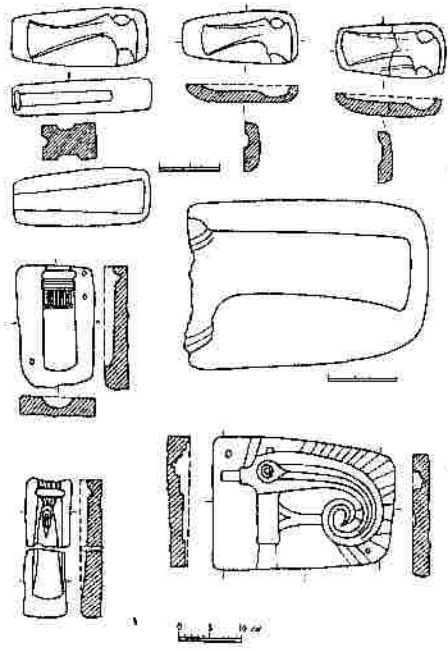

Обр. 53. Съкровище от калъпи. Побит камък.

ма досега в науката, и оттук извеждане на логичното следствие — удревняване на абсолютната датировка на съкровищния хоризонт и второ, приемането на възможността южно от р. Дунав брадвите с дупка да са имали по-дълъг живот. В подкрепа на втората хипотеза освен другите депа от територията на България (Върбица I, Върбица II, Казанлъшко) могат да се приведат и допълнителни аргументи. Този тип брадви с дупка е открит в по-късни контексти и в Мала Азия. Единият екземпляр е намерен в Троя VII, а другият в Кал Тепе (Bouzek 1985: 152 с цит. лит.). Такива брадви се откриват и в Албания, където те се разглеждат като къснобронзови. Късният бронз в Албания се датира в XV – XIII в. пр. н. е. (Prendi 1982: 214, 220, abb. 10: 6). В северната част на Долнодунавския басейн и в Карпатския басейн брадвите с дупка тип Веселиново нямат развитие по-късно от Бр. С, но има два типа "Сант-Драгомирещи", които са и характерни и за Бр. Д.

От направения преглед на хронологическите чувствителни предмети като калъпите за отливане на келтове и на брадви с дупка става ясно, че нито едните, нито другите не могат да бъдат достатъчен и необорим аргумент към отасянето на съкровището към една или друга хронологически степен.

Други възможности за датировка предоставят калъ пите за отливане на брадвата-скиптър (обр. 54: 1) и на меча-кинжал (обр. 55). Брадвата-скиптър от Побит камък намира своята най-точна аналогия в съкровището от с. Лозово, Молдавия (обр. 54: 3; 57; Дергачев 1975: 17, рис. 5: 11). Много близък до тях е екземплярът, намерен в депото Дражна де Жос, Румъния (обр. 55: 2; Alexandrescu 1966: Т. R-15 a). Друг възможен паралел произлиза от с. Борисовка, Одеска област (Шмаглий и Черняков 1970; Шмаглий и Черняков 1970а). Разглеждайки брадвата-скиптър от Дражна де Жос, А. Мозолич я отнася към особена форма на брадвите с диск на гърба, при което я датира в На А1 (Moszolics 1967). Все пак тя допуска и една по-ранна датировка на екземпляра от Дражна де Жос. От Дражна де Жос произлиза и меч, който е аналогичен на меча от депото от Сокол, които са определени като тип Каро А. Тези мечове са обосновката на авторите, занимаващи се с тези съкровища, да ги отнесат към I съкровищен хоризонт (Panayotov1980: 178-179; Hänsel 1982: 15).

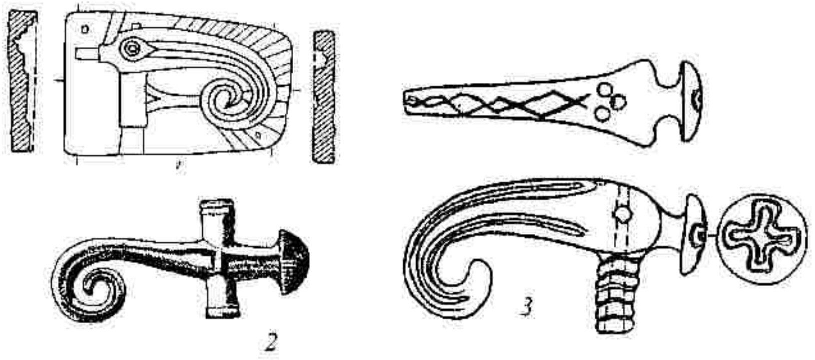

Обр. 54. Брадви-скиптри.

Вторият и най-близък паралел на брадвата-скиптър от Побит камък е брадвата от Лозовското депо. Лозовското депо (обр. 57) на основание на типовете сърпове, келтове и кинжали-мечове е отнесено към хоризонта Уриуа-Доменешти. Отнасянето на депото от Лозово към I съкровищна степен не предизвиква съмнение (Дергачев 1975: 69-70), което позволява още веднъж да се потвърди датирането на брадвата-скиптър към I съкровищен хоризонт в Молдавия или в Бр. Д -На А1. Последният паралел на брадвата-скиптър от Побит камък е намерен в с. Борисовка. Там е намерен дървен предмет с неизвестно предназначение, интерпретиран от Дзи-Райко и Черняков като брадва-скиптър, аналогична на лозовската и на тази от Побит камък, а разликите са в резултат на различния материал, от който са изработени предметите (Дзис-Райко и Черняков 1981: 159-160, рис.: 12, 19, 21). Предметът е намерен в могилно погребение. Аргументация на Г. Дзис-Райко и И. Черняков, че дървеният предмет може да бъде сравняван и интерпретиран като аналогичен на брадвите-скиптри, е убедителна, поради което използването на датировката на погребението за определянето на хронологическата позиция на брадвите-скиптри, изглежда напълно оправдана. Погребението е отнесено към края на ранния етап на саботиновската култура (Бр. Д-На А1).

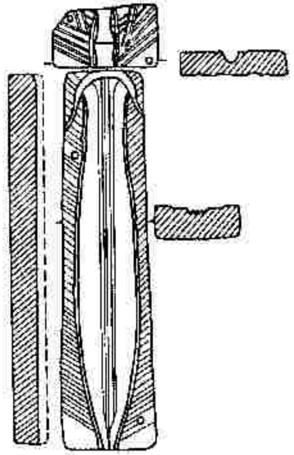

Обр. 55. Калъп за отливане на меч-кинжал. Побет камък.

Другият хронологически чувствителен предмет е калъпът за изливане на меча-кинжал (обр. 55). Тези кинжали са ръководни форми за ингуло-красномаяцкото огнище в етапа Бр. Д и На А1 (Черных 1978: 257). Най-близък на калъпа е кинжалът от погребението при с. Борисовка. Това позволява, аналогично и той да бъде датиран в Бр. Д — На А1. Прави впечатление голямата близост на подбора на предмети в съкровището от Побит камък и в двата сравнявани с него комплекса — депото от Лозово (келти, кинжали-мечове, брадва-скиптър) и погребението при с. Борисовка (скиптърът, мечът-кинжал и кантаросовидното съдче). Съществуват всички основания трите комплекса да бъдат синхронизирани. Най-приемлива на тяхно основание е отнасянето на тези предмети от съкровището при Побит камък към Бр.Д — На А1.

Най-интересен от гледна точка на определяне на датата на предметите, които са заровени съвместно в съкровището от Побит камък, е калъпът за отливане на кантаросовидно съдче (обр. 56). Типът кантаросовидно съдче позволява сравнение с кантаросовидни съдове, открити в поредицата от селищни пластове от Кастанац, Гърция. Типологическата редица на кантаросовидните съдове, изявена за Кастанац, е валидна и за ареала на късноброзовите култури от северната част на Балканския полуостров, като кантаросивното съдче от Побит камък стои в нейното начало (Hänsel 1982: 15-16, fig. 9). Най-убедителни паралели на типа от Побит камък са открити в слой 18 на Кастанац. Според Хохщетер първите импорти на микенска керамика КЕ III В започват в слой 17 и продължават до слой 14 а, което позволява тази поредица напластявания да се датира в XIII в.пр. н. е. Подцувайт смята, че първите импорти на микенската КЕ III B1 керамика се появяват в слой 16-15 (Podzuweit 1982: 210). Това позволява 18 слой да се датира преди началото на КЕ III В или преди 1350/40 -1335/1325 (Hankey and Warren 1974: табл. 3). От друга страна слой 19 също има установена сравнително точна дата, която се базира на имитация на минийски съд с две дръжки и златна спирала, която има много добро съответствие в кръга В шахтови гробове в Микена (Hochstetter 1984: 100). Стратиграфски слой 19 и 18 са уловени в много малък участък по склона на могилата, поради което няма достатъчно данни, за да се прецизира тяхната датировка. От слой 18 няма данни, които да могат да се използват за постигането на една

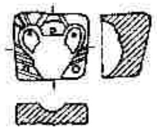

Обр. 56. Калъп за отливане на кантаросивдно съдче. Побит камък

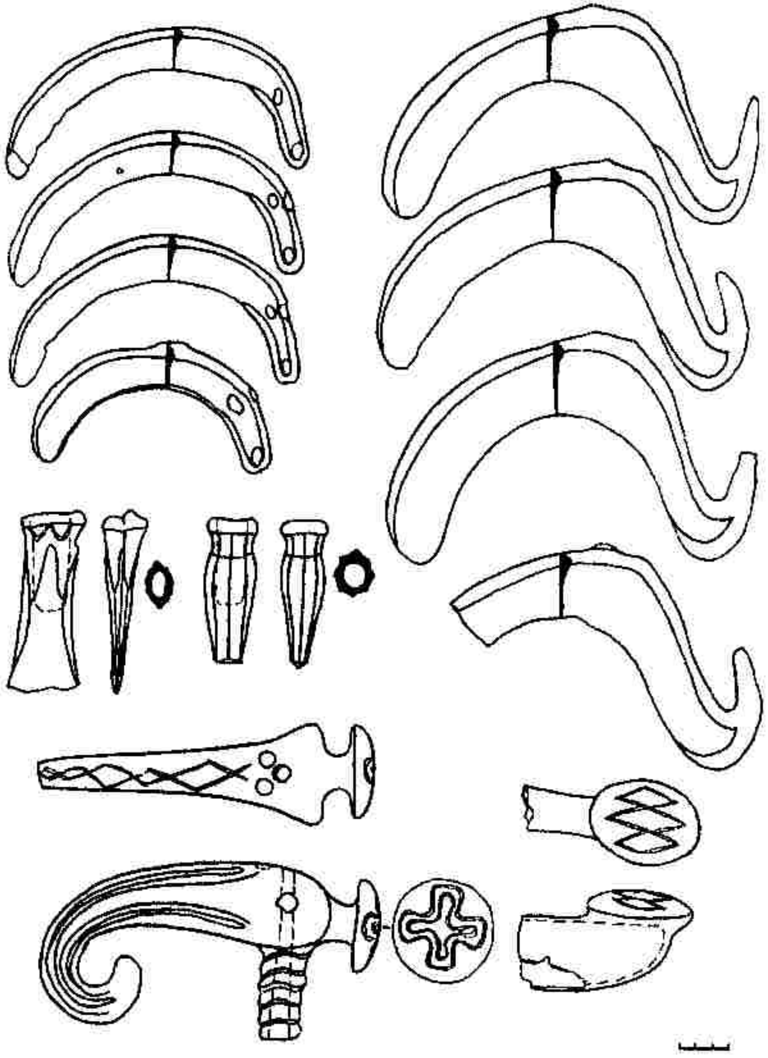

Обр. 57. Депо от Лозово.

убедителна абсолютна дата. Въпреки това информацията от Кастанац е положителна по отношение на датирането на този тип кантаросовидни съдове. То с доста голяма степен на вероятност трябва да се търси преди началото на КЕ III В или преди средата/края на XIV в. пр. н. е. Това ни позволява с голяма степен на увереност да твърдим, че в съкровището от Побит камък укрити калъпи за отливане на предмети, които се датират в XIV в. пр.н.е.

Хронологически чувствителните типове предмети, изливани от калъпите на съкровището от Побит камък, показват, че неговото укриване в земята е произтекло по време на Бр. Д-На А1 (на тази дата принадлежат келтовете и брадвата-скиптър). Едновременно с това то съдържа предмети, които са значително по-стари: брадвите с дупка и кантаросовидното съдче. Изглежда, че съкровището съдържа предмети, които са характерни за времето преди началото на КЕ III В в Егея, както и предмети, които са характерни за периода На А1, за който трябва да се предложи дата след края на XII в. или в рамките на XI в. пр.н.е.[19]

Освен съкровището от Побит камък подобни въпроси поставят и депата от Сокол, Силистренско, от Семерджиево, Русенско, от Лесура, Врачанско, от Върбица II, от Върбица I и от Казанлъшко.

Депото от Лесура (обр. 58) се състои от 2 келта (от разновидността с едно ухо), 2 длета, 2 различни типа върхове на копия, 2 триъгълни ками и една гривна. В него са обединени предмети (копията и камите), които са свързани с традиции, които са значително по-ранни от келтовете в съкровището, характерни за II съкровищен хоризонт. В съкровището се преплитат традиции на няколко металургични центъра — камите от среднобронзовия Еменски металургичен център, за което освен типа им говори и металът, от който те са направени — VII, IX група (Черных 1978: 389). Върховете на копия показват връзки с източносредиземноморски традиции, а келтовете и гривната са свързани преди всичко с Трансилванския металургичен център.

Депото от Сокол (Дичево) е едно от най-коментираните в науката. То се състои от151 предмета, покрити с еднаква патина, което говори за тяхното едновременно укриване. Най-голямо е количеството на сърповете, открити в депото — 130 екземпляра. Освен тях има 15 келта, трион, рапира Каро А, кама, част от нож, 2 части от пластина и безформен къс метал. От болшинството автори то е определено като отнасящо се към I съкровищен хоризонт въз основа на сърповете и келтовете, които намират най-близки паралели между материалите на I съкровищен хоризонт в Добруджа, Молдова и Мунтения (Hänsel 1976; Panayotov 1980a.). Датирането на този хоризонт в Добруджа е Бр. Д-На А1. (Дергачев 1975). Тези най-късни предмети от депото от Сокол ни показват и датата на неговото укриване. Но част от предметите на депото са несъмнено с по-стара датировка. Това са рапирата Каро А и камата.

Рапирата Каро А (обр. 59: 1) е предизвикала в наука-

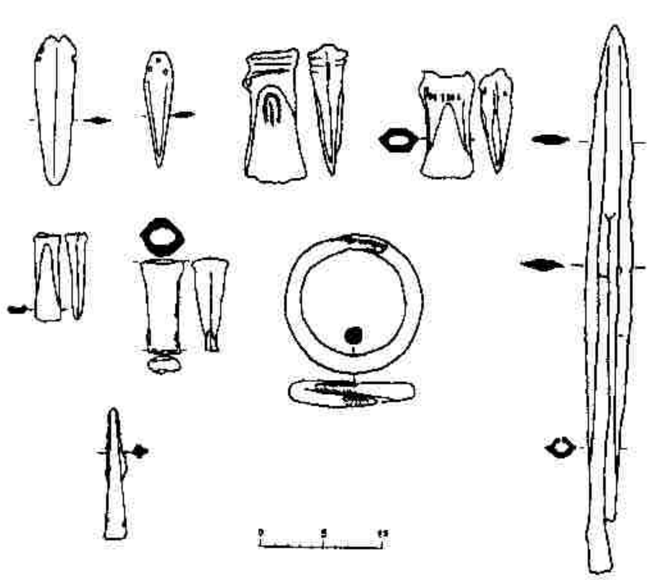

Обр. 58. Депо от Лесура.

та многобройни коментари. Хензел и Боузек я сравняват с рапирата от съкровището Дражна де Жос (обр. 59: 2) и определят двата екземпляра като характерни за егейските мечове, а присъствието им в депата се обяснява с възможността тези ценни оръжия да са имали дълъг живот (Bouzek 1985; Hänsel 1982). Специално с рапирата от Сокол и с тази от Дражна де Жос се е занимал И. Панайотов (Panayotov 1980: 178-179). Той също ги определя към типа Каро А, но сърповете и келтовете го карат да датира рапирите в края на XIV-XIII в. Все пак И. Панайотов остава крайно предпазлив. Той допуска и хипотезата, изказаната за първи път от Коуен (Cowen 1955), за разновременност между съкровището и меча, запазен поради високата стойност на метала (Panayotov 1980: 178-179). Рапирите Каро А се датират в егейски контекст в XVII-XVI в. пр. н. е. Дори да приемем, че представените в Сокол и Дражна де Жос рапири са късни деривати на егейските мечове, отново датировката им е значително по-ранна от болшинството предмети от съкровищата от Дражна де Жос и от Сокол. Подобна датировка показва и триъгълната кама, намерена в Сокол. Тя е към типовото богатство, характерно за среднобронзовата металургия. Добри аналози камата има в Галиче, Арчар и в депото от Лесура. Както и камите от Лесура, така и камата от Сокол е отлята бронз от VIII гр., която е характерна за среднобронзовия еменски металургичен център (Черных 1978: 234). Както и предидущите разгледани депа и това от Сокол притежава същата характеристика — наличие в състава му на разновременни предмети, като най-ранните се датират още в средната бронзова епоха, а най-късните в периода На А1.

Двете депа от Върбица и депото от

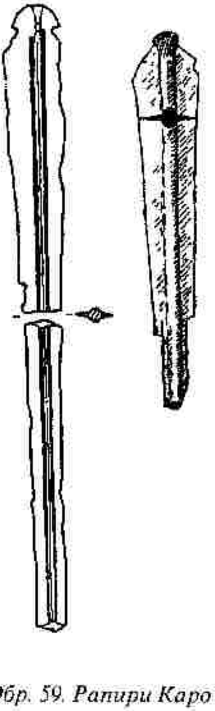

Обр. 59. Рапири Каро А.

Казанлъшко съдържат в състава си освен най-младите предмети (келтове и сърпове), които ги датират съответно във II и I съкровищна степен и по-стари предмети като брадвите с дупка. Въпросът за датировката на тези брадви бе разгледана по-горе във връзка със съкровището от Побит камък. Важното тук да отбележим, че отново се наблюдава същата характеристика на депата — в състава им са открити предмети, които несъмнено са по-стари, отколкото е дата на укриване им.

Депата показват в сравнение с другите съкровища, намерени на територията на България, няколко основни характеристики:

- В депата се отбелязва изключително разнообразие на предмети. Тук е фиксирано и най-голямото видово разнообразие от инструменти (келтове, сърпове, шила, длета, триони ножове и др.). Особено ясно разликата се улавя в наличието на оръжие — мечове, ками, върхове на копия и тяхната абсолютна липса при предметните съкровища. Другите видове предмети, откривани в депата, са украшенията, които при предметните съкровища липсват (обр. 60).[20]

- Наличието в състава им на предмети, които се датират значително по-ранно от предполагаемата им дата на укриване.

- Преплитането на традиции, характерни за различни металургични огнища.

- Тези, за които имаме данни, се отличават с наличието на някакъв вид опаковка (Върбица I, Върбица II, Сокол).

При депата основна характеристика е нарушаването на сепаратизма между двата основни видове депонирания, характерни за епохата — депониранията в погребенията и депониранията в съкровищата. (обр. 60). Една практика, която е установена за територията на цяла Европа (Bradley 1988; Bradley 1990).

Хронологически депата се различават от останалите съкровища. Тяхната дата на заравяне, въпреки въприе тата досега схема за разпределението им в съкровищни хоризонти, е трудно защитима. Те най-общо се разполагат в една степен, която може да се датира в периода Бр. Д — На А1, като значително преобладават тези, които вероятно са заровени в края на този период.

Съставът им отразява дълъг период, който обхваща цялата късна бронзова епоха, а в депата от Лесура и от Сокол се съдържат дори и предмети, които са типични за среднобронзовата металургия. В депата се намират предмети, които се датират в самото началото на къснобронзовата епоха — рапирите Каро А, върховете на копия, брадвите с дупка, калъпа за изливане на кантаросовидно съдче, както и такива, които са характерни за финалната ѝ фаза — меча Ненцинген, сърповете и келтовете,

През къснобронзовата епоха останалите елементи на културите показват стабилност (наличието на многочислени селища и некрополи; установеност на погребалния обред, консервативност в керамичния комплекс и др.). Вероятно депата чрез набора си от предмети разкриват периода на стабилност, на културно развитие без сериозни сътресения. Появата на нови елементи в системата на материалната култура, промяната на погребалния обред, смяната на култури, и появяването на нови такива в разглеждания регион става в периода Бр. Д-На А1 или в периода на преход между къснобронзовата и ранножелязната епоха. Полагането в земята на депата маркира период в развитието на региона, който се бележи от нестабилност и сътресения, което се регистрира и чрез другите елементи на културите от региона.

Културните процеси от края на къснобронзовата и през ранножелязната епоха са от основно значение за изясняване на финалните етапи от формирането на тракийския етнос. През този период се осъществява преходът между праисторическите археологически култури и класическата тракийска древност. През това време се променят основните характеристики на археологическите култури, поява се металургията на желязото, осъществява се социалната и племенна диференциация в тракийското общество.

В областта на керамичното производство се появяват елементите на комплекса канелирана керамика. На границата между бронзовата и желязната епоха се установява повсеместното навлизане на канелираната керамика в цялата територия на Древна Тракия (Shalganova 1994). Този процес е с посока от култура Белегиш-Гава (Среден Дунав и Карпатския район) на югоизток до Троя, на юг до Егейска Тракия и Македония (Кастанас, Асирос, Вардаровца). Появява се и се разпространява щампованата украса върху керамиката. Проникването на тези орнаментални мотиви в южна посока, където те нямат корени в предишната епоха, вероятно е продължителен процес, който се разполага хронологически през първия етап на ранножелязната епоха. Едновременно с това развитието на керамиката в северната част на Древна Тракия показва развити култури на щампованата керамика като Инсула Банулуй, Бабадаг и Магурата, още от първия етап на епохата. Магурата и Инсула Банулуй в характеристиките на керамичния си комплекс показват редица елементи, чиито корени се откриват в КИКД (Shalganova — Gotzev 1995).

Успоредно с навлизането на новите елементи в керамичния комплекс, които стават водещи за Тракия, се появяват урновите погребения с трупоизгаряне и в райони, за които този обред не се среща в къснобронзовата епоха (Североизточна и Югоизточна България). Някои особености в селищата от този период — търсене на естествено защитени места за заселване и дори опитите да се засилят фортификационните им дадености (например в Североизточна България) възможно и следите от човешка дейност в пещерите на север от Стара планина, също могат да се разглеждат като свидетелство за нестабилност в района. Тези съществени промени в културното развитие могат да бъдат обяснени по различен начин, но позволяват да се констатира стрес в системата на културата.

На основата на разработените в началото на работа-

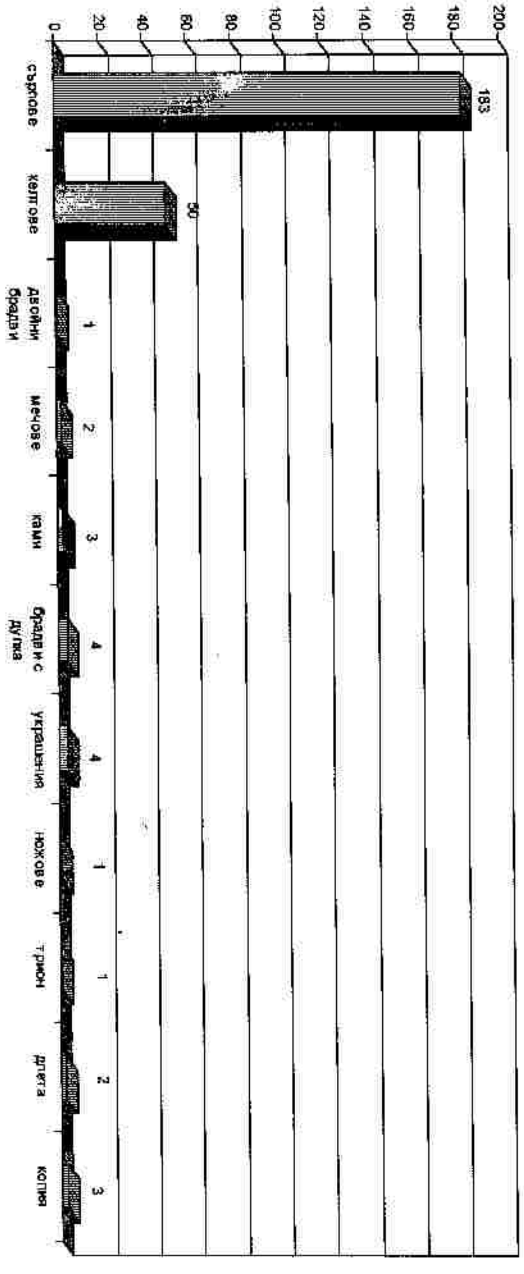

Обр.60. Видове изделия, откривани в депата.

та модели можем да определим депата и съкровищата от калъпи като съкровища, заровени поради стрес в културата. Вероятно една от причините за появата на депата е и ограниченият достъп до метал, разрушаването на мрежата за снабдяване с метал и възникване на дефицит (Bradley 1990). Тенденция, която е установена и за района на Егея.

Съкровищата от калъпи от III съкровищен хоризонт (X в. пр. н.е.) най-вероятно трябва да свържем с преминаването на металургията към нов метал — желязото и ритуалното погребване на калъпите.

Съкровища от съдове

Съдовете, използвани за приготвянето, съхранението и употребата на храна и напитки, вероятно възникват заедно с човешката култура. С течение на времето се появяват множество разнообразни видове, функциите се диференцират и все по-тясно се ограничават от нормите на културата. Със знанието да се обработват металите се обособява нова категория — скъпоценните съдове от злато и сребро. Те веднага стават престижен предмет — статус, който запазват и до наши дни. Скъпоценните съдове, въпреки разнообразието от форми и от начини на украса, зависещи от времето и от културната им принадлежност, обслужват единствено церемониалната сфера на културата — сакралната и идеологическата. Към церемониалните съдове може да прибавим и тези вази, които въпреки че не са изработени от скъп материал, са специално белязани било чрез формата си (антропоморфна или зооморфна), било чрез украсата си (изобразителен текст или инкрустация с ленти от скъпоценен метал). Скъпоценният съд е медиаторът между живота и смъртта, между земното и божественото, между миста и мистериалното. Той е класификационен знак, обозначаващ идеологически и йерархически някои елементи от структурата на обществото.

Балканският полуостров през късната бронзова епоха е културно разделен на два големи региона, което го прави много интересен за изследване. В неговите южни части се развива първата европейска цивилизация — микенската, а в богатата на суровини северна част — "варварските" европейски култури. Няма съмнение, че микенската цивилизация е била свързана с различни по сила и направления контакти със своите северни съседи, но археологическите свидетелства разкриват в двете области култури с почти коренно различни характеристики.[21] Макар и синхронни, северната и южната област на Балканския полуостров съществуват култури, които принадлежат на различно историческо време.

Отликите в двете културни области на Балканския полуостров през къснобронзовата епоха могат да бъдат проследени и в сферата на сакрално-ритуална употреба, и в начина на трезориране на скъпоценните съдове. В южната скъпоценният съд се депонира предимно, ако не единствено, в погребални или в непосредствено свързани с тях контексти (Eluère 1998: 168). В северната той се открива в съкровища, или извън археологически контекст, което смислово го приравня към съкровищните находки (Kubach 1985: 179-185). Погребалният обред и обредът на укриване на съкровища обслужват два различни вида социални отношения (Bradley 1990: 20-30), което показва, че в двете културни области скъпоценният съд е изпълнявал различна роля. Ако в южната той е класификационен знак, инсигния, обозначаваща статуса на погребания индивид в обществото на живите и в обществото на мъртвите, то в северната област той е ритуалният посредник на общността между космическите зони.

Болшинството от златните съдове, намерени в микенските погребения, са оформени от много тънък златен варак (Strong 1966: 35-36), което несъмнено ги определя като атрибути, предназначени да обслужват мъртвеца и погребалния обред. В северната културна област на Балканите скъпоценните съдове са изчукани от дебел златен лист,

което предполага и утилитарното им приложение. Това особено ясно проличава в изработката на капаците от Вълчитрънското съкровище, на които, за да могат да изпълняват своята функция (да бъдат вдигани без да се огъват), дръжките са подсилени с бронз (Venedikov 1987: 29-31). Утилитарни са функциите на скъпоценните съдовете само дотолкова, доколкото те участват в религиозен обред на архаичното общество на Северните Балкани. Обред, явяващ се част от сложната система от контакти със света на сакралното, по времето на който участниците в пира/жертвоприношението са натоварвали съда с жизненоважната за цялото общество функция на посредник.

В ахейската цивилизация скъпоценният съд се произвежда от различни материали — злато, сребро, електрон, кристал, скъпи каменни породи. През микенската епоха преобладават съдовете, изработени от сребро, в сравнение с тези, направени от злато (Strong 1966: 35-36). В северната част на Балканския полуостров, въпреки че среброто е познато и използвано за производството на скъпоценни предмети, намерените досега съдове са само от злато. Среброто единствено е употребено при изработката на инкрустираната украсата на големите капаци от Вълчитрънското съкровище, а електронът при направата на дръжката на тройния съд от същото съкровище (Миков 1958; Venedikov 1987: 14-16). Изключение представляват двата сребърни капака, които наскоро бяха закупени от Националния исторически

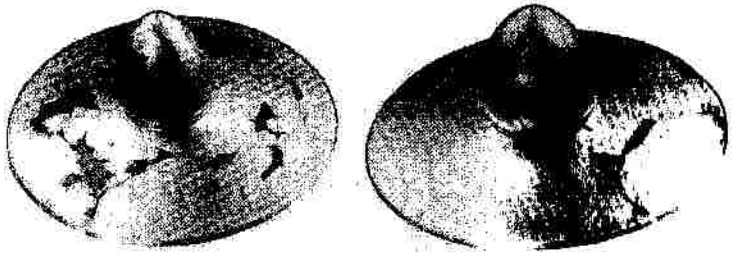

Обр. 61. Сребърни капаци.

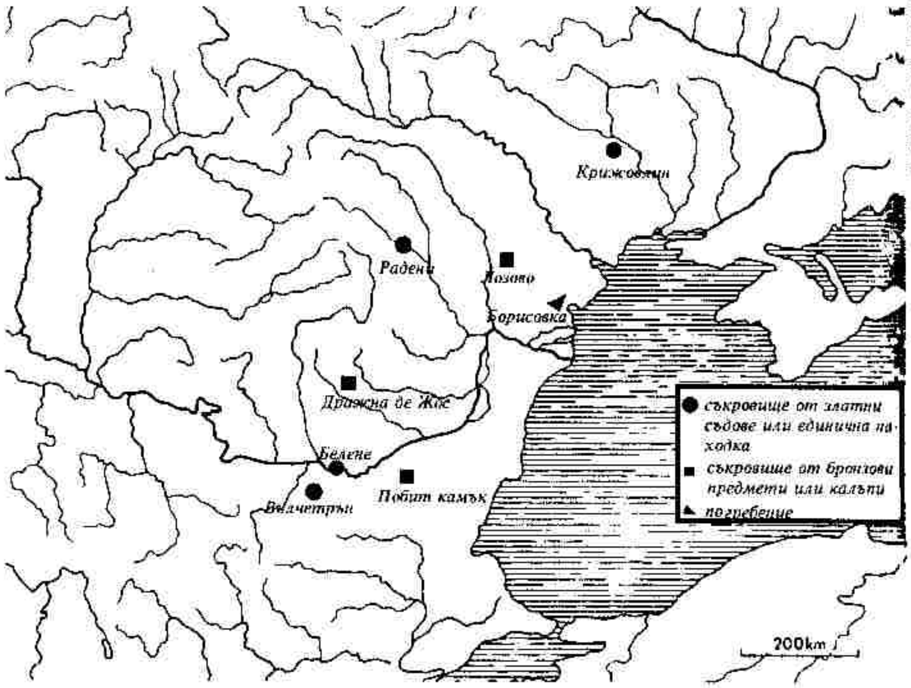
Крижовлин
Радени
Лозово
Борисовка
Дражна де Жос
Белене
Побит камък
Вълчитрън
● съкровище от златни съдове или единична находка
■ съкровище от бронзови предмети или калъпи
▲ погребение
200km

Обр. 62

музей (обр. 61), и за които няма сведения нито за условията на находката, нито за района, където тя е намерена.

Около делтата на р. Дунав се очертава районът в северната културна област, който през къснобронзовата епоха предоставя свидетелствата за използването на златни съдове (обр. 62). Те са открити в съкровища или като единични находки. Това са златните съкровища от Вълчитрън, България[22], Радени, Румъния (обр. 63),[23] и единичните находки от Крижовлин, Украйна (обр. 64),[24] и от Белене, България (обр. 65)[25]. Преди публикуването на златния кантарос от Крижовлин и на съкровището от Радени, съкровището от Вълчитрън изглеждаше изолирано културно и хронологически неясно явление. Значението на новите находки е трудно да бъде надценено. Те спомагат да се посочи сравнител-

но добре обоснована дата на укриване на Вълчитрънското съкровище. На тяхна основа в североизточните дялове на полуострова може да се очертае територия, в която функционират определени типове сакрални предмети, между кои-

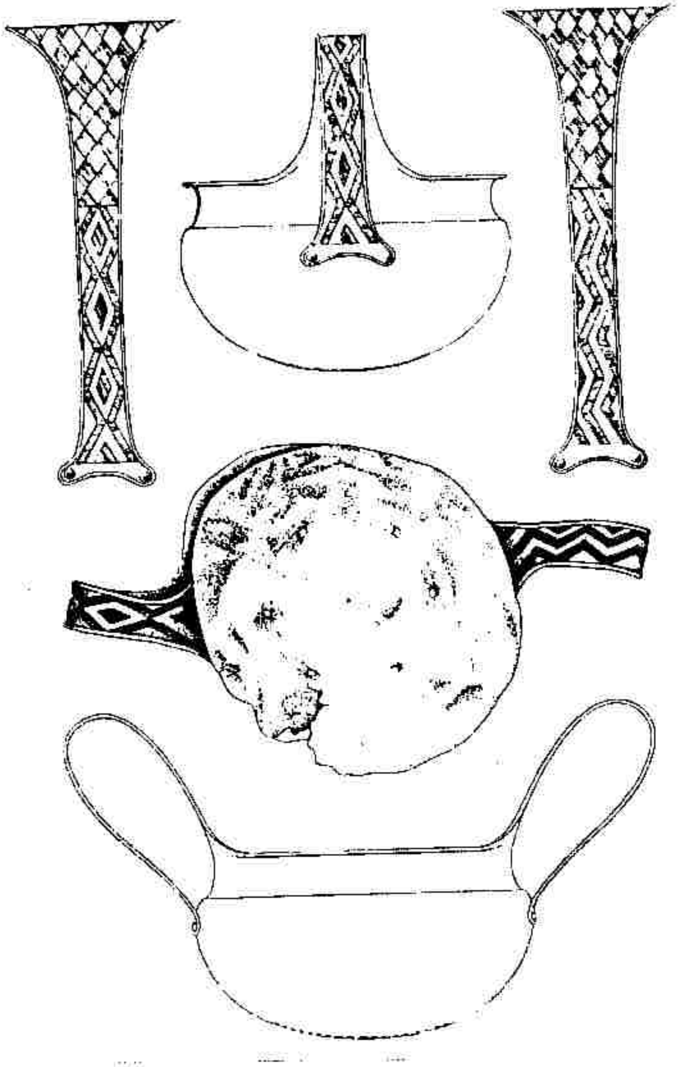

Обр. 63. Златни кантаросовидни съдове от Радени.

то са и златните съдове — предимно чаши и кантароси. Вече може без резерви да се приеме фактът за практикуването през късноброизовата епоха на два вида обред в северната културна област на Балканския полуостров. Единият можем да го определим като сакрално-ритуален пир, в който са използвани и скъпоценни съдове, и вторият като ритуал, при който част от сакралния сервиз е изваждан от употреба и чрез трезорирането му окончателно е отдаван на света на божественото.

Повече от половинвековното всестранно изследване на Вълчитрънското съкровище от учени, представители на различни поколения, страни и школи, допринесе доста от въпросите, свързани със съкровището, да получат своите удовлетворителни отговори. Сега можем да смятаме, че е очертан кръгът от възможните паралели на предметите на съкровището както във функционално, така в технологично и хронологическо отношение (Миков 1958;Venedikov 1987 с цит. лит.; Pingel 1982: 173-186; Bonev: 1984: 164-177, с цит. лит.; Vulpe 1985: 47-69; Gergova 1994: 69-79; Gergova 2000: 137-147). Ясни са основните форми на съдовете, които се изработват от злато — кантароси и чаши с една дръжка. След предложената от Ив. Венедиков (Venedikov 1987: 47-60, fig. 25, 27-29) реконструкция на тройния съд (обр. 66) се приема от всички изследователи без възражения, че той е имал капаци, които му придавали орнитоморфна форма.[26] Аргументите, изказани от Ив. Венедиков, че т. н. "дискове" са били капаци на съдове, които це са били депонирани заедно с останалите предмети от съкровището, са напълно убедителни (Venedikov 1987: 27-29). Новооткритите сребърни екземпляри показват, че капаците са елемент, застъпен в ритуалния сервиз в северната културна област на Балканите. Не предизвиква възражение и предложената форма и размери на липсващите съдове, които са били покривани с тези скъпоценни капаци (Venedikov 1987: 27-29). Особено плодотворен е подходът на Ив. Венедиков, който на основание

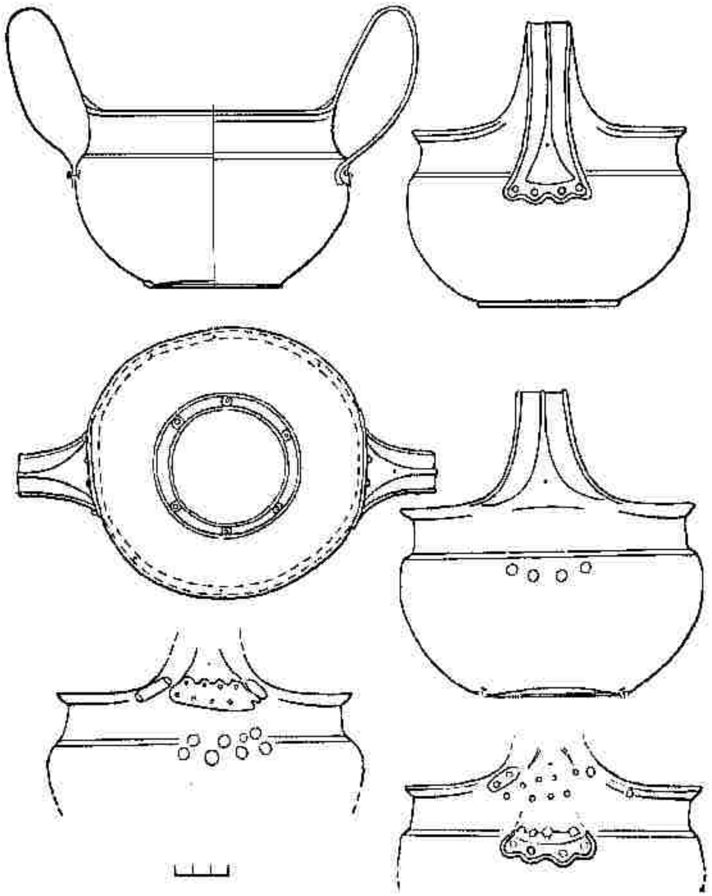

Обр. 64. Златен кантаросовиден съд от Крижовлин.

на технологически белези успява да разграничи три групи съдове в съкровището, които той определя като изработени от различни майстори и последователно във времето (Venedikov 1987: 23-26). Това ни дава основание да приемем, че обредният сервиз е бил значително по-многоброен. Депо-

Обр. 65. Златен съд от Белене.

нирането само на златни предмети и постепенното попълване на сервиза със скъпоценни съдове позволява да се изкаже хипотезата, че между частите му е имало и такива, които са били изработени и от друг материал. Възможната употреба в един ритуал на съдове, изработени от различен материал (глина, бронз, злато), ни разкрива находката от Казичене, Софийско (Станчева 1973: 59-63; Фол 1975: 11-13). Използването на ритуални сервизи, съставени от съдове от нескъпоценен материал, се потвърждава от откритите в северната културна област на полуострова съкровища от теракотови сервизи. Такива са познати от Черковна (Hänsel 1976: 76-87), Пловдив (Детев 1964: 66-70), Есеница (Николов и Жекова 1982: 87-92) — България; от Сусани (Stratan and Vulpe 1977, 28-60;Vulpe 1999: 27) и Говора (Roman 1978: 279-296) — Румъния и от Прилеп (Китаноски 1980: 21-35) — Македония.

Ритуалният характер на съкровищата от глинени съдове се доказва както от техния състав — предимно чаши, купи и кани, така и от начина на депонирането им.[27] В голямата могила, изследвана до Сусани, район Тимиш, е открит сервиз от 66 чаши и 13 купи. Те са разположени около купа с големи размери и купчина от овъглено зърно. В същата могила в отделна яма са сложени 140 съда, главно чаши и купи, всичките изработени внимателно и красиво декорирани (Stratan and Vulpe 1977: 28-60; Vulpe 1999: 27). Керамични съдове и овъглено жито са открити в яма на брега на малка рекичка в с. Есеница, Варненски окръг (Николов и Жекова 1982: 87).[28] Особено интересна е находката от Пловдив. В дълбока яма (4.5 м), покрита с четири каменни плочи, хоризонтално са поставени 44 глинени съда и 14 дъна и фрагменти от съдове, подредени на 3 слоя. Всеки слой съдове е отделен от съседните с пласт глина. В пълнежа на ямата са открити и парчета от прогнили дървени колове, кост от птица, зъб и кости от говедо. Формите са чаши (3 бр.), кани (11 бр.), кантароси (7 бр.), амфоровидни съдове (18 бр.). Намерените 4 дръжки свидетелстват и за наличието на двойни съдове (Детев 1964, 66-70). Някои от съдовете са допълнително пробити. Съдовете носят следи от дълга употреба, поправяне на счупените[29] или вторично преизползване[30]. Тези признаци свидетелстват, че въпреки сравнително грубата изработка и липсата на украса укритите глинени съдове притежават висока стойност за обществото. В този смисъл е напълно възможно вълчитрънските съдове, както и другите златни съдове, открити в северната културна област на полуострова, да са били скъпоценните части от сервиз, който в състава си е съдържал предмети, изработени от други материали. Най-вероятно съдовете, на които са принадлежали капаците са били или бронзови, или керамични. Можем да предположим, че при трезорирането на сервизите и изваждането им от циркулация от профанното и отдаването им на сакралното пространство, на отвъдното са дарени само най-ценните и присъщи за него златни изделия (Маразов 1994).

Определянето на хронологическата позиция на съкровищата от златни предмети в северната културна зона би позволило да се установи периода на практикуване на обреда ритуален пир, а датата на укриването им би посочила периода, през който е извършен обредът на трезориране.

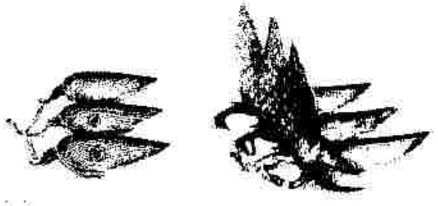

Обр. 66. Троен златен съд от Вълчитрън

В специализираната научна литература е многократно коментирана датата на Вълчитрънското съкровище. Предлагани са различни подходи за нейното установяване. Основната методическа постановка за всички изследвания е "затвореността на находката" с произтичащата от нея теза за синхронност на намерените в съкровището предмети. Следователно достатъчно убедителна аргументация за датирането на един елемент от съставящите компоненти е била определяща за датата на целия комплекс (Vulpe 1985: 56-69; Gergova 1994: 72-78). Другият възможен метод, произтичащ от тезата за "затвореност на находката", е най-често използваният — датата на съкровището се е поставя в периода, в който се пресичат и застъпват всички сравнително добре установени хронологически криви на периодите на съществуването на отделните предмети на съкровището (Bonev 1984: 164-177; Venedikov 1987: 79-88). Без съмнение предметите от съкровището са функционирали известен период едновременно в културата и в обреда. Но периодът на използването на всеки един от тях и времето на попълването на сервиза могат значително да се различават. Паралелите на отделните предмети, технологическите различия между няколкото групи от съдове показват, че съкровището от Вълчитрън е резултат от дълготрайно събиране и използване. То отразява цял период в културното развитие, когато измененията са постепенни, без рязка смяна в типовете изделия.

Изследвайки хронологически съкровищата различните автори очертават един кръг от аналогии, които са достатъчно убедителни. Типологически кантаросите от трите находища на златни съдове (Вълчитрън, Радене и Крижовлин), от една страна, са много близки по между си, а от друга, на калъпа за отливане на висулка с формата на миниатюрен кантарос от съкровището от Побит камък, Разградско (обр. 56). Появата на този тип кантароси в северните дялове на Балканския полуостров може сравнително точно да бъде датирана чрез типологическата редица на кантаросовидните съдове, изявена за селищната могила от Кастанац, северна Гърция, която е валидна и за ареала на късноброизовите култури от северната част на Балканския полуостров (Hänsel 1982, 15-16). Най-убедителни паралели на типа са в слой 18 на Кастанац, което позволява с доста голяма степен на вероятност употребата му да се постави преди началото на КЕ III В (виж по-горе) или преди средата-края на XIV в. Определянето на датата на кантаросите от съкровището ни дава и началната дата на комплектоването и използването на ритуалните сервизи, съдържащи златни съдове, в северната културна зона на Балканския полуостров.

И. Венедиков посочва и други възможни аналогии между съкровището от Вълчитрън и съкровището от калъпи от Побит камък (Venedikov 1987: 69-75). Това е преди всичко еднаквата техниката на оформяне на канелюрите, украсяващи съдовете от Вълчитрън и брадвата-скиптър от Побит камък. Брадвата-скиптър обвързва съкровището от Побит камък с други находища от региона — съкровището от Дражна де Жос[31], Румъния и съкровището от Лозово, Украйна,[32] където са намерени аналогични скиптри (обр. 54). Скиптърът от своя страна свързва златните находища чрез съкровищата от Побит камък, Дражна де Жос и Лозово с могилното погребение в с. Борисовка, Украйна, където е намерен дървен предмет, имитиращ формата му.[33] Очертаният кръг аналогии позволяват да се възприеме Бр. Д На А1 като terminus post quem за трезорирането на Вълчитрънското съкровище. Към Бр. Д-На А1 на основание на Вълчитрънското съкровище вероятно трябва да отнесем и

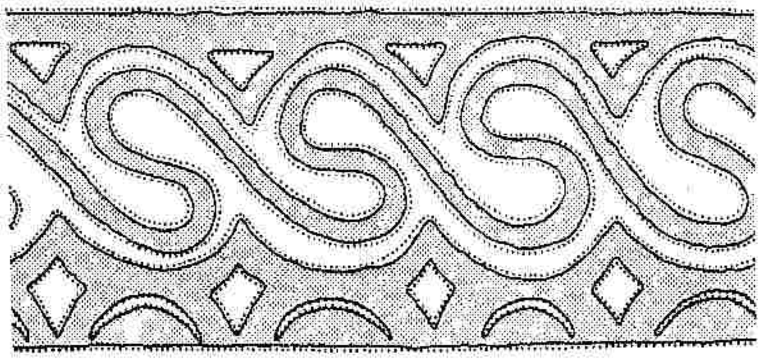

Обр. 67. Украса на големите капаци от Вълчитрън.

времето на укриване на другите златни съкровища от северната културна област на Балканския полуостров.[34] Златната купа от Белене не противоречи на този извод. Предложеното отнасяне на златните съкровища към съкровищния хоризонт Бр. Д-На А1 добива допълнителна обосновка от факта, че през този период в региона е най-силно застъпена практиката на укриване на съкровища от бронзови предмети (виж по-горе), а и от датировката на съкровищата от керамични сервизи, които също са депонирани в рамките на периода на Бр. Д — На А1.[35] Към тези аргументи можем да прибавим и част от доводите на защитаваната в последните години от Д. Гергова теза за подмладяване на датата на съкровището.[36]

Голямата близост между набора от предмети, които съдържат съкровищата от Побит камък (брадва-скиптър, кинжал-меч, келтове, кантаросовидно съдче), от Лозово (брадва-скиптър, кинжали-мечове, келтове) и от погребението при с. Борисовка (скиптър, кинжал-меч и керамичен кантарос[37]) и от златните съкровища (кантароси), очертава кръга обредни предмети в северната културна област на Балканския полуостров.

Съкровища от територията на КИКД

Велика Върбица, Корбово (Сърбия)

След публикацията от М. Митич съкровището е било предмет на многократно коментиране в науката (Миков 1970: 99-111). То обогатява нашите познания относно металните изделия на културата, не само по използвания материал за изработването им — злато, който е открит в културата само в един неин обект — Островул Корбулуй, но и относно типовете украшения, разпространени в културата. Освен известните вече от Балей умбовидни пластинки и пръстени за коса тип В по Захария (Шалганова 1993), в съкровището присъства и украсеният вариант на пръстените за коса тип

Морешти. Този вариант е характерен за южната Карпатска низина, за фазата МД II, както и един тип луновидни висулки, които са характерни за МД I по хронологията на Б. Хензел (Hänsel 1968: В. 6). Същата датировка предлага и фрагментът от спирално навита тел, без шип в центъра. Освен изброените предмети в съкровището присъства и един наниз от златни мъниста с различна форма.

Украсеният пръстен за коса, според М. Гарашанин, сочи датировка в рамките на целия период Бр. В и преди Бр. С (Garašanin 1983: 522). Като най-приемлива може да се предложи датировка на съкровището в прехода между Бр. В1 и Бр. В2, което съвпада с периода на разпространение на КИКД в източна посока. То е заровено между ранната и класическата фаза на културата.

Цигънаши- Островул Маре, Румъния

Съкровището е открито случайно още в началото на XX в. и е многократно коментирано в науката (Popesku 1955: 865-881; Dumitrescu 1974; Leahu 1995: 124, 131-133). Съставено е от три вида златни украшения — 33 фалери, 10 пръстена за коса и 3 гривни. Предметите са украсени в репузе техника с перлени мотиви, концентрични кръгчета и спирален орнамент. Фалерите са с отбелязано умбо, подчертано допълнително чрез разположената около него украса. Пръстените за коса са един сравнително чест вид украшение за Карпато-Дунавския регион. Те се откриват освен на територията на КИКД също и в ареалите на културите Витенберг, Монтеору и Теи (Leahu 1995, 124). Многобройни са и находките на фалери от Карпато-Дунавския регион. Това ни дава основание да смятаме, че предметите са изработени в региона на откриване на съкровището. Типовете предмети се отнасят към Бр. С. Леаху предлага датировка в XIV в. пр.н.е. (Leahu 1995: 124).

Съкровището е открито в ареала на разпространение на КИКД, което в значителна степен обогатява нашите познания относно украшенията на културата и позволява да го приемем като пренадлежащо ѝ. Това заключение се подкрепя допълнително от мотивите, с които са украсени фалерите. Те намират своите аналогии в украсата на керамичните изделия на КИКД. Изборът за трезориране само на един вид предмети — украшения, изработката им от злато и мястото им на укриване — остров, ни позволява с голяма доза сигурност да отнесем съкровището към съкровищата, укрити по време на празнично-ритуалния цикъл.

Флорентин, България

Съкровището е коментирано от И. Панайотов (Панайотов 1978: 129). То се състои от два еднотипни келта (обр. 68). Те са с равна, неподчертана втулка, с тясна издължена форма и арковидна, почти триъгълно оформена широка страна. По типологията на Е. Черних те се отнасят към тип К-2. Този тип келти е характерен за югозапада на Русия. Той се среща сравнително рядко в Трансилвания и Сърбия. Той е представителен както за Върбишкото, така и за Дичевското металургично огнище. На територията на България са фиксирани 14 екземпляра (Черных 1978: 187, 251, т. 30). Според И. Панайотов съкровището се отнася към II съкровищен хоризонт (Panayotov 1980a). Към същия съкровищен хоризонт го отнася и Б. Хензел (Hänsel 1976: 48). При първото споменаване на съкровището от В. Миков е съобщено, че съвместно с келтите са намерени и бронзово хаванче, и бронзова украса (Миков 1933: 104). Съставът на съкровището ни позволява да го отнесем към депата.

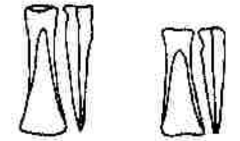
Обр. 68. Келтове от Флорентин.

Единични находки от територията на КИКД

Между единичните находки са представени всички

категории метални предмети: въоръжение, инструменти (келтове, двойни брадви, брадви с дупка, сърпове и др.), украшения. Този техен състав вероятно се дължи на неясната им находищна ситуация (много от предметите са попаднали като откупки в музеите). Невъзможно е да се изясни дали те не произлизат от определен археологически контекст. От територията на КИКД са открити келтове, двойни брадви, мечове тип Науе II и върхове на стрели.

Келтове

На територията на КИКД са намерени 3 келтове — в Кладоруб (обр. 70: 1), във Връв (обр. 69: 1) и в Оряхово (обр. 69: 2). Единствено в района на Връв са фиксирани останки от обект на КИКД. Типологическият анализ на известните келтове показва, че те принадлежат на типове, които се отнасят към II съкровищен хоризонт, най-общо На А1.

Келтът от Кладоруб (обр. 70) е с едно ухо, с трапецовидно оформена широка страна и с орнамент във формата на буквата “V”. Той е типичен представител на келтовете, разпространени в Североизточна Сърбия. Там той е определен като водеща форма на II съкровищен хоризонт (Vasic 1982: 276). Според типологическата таблица на Е. Черних, той принадлежи на тип К-62 (Черных 1978: 201).

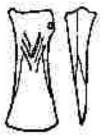
Обр. 69.

Други келтове от този тип от територията на България не са ми познати. От М. Гарашанин типът е разгледан като показател за връзките на бронзовата индустрия от Сърбия с металургичното огнище в Трансилвания (Garašanin 1983a: 692, sl. 40).

Келтът от Връв се отнася към тип К-56 по Е. Черних (обр. 70: 1). Келтът е с едно ухо, издатък на устието на втулката, трапецовидно оформено поле, орнаментирано с

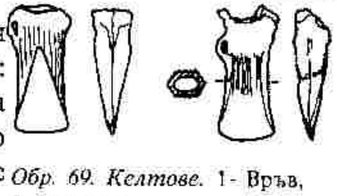
Обр. 69. Келтове. 1- Връв, 2- Оряхово

вертикални релефни ръбове. Негови аналози могат да се намерят в хоризонта Чинку и Илишени (Petrescu-Dîmboviţa 1977). От България са намерени още 2 инструмента от този тип от съкровищата в Продимчец и в Горско Сливово. Очевидно те не са форма, която може да се обвърже с бронзовите металургични огнища от Върбица и Дичево.

Келтът от Оряхово е с едно ухо, триъгълно оформена широка страна. Орнаментацията от вертикални ръбове е разположена между устието на втулката и триъгълното поле (обр. 70: 2). Той е отнесен от Е. Черних към неговия тип К-48 заедно с келта от Алтамир. Основната територия на разпространението на тези келти е разположена северно и западно от територията на КИКД. По типологически признаци келтът се отнася към II съкровищен хоризонт в Трансилвания — Чинку (Petrescu-Dîmboviţa 1977). Според Е. Черних на този тип принадлежи и калъп, намерен в Троя VII B2 (Черных 1978: 200).

Двойни брадви

Известна е една двойна брадва от Оряхово (обр. 71). Тя е коментирана в литературата. Отнася се към тип Бегунци (Черных 1978: 204). Центърът на производството на типа е разположен северно от границите на микенския свят. Типът се датира в края на микенската епоха (Bouzek 1985). Двойната брадва е намерена в контактна зона между р. Огоста и р. Искър. На основание на находките на глинени двойни брадвички в обектите на КИКД може с увереност да се твърди, че двойните брадви са били представени в инвентара на КИКД.

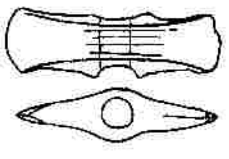

Обр.71. Двойна брадва. Оряхово.

Мечове тип Науе

През къснобронзовата епоха производството на предмети от бронз достига своя разцвет. Появяват се нови и разнообразни видове оръжия. На изучаването на проблемите на въоръжението, на неговия произход, развитие и разпространение са посветили своите усилия редица учени. Класификацията на бронзовите оръжия от територията на България е разработена от И. Панайотов. Центърът на неговите изследвания е датировката на различните видове оръжия, тяхната типология и мястото им в бронзовото производство (Panayotov 1980; Panayotov 1980 а).

Между р. Искър и р. Огоста са намерени 3 меча Науе II — един от Байкал и два от Оряхово (обр. 72). От оряховските единият (обр. 72: 2) е вече публикуван и подробно анализиран (Черных 1978: 237, т.4; Panayotov 1980: 183-183). Вторият е открит през 1988 г. случайно от деца при оран. Той е намерен в южните покрайнини на града, на 2-3 км. от р. Дунав, в естествена падина на терена. Огледът на място от Б. Николов, С. Машов и П. Илиев не е показал наличието на културни останки. Мечът е с дължина 0.70 м. Той е сравнително добре запазен. Повредени са само двете езичета на дръжката, едното от които е цялостно отчупено. Дръжката е била с 4 нита, а върху пластината са разположени симетрично дупки от по 2 нита от всяка страна. Мечът по типологически характеристики не се отличава от предишния меч, намерен в същия район.

Анализът на меча от Байкал (обр. 72: 1) е вече

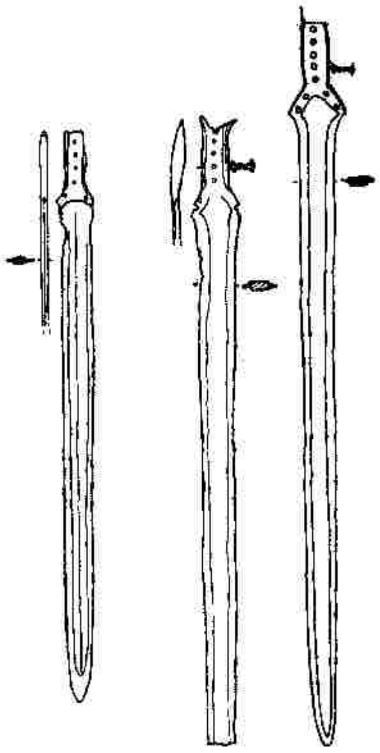

Обр. 72. Мечове.

предложен в литературата. Той принадлежи на тип Ненцинген, като от класическата версия го отличава отделянето на дръжката (Panayotov 1980: 183).

И трите разглеждани меча произлизат от територията между р. Огоста и р. Искър, която се отнася към контактната зона между две култури — КИКД и културата на Централна северна България, която най-вероятно принадлежи на култура Теи.

Мечовете от този вид са известни в литературата под термина Науе II или Шпрохоф IIa (Foltiny 1964: 247). Тяхната типология е разгледана за Европа от Коуен. Те са средноевропейско явление, което се развива на основата на типовете Шпрохоф I (Cowen: 1955). Типът, който се характеризира с две извити езичета на дръжката, е известен под името Ненцинген (Cowen: 1955). Мечовете са сравнително дълги, като преобладаваща им дължина е 61 см (Catling 1961: 119). Намерени са в контекст, отговарящ на Бр. Д. От Катлинг мечовете от този вид в Егея са подразделени в неговия тип II, група I, като откритите в определен археологически контекст мечове се датират в рамките на 1225 — 1125 г. пр. н. е. (Catling 1961: 119). За разлика от европейските, егейските мечове се характеризират с по-малки си размери. Дължините на българските мечове ги обвързват предимно със северните екземпляри. Принадлежността на този вид мечове към II съкровищен хоризонт на територията на България е потвърдена от намирането на фрагмент от такъв меч в депото от Върбица II.

С меча от Оряхово известните от територията на България мечове, от последната публикация на Ив. Панайотов се увеличават с 3 броя (Panayotov 1980; Буюклиев 1985: 146; Gergov 1981: 152). Откритите на територията на България 13 меча Науе II принадлежат към типа Ненциген. Това са екземплярите от съкровището Върбица II, Плевенско, от Павелско, Смолянско, от Оряхово, Врачанско, от музея Оряхово, Врачанско, от Кричим, Пловдивско, от Байкал, Плевенско, от Крушево, Габровско, от Васил Левски, Търговищко, от Балкански, Разградско, от музея Разгард, от Смирнов дол, Пернишко, от Одърне, Плевенско (Panayotov 1980: 180-183; Čohadĥiev 1981: 146-149; Gergov 1981: 152-153). Съотношението между намерените в Северна и Южна България не се променя — съответно 9 и 4 екземпляра. По-голямата дължина на българските мечове (те са сравнително дълги, преобладаващата дължина е 61 см) и тяхното териториално разпределение ги свързва с европейските остриета, а появата им в Южна България възможно маркира един от пътищата за тяхното разпространение към Егея. Възприето е, че горната граница на употреба на този вид мечове е появата на версията им, изпълнена в желязо (Foltiny 1964: 255-257). За разлика от Европа, Италия и Егея на територията на България не са открити останалите типове бронзови мечове Науе II, които са по-късни в сравнение с типа Ненциген. Под въпрос остава времето на поява на железните мечове в българските земи. По аналогия с откриването им в протогеометричен контекст в Керамейкос се пренася същата дата и за българските мечове (Чичикова 1974: 20). Засега тя може да се приеме само ориентировъчно, тъй като все още за датировката на гръцките железни мечове и специално на меча от Керамейкос няма постигнато съгласие (Foltiny 1964: 255-257). Възможно е синхронното използване на бронзовата и желязната версии на мечовете.

Върхове на стрели

Обстоятелствата на намирането на стрелите в околността на Арчар не е известна (обр. 73). Според Е. Черних, те могат да се отнесат към къснобронзовата епоха само условно, поради характера на медта, от която са излети — X/XI химическа група (Черных 1978: 232). В околността на Арчар е фиксиран некропол от КИКД (Миков 1970: 49, карта, заб. 4). Ако стрелите принадлежат на къснобронзовата епоха, възмож-

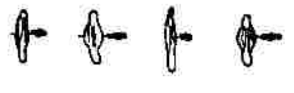

Обр. 73. Върхове на стрели.

но е да се разглеждат като принадлежащи на КИКД.

Повечето от металните предмети на КИКД са намерени в селища и в некрополи. От територията на културата са известни само три съкровища. Съкровищата от Велика Върбица и Флорентин се отнасят към два момента от историята на културата. Първото към прехода от Бр. B1 към Бр. B2 или моментът, който на основата на керамиката се определя като преходен период към класическата фаза на културата и началото на нейното разпространение на изток върху територии, заети преди това от култура Вербичоара (Shalganova 1995). Второто съкровище от Флорентин се отнася към На А1, или към времето, в което на основание на керамиката може да се определи краят на културата. Прави впечатление, че повечето от известните съкровища са разположени извън границите на културата.

Съкровищата, известни от територията на КИКД, според набора от вещи могат да се определят към двата вида съкровища — съкровища, укрити по време на празнично-ритуалния цикъл (само златни украшения — Велика Върбица и Цигънаши-Островул Маре) и съкровища, укрити поради стрес в културата (депото от Флорентин). За по-широко разпространение на обичая — трезориране, може да се говори в края на културата, през Бр.Д/На А1, когато на територията на културата е намерено едно съкровище и редица единични предмети. Това потвърждава в голяма степен изказаната хипотеза в началото на главата, че в нестабилно за културата състояние са предприети ритуални действия, които са се изразили и в укриването на предмети. Според другите елементи на културата това е и периодът, в който културата се е трансформирала в ранножелязната култура на района. Разкритите на основата на тази култура признаци ни карат да подкрепим в голяма степен изказана вече в науката хипотеза, че част от къснобронзовите съкровища са едновременно резултат от и причина за появата на новата технология — металургията на желязото (Bradley 1970).

Погребален обред

Между най-информативните археологически паметници, съдържащи данни за обществото, което ги е оставило, са погребалните паметници. Реконструкцията на древната социална система по тях е възможна чрез достигналите до нас следи от ритуалните действия, в които е кодирано разбирането на обществото за собствената му структура и вярвания (Shanks & Tilley 1982: 129-131). Социалната позиция на погребания е опредметена в погребалните съоръжения, в топографията на некрополите, в погребалния инвентар, което позволява класифициране, типологизиране на елементите на обреда, отговарящо на съществуващата йерархия в изучаваното общество (Pearson 1982: 99-101). Различната сила на обвързаност между пола, възрастта и погребалния инвентар показват статуса на погребания индивид, разкриват социалната структура на обществото, оставило паметника (Renfrew & Bahn 1991).

Знанията за КИКД доскоро се градяха предимно на материали, които са намерени в некрополи, а след цялостната публикация на некропола от Кърна, Румъния, основно върху него (Dumitrescu 1961). За съжаление остават непубликувани изключително важните резултати от разкопките на най-големия некропол на културата от Орсоя, Ломско.

Некрополите от КИКД, регистрирани в България, позволяват с известна доза вероятност да се очертаят границите ѝ в южна и в източна посока. Сведенията за тях са събрани или при обхождане, или при случайни изкопни работи. Повечето от данните дължим на А. Чилингиров (Чилингиров 1911: 150) и В. Миков (Миков 1933; Миков 1970). Към културата в българската книжнина са отнесени следните некрополи: Ново село, Кутово (дн. Златен рог), Орсоя, Долно Линево — 2 обекта[38], Мокреш, Макреш, Градешница, Хърлец и Остров.

От некропола при Ново село са публикувани няколко съда и един идол. По всяка вероятност той се отнася към класическата фаза на КИКД.

Публикуваните от Кутово (дн. Златен рог) керамични фрагменти позволяват некропола да бъде приписан на КИКД. Точно определение в рамките на класическата или късната фаза от развитието на културата само върху тях, би било прибързано да се прави (Чилингиров 1911: 151-155, обр. 3-6).

Единственият некропол, проучен при редовни археологически разкопки от територията на България, е този при Орсоя. Културната му принадлежност не предизвиква съмнение, а голяма част от гробовете му се датират в късната (III фаза) на културата.

Около с. Долно Линево са открити две местонахоцища, които принадлежат вероятно на некрополи на културата. Първото е споменато от В. Миков (Миков 1970: 49, заб. 6). Според автора в м. Садовете случайно са намерени две чаши, които по-късно били загубени. От Б. Хензел от същото находище е публикуван кантаросовиден съд, характерен за определената от него култура Черковна (Hänsel 1976, т. 39, 1). При обхождане югоизточно от селото случайно е открита една почти напълно запазена чаша с една дръжка и три букела[39]. Отнасянето на чашата към КИКД не предизвиква съмнение.

Особено интересен е некрополът до с. Мокреш, където случайно са открити 3 погребения. Според намирвача за урни са използвани купи, които имат четириъгълно очертание на устието, украсено с 4 израстъка (Александров 1981: 40-42). Израстъците при трите купи са оформени по различен начин. Този тип купи е водещ за културата Бистрец-Ишалница (Chicedeanu 1986: Abb. 33). Точни аналогии на купите се установяват в находките от некропола при Бекет (Taranu 1965: 567-568). Купите позволяват сравнително точно определение във времето. Те са синхронни на културата Бистрец-Ишалница и на късната фаза на КИКД. Културната принадлежност на некропола не може да се установи със сигурност. Формата на купите може да се разглежда като принадлежаща на КИКД. Отсъствието на други находки и сравнителната отдалеченост от р. Дунав пораждат известни съмнения. Те са засилени и от функцията им на урни — един изключително рядко фиксиран обред в културата (известно е едно символично погребение от Кърна). Хипотезите, които могат да се предложат тук са в няколко насоки: 1. некрополът принадлежи на КИКД и по-специално на нейната III фаза; 2. и по десния бряг на р. Дунав, на отделни места се появяват обекти, принадлежащи на културата Бистрец-Ишалница. В подкрепа може да се приведе и фактът, че некрополът е разположен точно срещу един от най-характерните паметници на културата, в това число и срещу епонимните ѝ обекти (Chicedeanu 1986: Abb. 36); 3. некрополът се намира на южната граница на разпространение на КИКД, където през III фаза се формира контактна зона, в която се срещат две културни традиции — тази на култура Вербичоара и тази на КИКД. Това довежда до появата на един смесен облик, който в много отношения напомня култура Бистрец-Ишалница, в оформянето на която участват същите култури. В потвърждение на тази хипотеза могат да се приведат като аргумент още два некропола от Северозападна България — Градешница (Николов 1978: 19-26) и Хърлец (Машов 1980: обр. 4)[40].

От некропола в Градешница са известни 5 погребения, извършени чрез трупоизгаряне. Керамиката, открита в четири от гробовете се отнася към последната, V, фаза на култура Вербичоара. Едновременно с това е разкрит и един гроб, в който в амфоровиден съд е извършено погребение, съпроводено от фрагмент от идол. Определянето на културната принадлежност на некропола към култура Вербичоара не предизвиква особени трудности, но едновременно с това появата на гроб, в който не само е спазен обредът на КИКД, но и използваните артефакти се отнасят към нея, поражда известни трудности в обяснението. Разбира се тук са възможни различни спекулации — и проследяване на миграционни процеси, и установяване на търговски и културни взаимоотношения и т.н. Позитивна остава информацията, че на 50 км. южно от р. Дунав е разположен некропол на култура, най-вероятно култура Вербичоара, и че КИКД е поддържала взаимоотношения с нея. М.Ника установява подобна ситуация и в Северозападна Олтения, където по времето на Вербичоара V, започват да се срещат отделни фрагменти на КИКД (Nica 1980: 92). Подобно положение се наблюдава и в Североизточна Олтения, където през Вербичоара V проникват елементи на КИКД (Petre 1980: 137-143).

Некрополът от Хърлец (от него са открити два гроба с трупоизгаряне) показва друга ситуация. Той е разположен южно от р. Дунав, приблизително на същото разстояние, както и некрополът при Мокреш, но значително по-източно — до р. Огоста. От него са известни 3 съда. Единият е с 4 израстъка на устието. Формата от една страна се свързва с КИКД, а от друга, както и при Мокреш, тя е неукрасена. Неукрасените купи са изключително рядко явление в некрополите на КИКД, но се срещат в селищата на културата. Една от каните, използвани за урна при второто погребение, е тип, който е чужд за КИКД, а е характерен за отделената от Б. Хензел култура Черковна (Hänsel 1976: т.II, 6, 76-88) или Пловдив-Зимниче по Александреску (Alexandrescu 1973: 47-64). Амфоровидният съд може да се отнесе и към двете култури. Като най-вероятно изглежда обяснението, че некрополът е разположен в контактна зона, в която се преплитат различни културни традиции. Разбира се и тук, както при некрополът от Мокреш, боравим с изключително малко данни, за да можем да смятаме, че изказаната хипотеза е повече от една набелязваща се тенденция. Известна подкрепа може да се получи от данните от района, разположен източно от р. Огоста и по-специално между р. Огоста и р. Искър. От този район произхождат доста случайни находки. Наред с присъщите за КИКД форми — амфоровидни съдове и неукрасени купи, се срещат кани и кантаросовидни съдове, които се отнасят към култура Черковна по Хензел. Подобна е и ситуацията и с публикуваните от Б. Николов съдове, които са намерени според автора в некропола при с. Остров (Николов 1964: 71, обр. 4, 5а). От четирите известни от некропола съдчета — едното по всяка вероятност се отнася към култура Магура-Коцофени. Като такова, то е разгледано в една от публикациите на Б.Николов (Николов 1982: 198). От останалите три съда само каничката може без съмнение да се отнесе към КИКД. Кантаросовидният съд се среща в културите Вербичоара, Теи и Черковна. Същото може да се каже и за амфоровидния съд с две дръжки на шията и 4 букела върху търбуха. За него може да се посочи и един сравнително близък паралел в КИКД от некропола при Кърна (Dumitrescu 1961: 14).

Последният обект, който е отнесен към културата, е разположен при с. Макреш. В. Миков съобщава, че при копаене на пръст са намерени две урни с горели кости, които след това били загубени (Миков 1970: 49, заб.7). Некрополът е доста отдалечен от реката, поради което неговата принадлежност към културата трябва да се постави под въпрос.

Колкото и да са несигурни данните, с които разполагаме, все пак на тяхна основа може да се формулира хипотезата, че културата е разположена в тясна ивица непосредствено до р. Дунав или свързани с нея водни площи — блата, езера. На изток от р. Огоста се формира контактна зона с културата на късната бронзова епоха от Централна Северна България, която на основание на находките, които са ни известни, например пещерите при с. Муселиево (Геров 1979: 44, обр. 7-9) и Деветаки (Hänsel 1976: т. XII) и от Новград (Hänsel 1976: т. 62), може да се отнесе към един от аспектите на култура Теи. Срещат се редица елементи, които в литературата се разглеждат или като къснобронзов хоризонт (Панайотов и Вълчева 1989: 14-15), или се разглеждат като самостоятелна култура, заемаща голяма част от днешна Северна и Южна България. Тя е наречена или култура Черковна (Hänsel 1976: 76-88), или култура Зимниче-Пловдив (Alexandrescu 1973). В източната контактна зона се фиксират некрополи или единични погребения, в които се открива едно смесено археологическо явление. То се характеризира с два вида съдове. Първите по форма са характерни за КИКД, но за разлика от съдовете в некрополите на културата са неукрасени. Вторите са каничките и чашите, които съхраняват и формата и украсата на КИКД. Прави впечатление, че в тази зона не е открит нито един предмет на глинената пластика, с които е така богата КИКД. Разбира се, това не може да се смята за установена ситуация, поради характера на изворовата база. Друга черта, присъща за археологическото явление от контактната зона, е присъствието на типове, специфични за културата на къснобронзовата епоха на Централна Северна България. Като такива могат да се посочат кантаросовидните съдове, каните със скосено устие и др.

Вероятно в южна посока КИКД се простира само върху територията на Дунавската ивица — площ с ширина приблизително 8 км. Случаите, в които са установени обекти на културата на по-голямо разстояние, обикновено в миналото са били свързани с реката с блата и езера, сега пресушени. Свидетелство за това, че културата е поддържала контакти и в южна посока е некрополът от Хърлец и този от Градешница.

На самия погребален обред доскоро беше давана само най-обща характеристика. Нов етап в проучването му е поставен през 80-те години със статията на Д. Крстич (Крстић 1983) и със студията на Й. Кичедеану (Chicedeanu 1986). Авторите използват в работата си антропологически изследван остеологически материал. Останките са определени по пол и възраст и позволяват значително да се задълбочи познанието ни за погребалния обред на културата.

Некрополите на КИКД са разположени в непосредствена близост до големи водни площи. Цялостно разкопаните некрополи в Кърна и Орсоя показват, че вероятно в древността те са били на самия бряг, особено като се има предвид, че част от площта им сега редовно се наводнява

(Филипов 1976: 5; Dumitrescu 1961: 318). Сведения за идентично разположение има и за другите некрополи на културата. Тази тясна и строго корелирана връзка некропол — вода (смърт — водна стихия) не може да се смята за случайна или утилитарна в културата, несъмнено тя е резултат на друга мотивировка. Като възможно обяснение може да се приеме, че почти във всички митологии водата е свързана с отвъдния свят (Фол 1984). В индоевропейската митология водата е класификатор на границата между зоните в хоризонталния модел на света.

За съжаление на настоящия етап на научно дирене няма достатъчно данни за взаимното разположение между селищата и некрополите на културата[41], което не позволява да се установят определени закономерности. Досега не е известен нито един случай на откриване на погребения на територията на селищата на културата — свидетелство за ясно разграничаване на света на мъртвите от света на живите.

Цялостно са изследвани три некропола на КИКД — Ат до Вршац, Югославия (Majnarić-Pandzić 1985), Кърна, Румъния (Dumitrescu 1961) и Орсоя, България (Филипов 1974: 12-23). Те са основата, върху която могат да се градят представите за вътрешното структуриране на некрополите. Добър шанс е и фактът, че некрополите принадлежат на отделни фази на културата.

Некрополът от Ат, който се отнася към първата ѝ фаза, има концентрична структура. Там са открити 9 гроба, които са разположени в кръг, на разстояние 1.40 м един от друг. В центъра се намира гроб без останки от покойник (Majnarić-Pandzić 1985: 41-42). Липсата на повече данни не позволява да се правят определени заключения, но като съществена характеристика на обреда, извлечена от некропола, е наличието на определена концепция в структурирането му.

Доскоро се считаше, че данните, които притежаваме за некрополите от класическата фаза, показват, че при тях не може да се установи ясно определена и топографски обусловена концепция в подреждането им. Задълбоченото изследване на некропола от Кърна от Кичедеану на базата на комплексен анализ на типовете керамика, на пола и възрастта на погребания позволи да се установят в Кърна две погребални зони — източна и западна, които бяха обвързани с дуалната организация на обществото (Chicedeanu 1986: 25). Изводите в неговата работа са напълно защитени и позволяват да се обори господстващото досега в науката мнение. Структурата, която Кичедеану реконструира, може да се определи като диаметрална.

За късната фаза на културата разполагаме с данни за организация на некропола по нов принцип (Филипов 1976: 7). Разкопвачът смята, че гробовете в некропола са подредени в сравнително прави редици, ориентирани в посока югоизток — северозапад, успоредно на брега на реката.[42] Вероятно промяната в топографията на некропола през III фаза, освен че е резултат от промени в обществото, е и резултат на влияние на култура Белегиш-Кручени, некрополите на която са организирани по подобен начин (Garašanin 1983: 513).

Разбира се данните от трите некропола не могат да се смятат за окончателно доказателство за промяната на характера на организацията на некрополите през трите фази, но насочват изводите в такава насока. Съществен обаче е изводът, че некрополите на КИКД и през трите фази притежават вътрешна структура, която е продиктувана и отразява социалната им структура. Промяната в нея може да се тълкува и като изменения, настъпили в обществото, носител на културата.

През цялото съществуване на КИКД единственият практикуван ритуал е трупоизгарянето. Кремацията е ставала винаги извън пределите на некропола, за което свидетелстват трите цялостно разкопани некропола от Ат, Кърна и Орсоя.[43] Втората обща черта е специалното третиране на костите. Те били допълнително начупвани преди погребването им (Кърна, Балта Вердс, Корбово-Гламия). Известна е голямата роля, която митологичното съзнание приписва на костите. Те играят изявена роля в шаманската обредност (Фрезер 1983: 476-479, 481, 493, 495). Многобройни са етнографските паралели, които показват, че костите са разглеждани от много архаични народи като вместилище на душата. Тяхното начупване, вероятно е трябвало да й осигури бърз преход в отвъдния свят. Тези ритуални действия подсказват, че видимо в културата е била развита представата за съществуване на "преходен период", през който душата се е намира между световете. Един период, който е смятан, за особено критичен както за нея, така и за цялото общество. Такъв комплекс от представи е широко разпространен в архаичните култури по целия свят (Garland 1988: 38-41). Подобни представи са предизвиквали необходимостта от специални обредни действия, които са имали за цел да осигурят възможността душата да напусне света на живите. Една от предлаганите в литературата интерпретация на кремацията е именно в такава насока (Делев 1986: 250-251). В Корбово-Гламия костите освен че били начупвани, били и измивани преди полагането им в урните (Крстић 1983: 20). В публикацията на некрополите, в които авторите са обръщали внимание на костите, се посочва, че е била погребвана само част от тях (Кърна, Корбово-Гламия). От Кърна е известно, че са били избирани предимно костите на главата (Dumitrescu 1961: 533). Несъмнено подборът е продиктуван от специални съображения. Възможно е тук да се сблъскваме с ритуал, подобен на ритуалното разчленение, засвидетелствано от ранножелязната епоха в Тракия. Специално отношение към костите на починалия през късножелязната епоха в Тракия е изследвано върху обширен материал от Д. Гергова (Гергова 1990). Възможно е обяснението да е свързано със закономерностите на архаичното мислене, според което частта е функционално идентична на цялото (Мелетинский 1983: 469).

Погребенията на КИКД са се извършвали в ями. Сви детелства за формата и дълбочината на ямите има единствено в некропола в Ат. Там погребенията са били в плитки (при гроб 2 — 0.40 м) продълговати ями (Majnarić-Pandzić 1985: 41-42). В другите некрополи поради характера на почвата, не е могло са се проследи нито формата, нито дълбочината им. В Кърна тя варира между 1.00 — 1.35 м от съвременната повърхност. В Корбово дълбочината е между 0.80 — 1.97 м., а в Орсоя между 0.80 — 3.00 м. Стратиграфията на Орсоя показва, че всички ями са разположени в слой от ситен речен пясък (Филипов 1976: 6). Различната им дълбочина вероятно се дължи на по-късни неравномерни наслагвания — резултат от честите наводнения. Формата и размерите на ямите са били различни, за което съдим преди всичко по разположението на даровете в гроба. Може да се твърди с увереност, че някои от ямите имат стъпаловидно оформени стени, което се вижда от различното ниво, на което са поставени даровете. Един от въпросите, който е бил дискутиран в науката, е начинът на маркиране на гробовете върху повърхността (Крстић 1983: 19; Dumitrescu 1961: 344). Реконструирането на конкретния способ на маркиране засега не е възможно, въпреки изказаните повече или по-малко вероятни хипотези. Несъмнен обаче остава фактът, че гробът е бил отбелязван, т.к. в некрополите на културата е регистриран само един случай, когато погребение е разрушавало друго — Балта Верде (Berciu 1953: 471 ff). Установен е и друг случай в културата, когато две погребения са разположени едно над друго, без това да доведе до взаимното им разрушаване. Това са гробовете 13a и 13b от Корбово-Гламия (Крстић 1983: 19). Възможните интерпретации тук са няколко. Едната от тях е, че е зафиксирана последователност на две погребения, която има хронологическа значимост за културата. Стратиграфията на некрополите и характерът на гробните дарове показват културна синхронност, което опровергава такава хипотеза (Крстић 1983: 19). За Балта Верде възможно най-приемлива интерпретация е последователни погребения с времева разлика, която не е значима за периодизацията на самата култура (Chicedeanu 1986: 45). За Корбово-Гламия подобна хипотеза поражда известни съмнения, поради пълната незасегнатост на първото погребение, която трудно би могла да бъде осъществена на практика. За тях вероятно най-правдоподобното обяснение би било, че археологическата картина фиксира едновременни погребения в колективен гроб, които по определени съображения били отделени едно от друго във вертикална посока.

На територията на КИКД е установен както обредът на урново, така и обредът на безурново погребение на изгорените костни останки. През първата фаза на културата в района на Вършец, Югославия са установени погребения, при които останките от кладата са били изсипвани непосредствено в ямата без използването на урни. Към тези погребения може да се отнесе гробът от Вършец, в който е намерен известният идол (Letica 1973: 67). Ритуалът е фиксиран и в некропола от Ат (Majnarić-Pandzić 1985: 41). Там останките били изсипвани върху дъното на ямата и върху тях са положени керамични дарове, които правят впечатление с малките си размери. Освен на откритата керамика няма детайлна публикация на некропола, което не позволява да се съди нито за взаимната обвързаност между инвентара, нито за обвързаността му с пола и възрастта на погребания. На сегашния етап може да се каже, че в инвентара на някои от погребенията присъстват използваните в културата като урни амфоровидни съдове. Точни данни за погребалния обред от другите некрополи от I фаза на културата няма, но по наличните данни може да се съди, че там погребенията са урнови (Garašanin 1983: 525-526; Berciu 1939: 107-109). На съвременния етап на научно дирене некрополите от ранната фаза са ценни предимно като източници за характеристика на керамиката и с възможността за построяване на хоризонти на синхронизация. От гледна точка на погребалния обред информацията, която може да бъде извлечена от тях, е наличието или може би преобладаването на обреда на безурновото погребване. Прави впечатление, че погребалният обред през ранната фаза на културата е аналогичен на погребалния обред на култура Серемле и на култура Бьело Брдо-Дали от една страна, а от друга на южната група на културата на трансдунавската инкрустирана керамика, където се срещат както безурновите, така и урновите погребения, за разлика от северната група на трансдунавската култура, при която господства обредът на урновото погребение (Bóna 1975: 199; Bándi 1984: 269-270). Трябва да се прави известна разлика между погребалния обред на културата на трансдунавската инкрустирана керамика и културата Серемле от една страна и културата КИКД от друга. Докато в КИКД преобладават погребения с инвентар от 3-5 съда, то в трансдунавската култура и в култура Серемле болшинството от погребенията съдържат по 15-20 съда, но не са редки погребенията, където те са над 30. Така например в некропола от Серемле са намерени 103 съда в 8 погребения (Bóna 1975: 200).

През класическата и късната фаза на КИКД обредът на урновото погребение се налага окончателно. Безурновите погребения от класическата фаза на културата са известни от два некропола — Балта Верде, гр. 11, където останките са изсипани на купчина на дъното на ямата и до тях са поставени даровете и в Кърна — 5 погребения (№№ 23, 31, 45, 46, 54), където останки от изгорени кости са поставени на дъното на ямата. В три от случаите това са част от костите на погребания в урната индивид, а в два от случаите — погребения 46 и 54, костите на безурновото погребение принадлежат на един индивид, а върху тях е поставена урна с останките от друг мъртвец.[44] Първите три погребения не могат да се причислят безусловно към безурновите, а към някаква междинна форма между урновите и безурновите. Погребенията 46 и 54 могат да се разглеждат като типични безурнови погребения, съчетани в колективен гроб с урнови, и вероятно изразяват идеята за подчинена позиция на едното погребение спрямо другото. Безурновите погребения са използвани от някои от авторите, за да обосноват

идеята за произхода на КИКД от културата на южната трансдунавска инкрустирана керамика. Наличието в I фаза на КИКД на безурнови погребения и обособяването на култура Серемле позволяват тази теза да добие допълнителни аргументи. През късната фаза на КИКД безурнови погребения не са открити. Урновите погребения са господстващи за всички некрополи на КИКД от класическата и късната фаза.

Основен източник на анализ и интерпретация ни служат данните от некропола в Кърна. За обекта ние разполагаме с пълна публикация на всяко погребение и с антропологически анализ на костните останки от 102 погребения (Dumitrescu 1961).[45] Тук няма да се спираме на конкретния тип съд, използван за урна, неговото корелиране с типа съд, употребен като дар, разположението на гробовете въху територията на некропола и корелирането им с възрастта и с пола на покойника, т.к. това изследване вече е извършено. Установено е, че в некропола са представени 2 ритуални групи, всяка от които е съставена от мъжки, женски и детски погребения, отразяващи дуалната структура на обществото, организирано по семеен принцип (Chicedeanu 1986).

Задачата, която си поставяме, е изявяването на общите норми, които са ръководили членовете на обществото, независимо към коя дуална половина от него те са принадлежали. Най-ярко изразената особеност на погребението е видът съд, използван за урна. Изборът на урната за основен разграничителен признак при определяне на вида на погребенията е продиктуван от няколко съображения. От една страна като вместилище на останките от погребания тя е най-силно смислово натоварена и би следвало да представлява основен диференциращ елемент. От друга страна в индоевропейската митология урната в предметен код изразява идеята за женско божество (Антонова 1984: 132), за Великата богиня (Маразов 1992). Следователно най-съществената информация за структурата на обществото трябва да е кодирана именно в нея.

Погребенията могат да се разделят на две групи според съда, използван за урна:

1. Погребения в амфоровидни съдове (I вид урни). Урните биват украсени и неукрасени, някои от тях преди полагането им в гробовете са били предварително счупени.

2. Погребения в останалите видове съдове (II вид урни).

Амфоровидният съд във всички погребения, където се среща, има функцията на урна, а другите видове съдове в едни от погребенията изпълняват ролята на урна, а в други на дар. Отделен случай са част от колективните гробове, при които един и същи съд се явява едновременно урна на едното погребение и дар на другото.

Това разделяне на погребенията в зависимост от вида на използвания за урна съд може да се проследи във всички некрополи на културата.[46]

№	м	ж	и	д
12	●			
30	●			
31	●			
45	●			
54в	●			
58	●			
74	●			
91	●			
92	●			
97	●			
111	●			
112	●			
46	●			
33		●		
85		●		
32			●	
39			●	
50			●	
51			●	●
90			●	
110			●	

Обр. 74.

Погребения в амфоровидни съдове

По-голямата част от погребенията в Кърна както и в другите некрополи на културата са извършени в украсени и в неукрасени амфоровидни съдове. Преобладават неукрасените. Част от тях преднамерено са били счупени, като е отчупена горната част на съда — устието и шията (само при един случай е отчупено дъното). Същите разновидности, които се наблюдават в Кърна при избора на амфоровиден съд за урна, могат да се констатират и при некропола в Орсоя. Прави впечатление по-големият процент на украсените съдове. За съжаление данните от Орсоя не са представителни поради малкия брой на публикуваните погребения— едва 19%, и поради албумния начин на публикация. Находищната ситуация на всеки отделен гроб не е известна и оттам не можем да съдим, дали урната е била специално счупена преди погребването ѝ. Това обаче не пречи да се констатира, че и в Орсоя при избора на вида съд, употребен за урна, обществото се е ръководило от норми, подобни на тези от Кърна.[47]

Първата група погребения може да се раздели на три варианта: 1. погребения в украсени амфоровидни съдове; 2. погребения в неукрасени здрави амфоровидни съдове; 3. погребения в преднамерено счупени неукрасени амфоровидни съдове.

Корелацията на първи вариант с пола и възрастта на индивида (обр. 74) показва, че те са използвани само при погребването на хора, принадлежащи към групата на възрастните. От определените по пол индивиди болшинството се отнасят към групата на мъжете и само в два случая към жените. Големият брой неопределени по пол лица не разрешава да се направи заключението, че този вариант погребения е характерен предимно за мъжете. Възможно е изменение на изявената пропорция. Вероятно

№	ид	м	ж	д	ю	к
3а		●				
5		●				
14		●				
43		●				
54b		●				
57		●				
59		●				
65		●				
67		●				
71b		●				
82		●				
87		●				
98		●				
99		●				
101		●				
104		●				
48			●			
62			●			
88			●			
40				●		
10	●			●		
15	●			●		
71а	●			●		
66	●			●		
89	●			●		
102	●			●		
28	●				●	
80а					●	
2						●
24						●

Обр. 75.

е голяма част от неопределимите по пол кости да са женски, поради тяхната по-голяма крехкост и оттам по-голяма деформация при кремацията.

Вторият вариант погребения показва по-голямо разнообразие при корелацията между възрастта и пола на погребания (обр. 75) Ясно се обособяват две групи — на възрастните и на децата. Групата на възрастните е значително по-многобройна, особено като прибавим и седемте неопределими по пол погребения, които не са включени в таблицата. Преобладават мъжките погребения. Детските погребения са малобройни. От погребенията на възрастните ясно ги отделя наличието на глинен идол в тях (в един от случаите — два идола). В този вариант попадат и двата изолирани в некропола случая на погребения на юноши. Първото погребение — гр. № 28, поради наличието на идол, по нищо не се отличава от детските погребения, а второто — гр. № 80а, от погребенията на възрастните. В два от гробовете не са намерени останки от изгорели кости (обр. 75).

№	д	ж	м
69	●		
86	●		
106	●		
76		●	
81		●	
96		●	
42			●
90			●
103			●
105			●

Обр. 76.

Третият вариант погребения се корелира приблизително по равно между различните възрастови и полови групи (обр. 76). Все пак преобладават погребения на възрастни индивиди, особено като прибавим двете неопределими по пол (полученото съотношение е 3 детски към 9 погребения на възрастни).

Погребения в останалите видове съдове

Втората група погребения (обр. 77) ясно се разделя по възрастов признак. Всички погребения освен две женски принадлежат на деца. Не е открито нито едно мъжко погребение. Към този вид се отнасят и другите 4 гроба в некропола, в които не са намерени кости от погребан индивид.

Получените резултати показват, че изборът на вида на погребалната урна е продиктуван предимно от принадлежността на индивида към определена възрастова и полова група.[48]

Колективни погребения

В некропола от Кърна са открити 8 колективни гроба (Dumitrescu 1961). Колективни гробове са известни и от други некрополи на културата: в Балта Верде — погребения 17, 18 и 9, 10 (Berciu & Comşa 1956: 275-278, 292-307), в Корбово-Глamия — гробове 2—4, 8—9, 24, 26, 30 (Крстић 1983: 22-24). За некропола от Орсоя е съобщено за едно двойно погребение — гроб 178 (Филипов 1976: 9).

Интересно е да се направи анализ на колективните погребения по отношение на урните, които са използвани, тяхната корелация с пола и възрастта на погребания индивид, взаимното им разположение. Тук ще се осланяме предимно на данните от Кърна, но ще привлечем и тези от Корбово-Глamия, които в това отношение са публикувани сравнително пълно. От осемте, публикувани от Кърна колективни гроба, шест са двойни, един е троен и един е четворен. Подобно е и съотношението в Корбово-Глamия, където от осем колективни гроба — седем са двойни и един четворен.

№	д	ж	м	к
3b	●			
29	●			
34	●			
35	●			
36	●			
37	●			
38	●			
41	●			
44	●			
47	●			
52	●			
55	●			
61b	●			
63	●			
64	●			
68	●			
70a	●			
70b	●			
71c	●			
78	●			
80b	●			
93	●			
94	●			
109	●			
115	●			
116	●			
72		●		
95		●		
13			●	
56			●	
75			●	
77			●	

Обр. 77.

В гроб 51 в Кърна в една урна са погребани възрастен индивид на 30-40 години и дете на 8 години. Взаимната позиция между костите на погребаните не може да бъде установена. Подобни на този гроб са четири гроба — 2, 3, 26, 30, открити в Корбово-Гламия. В тях са намерени в една урна погребани костите на възрастно лице и на дете. Въпреки че полът на възрастните индивиди не е могъл да се определи със сигурност, според д-р С. Живанович има известни податки, че те принадлежат на жени (гр. № 30, 2), а костната украса от гроб 3 е определена като женска. Д. Крстич с достатъчно основания ги интерпретира като съвместно погребение на майка с дете, поради едновременната им смърт или поради невъзможност за живот на детето след смъртта на майката (Крстић 1983: 23). Подобна интерпретация може да се приеме и за гроб 51 от Кърна.

№	В	Ю	Д	вд
3 a, b	●		●	
46 a,b	●		●	
61 a,b	●		●	
71 a			●	●
b, c	●		●	
54 a, c	● ●			
b, d	● ●			
70 a			●	
b			●	
80 a,b			●	

Обр. 78.

В другите колективни гробове от Кърна ясно се улавя йерархия между отделните погребения, като обикновено едното заема подчинена позиция спрямо другото, или източно неговата урна заема спрямо другата урна мястото, в което обикновено са поставени гробните дарове (обр. 78). От общите закономерности, които се очертават в таблицата, ясно се отделят два гроба — 70 и 54. В гр. № 70 в равноправна позиция една спрямо друга са поставени 2 урни от II вид, в които са погребани деца, съответно на 1 и 7 години. Вероятно този гроб следва да се тълкува като погребение на две едновременно починали деца. Гроб 54 също съдържа погребения на индивиди от една и съща възрастова група, но този път на възрастните. Във взаимното разположение на урните може да се открие една много сложна йерархия. Две от урните, в които са погребани мъже, съответно до 30 и до 40 години, заемат равноправна позиция. Те са от I вид, вариант 1 и 2. На тях като дар е поднесена урна от II вид, в която са погребани кости на възрастен индивид до 30 години, но от своя страна по отношение на тази урна в подчинена позиция се намират костите на четвъртото погребение, което е безурново и върху което тя е поставена. Подобно сложно отношение на подчинение е открито и в гроб 24 в Корбово-Глямия, в които също така са погребани четири индивида. В три от урните от I вид са погребани възрастни индивиди, един от които е определен като принадлежащ на мъжкия пол. Между двете урни с костите на неопределените по пол възрастни е поставена урна от II вид в позицията на дар. Тази позиция е накарала Д. Крстич да тълкува погребението като човешко жертвоприношение, което отразява появата на обществена диференциация (Крстић 1983: 24-25). Вероятно и за гроб 54 от Кърна може да се възприеме подобна интерпретация, но взаимовръзката тук видимо е по-сложна.

Останалите колективни гробове в Кърна се характеризират с обред, при който погребението на детето заема позицията на дар спрямо урната на възрастния индивид (обр. 78). Съдчето, използвано за детска урна, е поставено или между двата капака на урната на възрастния индивид, или непосредствено до нея, а в гроб 56 урната на възрастния е поставена върху безурновото погребение на детето. Трябва да се отбележи, че в 3 от случите са погребани възрастни мъже. Това не разрешава да смятаме за задоволително обяснението, което приехме за колективните гробове на възрастен и дете в една урна като съвместно погребение на майка и дете. Позицията на погребания възрастен индивид (в определимите случаи — мъж), на който в качество на дар е поднесено детско погребение, ни кара да предположим, че в тази група колективни гробове е отразен обред, при който се е извършвало детско жертвоприношение. Към нея вероятно трябва да отнесем и гроб 178 от Орсоя. Там, върху по-голямата урна е поставен в качеството на дар кантаросовиден съд, който е служил за урна на друго погребение.

В гроб 80 от Кърна отново е фиксирано същото разположение на урните. Но тук в урната не е погребан възрастен индивид, а юноша. Позицията, която заема погребението на юношата, на което като дар му е поднесено дете, обвързва ритуално погребания юноша със социалната група на възрастните.

Специално внимание заслужава колективният гроб 71. Гробът освен погребение на възрастен (71в) и поднесен на него в дар дете (71с), съдържа още едно детско погребение (71а). То се различава от останалите, разгледани досега детски погребения, по самостоятелната си позиция и по наличието на идол между предметите на погребалния инвентар. Идолът, видът на урната, която обвързва това детско погребение с погребенията на възрастните (обр. 78), равноправното положение в гроба с погребението на мъж (30-40 годишен), подсказват, че това детско погребение е натоварено с голяма ритуална значимост.

Символични погребения

Гроб, в който не са открити останки от погребан индивид, е известен от I фаза на КИКД, от некропола при Ат. Той е разположен в сакралния център на оградeното от останалите гробове пространство и е основен структурообразуващ елемент на некропола. Традиционното тълкуване на кенотафа в случая не е задоволително.

В некропола от Кърна са открити шест гроба без останки от погребение в тях (Dumitrescu 1961). По вида на урните им те могат да се отнесат към двете възрастови групи — групата на възрастните (гр. №№ 2, 24) и групата на децата (гр. № № 13, 56, 75, 77). Обикновено се предполага, че това са символични погребения на членове на социума, чието реално погребение в некропола на общината по една или друга обективна причина не е било възможно. Подобно тълкуване на всички гробове, в които не са намерени останки от погребан индивид, е предложил и Вл. Думитреску (Dumitrescu 1961: 322). Възможно е и друго обяснение — символичните погребения са резултат на различни ритуални действия. Като такива могат да се посочат: симпатичната магия (Фрэзер 1983), ритуалната забрана за погребването на индивида поради обстоятелствата на смъртта му и др. (Гамкрелидзе и Иванов 1984: 830; Mallory & Adams 1997: 151).

Получените връзки между пола и възрастта на индивида и вида на погребалната урна ни позволяват да направим известни изводи за различните групи на обществото.

Мъжки погребения

За мъжките погребения в Кърна е характерно използването на урни само от I вид (обр. 79). Те особено ясно се отделят от детските погребения. Това се доказва не само от погребенията в урни от I вид, 1 вариант, за който не е определено нито едно детско погребение, но и от тези в урни от I вид, 2 вариант. Там детските погребения представляват малка, компактна група, която се отличава от мъжките по наличието на идоли в техния инвентар. Несъмнено по-високият статус на мъжете се доказва не само от вида на използваната урна (амфоровидните съдове в нито едно погребение не са употребени като дар), но и от колективните гробове, където в дар на мъжете са принасяли деца. На територията на некропола в близост до мъжките са разположени детските гробове, което подсказва патриолокална организация на обществото (Chicedeanu 1986: 28).

№	I-1	I-2	I-3
12	●		
30	●		
31	●		
45	●		
46a	●		
54a	●		
58	●		
74	●		
92	●		
91	●		
97	●		
111	●		
112	●		
3		●	
3a		●	
14		●	
43		●	
54b		●	
57		●	
59		●	
65		●	
67		●	
71b		●	
82		●	
87		●	
98		●	
99		●	
101		●	
104		●	
42			●
90			●
103			●
105			●

Обр. 79.

Женски погребения

Определените като женски погребения в некропола са сравнително малко. Корелацията им с видовете урни (обр. 80) показва, че те ритуално не са диференцирани. Между женските погребения се среща ритуал, който е характерен за групата на мъжете и едновременно с това е установен и ритуал, присъщ на още несоциализиралата се, т.е. неравноправна част от обществото — децата. Същият извод налага и таблицата, която е изготвил Кичедеану (обр. 81). Авторът смята, че ако в инвентара на мъжките и на детските погребения има характерни само за мъжете и характерни само за децата керамични типове, то за жените не се отделя нито един самостоятелен тип (Chicedeanu 1986). Това вероятно трябва да се тълкува като нестрого нормирана позиция на жената в обществото.

Детски погребения

Детските погребения се отличават ясно от погребенията на възрастните, особено от мъжките (обр. 82). Децата са погребани в урни от II вид. Във всички архаични общества детската възрастова група се намира на най-ниското стъпало в социалната структура на обществото. Особено внимание привлича фактът за възможно тълкуване на част от детските погребения (в колективните гробове) като жертвоприношения на възрастните и най-вероятно на мъжете.

№	I-1	I-2	I-3	II
33	●			
85	●			
48		●		
62		●		
79		●		
88		●		
76			●	
81			●	
96			●	
72				●
95				●

Обр. 80.

Между детските погребения се обособява една група, в чийто инвентар присъства идол, който подчертава нейната засилена сакралност. В митологичното мислене идолът въплъщава и дава веществена форма на божествената сила (Маразов 1984: 17). Другите елементи на тази група погребения (урната, равноправното положение спрямо мъжкото погребение в колективния гроб 71 и в същото време господстващо положение спрямо другото детско погребение в същия гроб) отново показват, че тази група е натоварена с особено голяма семантична значимост.

тип	м	ж	д
22	●		
24	●		
4	●		
19	●	●	
1	●	●	
2	●	●	●
10	●	●	●
11	●	●	●
12	●	●	●
13	●	●	●
18	●	●	●
20	●	●	●
3	●		●
5	●		●
9	●		●
14	●		●
15	●		●
16	●		●
17	●		●
6		●	●
7			●
8			●
21			●
25			●
26			●

Обр 81

Няколко са основните структурни елемента, които обединяват цялата група — дете, идол (в един случай 2 идола, а в друг — идол и орнитоморфно съдче), видът на урната. В архаичното мислене децата като още несоциализирани се индивиди наделяват с функции на медиатори в опозицията "култура — природа". Те поради своята близост до мистическата граница, отделяща живота от смъртта, често са разглеждани като амбивалентни същества, принадлежащи както на "този", така и на "онзи" свят (МНМ I: 385), или се мислят като медиатори в опозицията "живот — смърт", което им позволява лесно и безпрепятствено преминаване през световете. Също така медиативни функции притежава и птицата в обреда на КИКД (Шалганова 2001). В литературата вече многократно е предлагана интерпретация на идолите като Великата богиня (вж. Шалганова 1997 с цит. лит.). Богинята в индоевропейската митология е изоморфна на световното дърво (Маразов 1984 а: 30), което, обвързвайки всички сфери на тричастния вертикален модел на света, е удобен код за изразяване на идеята за преход. Основната функция на Великата богиня е ролята ѝ на медиатор между световете (Маразов 1992: 40). Болшинството от идолите са без очи, което подчертава идеята за отвъдния свят (слепота=смърт). Тази идея е дублирана в някои случаи от преднамерено счупване на идола. Това е особено характерно за погребалния обред в Орсоя, където на някои от антропоморфни фигури е отчупена главата (Филипов 1976: 11). За съжаление не притежаваме данни от антропологически изследвания от Орсоя, които биха били особено интересни, като имаме пред вид и известната култова сцена от гроб 310. В този гроб освен идол са намерени модели на трон и две лодки (Филипов 1976: 15). Както Великата богиня, така и тронът в индоевропейската митология са изоморфни на световното дърво, а и лодката се явява удобен класификатор на идеята за преход. Основните елементи на тази група детски погребения показват, че в тях по различен начин многократно е подчертана идеята за преход. За архаичното мислене повторението засилва въздействието, качеството (Маразов 1992). Хипотезата, която най-приемливо би могла да обясни тази група детски погребения, е тя да се тълкува като резултат от обред на целия колектив, който е особено важен за него, когато на божествената сила са се принасяли жертвоприношения. Правомерността на интерпретацията за човешки жертвоприношения може да се подкрепи както от многобройни паралели в индоевропейския свят (Mallory & Adams 1997: 497), така и от писмените извори за Древна Тракия и паметниците на тракийското изкуство (Маразов 1992). Жертвоприношението е една от основните теми и на царската идеология в Тракия (Маразов 1980: 16-17).

Юношески погребения

В некропола са погребани само два индивида, които са определени като юноши — погребения 28 и 80а.[49] От гледна точка на ритуала двете погребения се различават. Докато в единия случай за урна е използван здрав, неукрасен амфоровиден съд, а между даровете е поставен идол (обр. 75), то в другия — юношата е погребан в урна от I вид, вариант 2 и за дар му е поднесено детско погребение. Следователно

погребенията се свързват с ритуални характеристики на различни възрастови групи, т. е. с различни социални групи на архаичния колектив. Първото погребение се вписва напълно в групата на детските, а второто в групата на погребения на възрастни индивиди. На базата на погребалния ритуал може да се смята, че в некропола отсъства юношеската възрастова група.[50] Обяснението на този факт може да се търси в две посоки. Първата е, че в тази възраст рязко намалява смъртността. Това обаче не изглежда приемливо. Втората е, че нормите на обществото не са разрешавали в некропола да бъдат погребвани юноши.

Два са елементите, отразили се в погребалния обред —пространствената и социалната сепарация на юношеската възраст. Групата на юношите е отделена, не е свързана с мястото, в което са погребани членовете на социума, т. е. тя е изолирана от неговото културно пространство. Ритуалът забранява юношите да бъдат погребвани съвместно с членовете на архаичния колектив, което показва, че те са поставени извън социалните норми. Пространствената и социална изолация на определени групи от обществото е присъща за инициационните обреди. В погребалния обред на КИКД се е отразила фазата на сепарация на този преходен обред. Тази интерпретация се подкрепя и от юношеската възраст, която в архаич-

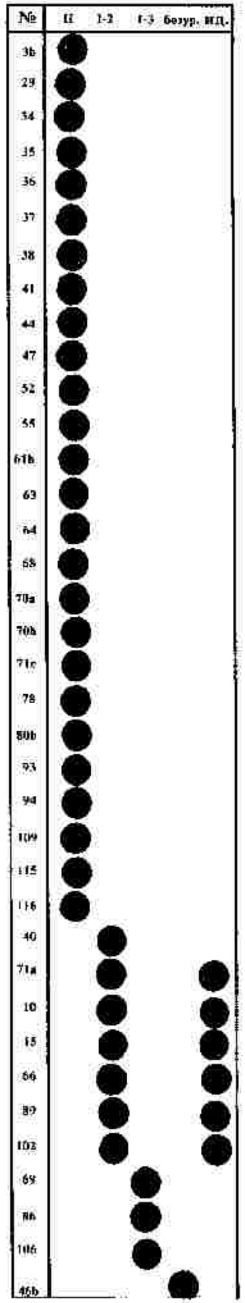

№	II	I-2	I-3	безур.	ид.
3b	●				
29	●				
34	●				
35	●				
36	●				
37	●				
38	●				
41	●				
44	●				
47	●				
52	●				
55	●				
61b	●				
63	●				
64	●				
68	●				
70a	●				
70b	●				
71c	●				
78	●				
80b	●				
93	●				
94	●				
109	●				
115	●				
116	●				
40		●			
71a		●			●
10		●			●
15		●			●
66		●			●
89		●			●
102		●			●
69			●		
86			●		
106			●		
46b				●	

Обр. 82.

ните общества съвпада с инициационната възраст. Отражението на инициацията в погребалния обред на колектива от Кърна показва, че по всяка вероятност инициираните са напускали културното пространство и е трябвало да живеят извън населеното място — било в гората, било на остров, или на друго място, което в представите на обществото се е свързвало с позицията "природа". Те са били поставяни извън нормите и по всяка вероятност били лишавани от социална поддръжка и обричани на самота.

Характерна особеност на погребалния обред на КИКД е похлупването на урната с капак. За тази цел обикновено са се използвали широки дълбоки паници, а в някои случаи и други съдове или пък фрагменти от тях. Използването на различни типове съдове за капак, понякога дублирането им е накарало Й. Кичедеану да изследва тяхното корелиране с възрастта и пола на погребания индивид. Той достига до извода, че изборът на капак е в зависимост от принадлежността на индивида към определена ритуална група на общността (Chicedeanu 1986: 16-22). Интересна и по-малка по количество в Кърна представлява групата на гробовете, в които урната не е покрита с капак. Такъв случай е отбелязан и в некропола Корбово-Глямия (Крстић 1983: 19). Прави впечатление, че в Орсоя не са използвани двойни капаци, както и случаи, в които урната да е оставяна непокрита (Филипов 1976, 6). В научната литература е широко застъпено разбирането, че обществото взема редица предпазни мерки като захлупване, завързване и т. н., когато в погребалните вярвания е разпространен комплексът от представи за "живия мъртвец" (Токарев 1964, 183-188).

Погребенията са съпровождани от дарове, които в болшинството случаи се състоят от различни типове керамични изделия. Прави впечатление, че позицията на даровете спрямо праха на покойника и урната е различна през отделните фази на културата. През ранната фаза в безурновите погребения те са разположени върху него (Ат). През II фаза голямата част от даровете са поставени извън урната

(Кърна, Балта Верде, Кличевац, Корбово-Глямия) и сравнително по-малобройни са случаите, когато даровете са разположени в самата урна. Изключение правят само личните украшения на покойника, които винаги се намират вътре в урната. През III фаза на културата даровете са поставени предимно вътре в урната (Орсоя).

Интересно е третирането на самите дарове. За ранната фаза на културата няма данни. За класическата и късната фаза болшинството от даровете са били изгаряни на кладата заедно с покойника. Но в погребенията се срещат дарове, които не са подлагани на огън — Кърна, Корбово-Глямия. Това дава основание на Д. Кръстич да реконструира погребален обред, състоящ се от две части: дарове, поднесени на покойника, и дарове, поднесени на гроба (Крстић 1983: 22). Според нас тук отново се улавят двете страни от представите на обществото. Ритуалът на изгарянето на даровете заедно с покойника с свързва преди всичко с кръга представи за душата и Отвъдния свят, а оставянето на даровете в гроба се свързва по-скоро с кръга представи за "живия мъртвец".

През класическата и късната фаза на КИКД е отбелязано ритуално счупване на даровете, особено ясно засвидетелствано в Орсоя, където немалка част от идолите са били предварително счупвани.

В отделни случаи е установено наличието на животински кости в гробовете, а по-тъмната пръст в някои от съдовете свидетелства за поставянето в тях на органични продукти. Според разкопвачите повечето от съдовете били поставени в гробовете празни.

Отделен проблем е разграничаването на гробовете според количеството дарове, които те съдържат. Според данните от Корбово-Глямия и Кърна преобладават гробовете с 3-5 съда. Приблизително еднакъв и малък процент представляват богатите и бедните на дарове гробове. Ако приемем, че богатството на гробните дарове отразява в известна степен имуществената диференциация в обществото, то може да се твърди, че през класическата фаза на КИКД тя е в начален етап на развитие.

Данните за смъртността в детската, женската и мъжката група в некропола при Кърна дават известна възможност да се направи макар и частична реконструкция на демографската картина. На тяхна основа Н. Плопшар и Б. Воловски са изчислили периода на използване на некропола в порядъка на 100-150 години (Chicedeanu 1986: 9).

От изследваните 102 случая — 38 са детски, 33 — мъжки, 11 — женски и 18 — неопределими по пол възрастни индивиди (Dumitrescu 1961: 378-380). Високата детска смъртност е характерна за всички архаични и традиционни общества (Halstead 1977: 107). По-голямото количество определими мъжки погребения вероятно се обяснява с крехкостта на женските кости, които значително са се деформирали под въздействието на огъня. Възможно е значителна част от неопределемите по пол кости на възрастни индивиди да са женски, което би довело до балансиране на двете половини на обществото. Диаграмата (обр. 83) илюстрира две общи черти, характерни за човешките общества доскоро — сравнително ниска продължителност на човешкия живот и по-дълъг живот при мъжете (Halstead 1977: 108). Дори ако прибавим неопределимите по пол индивиди към женската половина, то пак няма да се наруши изявеното за некропола съотношение между продължителността на живота при мъжете и жените. То е характерно за традиционните общества, в които голяма част от жените умирали в ранна плодоносна възраст. От друга страна това съотношение е присъщо за общества, които са съществували в стабилни условия, без външни сътресения, в които продължителността на живота се е определяла от биологичните закони. Една характерна черта за обществото, оставило некропола при Кърна, е относително дългата продължителност на живота. Голяма част от мъжете доживяват възрастта 40-50 години, дори я надминават (обр. 83). Като се има пред вид, че продължителността на живота в традиционното общество по принцип не надвишава значително 30 години (Halstead 1977), то сравнително високата продължителност подсказва, че обществото е съществувало в относително благоприятни икономически и политически условия.

Социалната организация на колектива в Кърна е основана на полово-възрастовото разделение на обществото. На мъжа принадлежи водеща позиция в социалната йерархия. Обществото на Кърна е живяло в мирни условия, достигайки високо ниво на икономическо благополучие и сравнително дълга продължителност на живота. В обществото се практикува обреда на човешкото жертвоприношение, особено детското. Голяма роля в обредите играе възрастовата инициация.

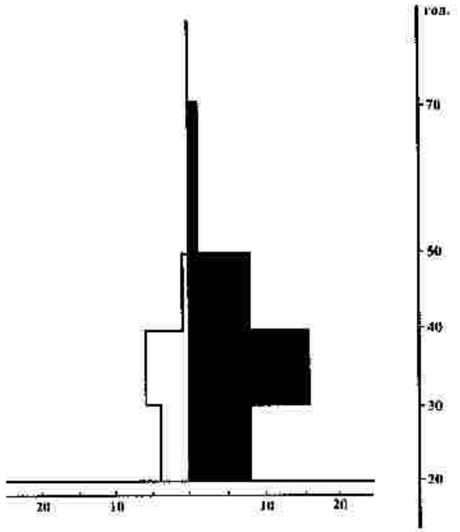

Обр. 83.

ВРЪЗКИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

През къснобронзовата епоха в северната част на Балканския полуостров могат да се очертаят три културни области, чиито контакти с микенската култура се различават по характера си и по силата си.

Първата област обхваща земите на Егейска Тракия и Македония. Тя може да бъде определена като периферен на микенския свят културен ареал. В нея се срещат както импортни микенски изделия, така и местни имитации на микенска керамика (Podzuweit 1979; 1986). Новите разкрития в района на поречието на реките Места и Струма (Александров 2002: 73, 79-82; Stefanovich & Bankoff 1998: 275-279) дават известно основание да се разшири на север областта с територията на културата, развиваща в Струмо-местенския район.[51]

Втората област, която може да се очертае, обхваща Родопите и Тракийската низина. Тук са налични много признаци на археологическите култури, които я обвързват с културата на Егейска Македония и Тракия. За разлика от предишната област не са открити предмети, които могат да се тълкуват като непосредствен внос от Микена.

Третата област е разположена северно от Стара планина. Тук се откриват само отделни елементи, чието възникване може да бъде обвързано с наличието на контакти с южните дялове на Балканския полуостров. Това предимно са отделни предмети, свързани с въоръжението (например рапирите тип Каро А) и с култа (например съдовете от Вълчетрънското съкровище). Артефактите, които могат да се тълкуват като възникнали в резултат на влияние или връзки с микенския свят, се откриват главно в близост до р. Дунав и по Черноморското крайбрежие. На тази област принадлежи и КИКД. Нейни елементи са използвани от редица автори за обосноваването на тезата за преки контакти между микенската култура и северните дялове на Балканския полуостров (Бонев 1988: 84; Сафронов 1968: 124-5, 127).

Артефактите, които са използвани в литературата, за да се изявят връзките на културата с южни традиции, се отнасят към предметите, принадлежащи на въоръжението и на сакрално-ритуалната сфера . Това са рапирите и мечовете, глинените модели на лодки, бронзовите двойни брадви, глинени модели на брадви и глинените модели на колела и колесници.

При определяне на връзките и взаимоотношенията с микенския свят от голямо значение са предметите на въоръжението. Две са категориите оръжия, които се разглеждат в това отношение — мечовете и върховете на копия. Особено показателни са мечовете, тъй като те показват две напълно самостойни линии на развитие във "варварска Европа" от една страна и в микенския свят от друга. Двата вида оръжие свидетелстват и за различен начин на водене на бой, което обвързва поне по отношение на войната областите, в които е разпространен еднаквият тип меч.

Различните типове мечове от територията на България се разпределят във две хронологически групи. Към първата фаза на бронзовата епоха принадлежат рапирите Каро А, рогатите рапири и част от копията. Към втората фаза на бронзовата епоха се отнасят мечовете Науе II, част от копията и камите. Двете хронологически групи показват, че през първата фаза на бронзовата епоха въоръжението е от егейски тип, докато през втората фаза на епохата то е от европейски тип и се появяват отделни предмети, които могат да се свържат със северопонтийските степи.

Микенският тип мечове (рапирите Каро А и Сандърс С) и европейският тип мечове (Сауербрун, Бойи) показват две напълно самостоятелни линии на развитие. Освен отделните екземпляри в Централна Европа, които могат да бъдат определени като повлияни от рапирите Каро А, районите на разпространение на двата вида оръжия са строго разграничени. Те характеризират различен начин на водене на бой. Това свързва по отношение на военната тактика областите, в които са разпространени еднаквите типове мечове.

През периода Бр. А2-Бр. В2 за територията на Балканския полуостров са характерни рапирите Каро А. Мечовете Сауерберн, характерни за европейското въоръжение през този период, там не са откривани. През следващия период (Бр. С) в западните дялове на полуострова и на север в Трансилвания се появяват мечовете тип Бойи, докато в останалата част на полуострова се използват рогатите рапири. Особено показателна в това отношение е Трансилвания. Там са откривани рапири тип Каро А и не са намирани мечовете Сауербрун. През следващия период за Трансилвания е характерен европейският тип меч Бойи и съответно са неизвестни рогатите рапири.

Данните от разпространението на мечовете позволяват да се формулира тезата, че Балканският полуостров в края на среднобронзовата и началото на къснобронзовата епоха принадлежи на егейския начин на въоръжаване. През I фаза на къснобронзовата епоха източните части на Балканския полуостров продължават да са свързани чрез въоръжението с егейския свят, а останалата част на полуострова принадлежи на европейския начин на въоръжение. През II фаза на къснобронзовата епоха по територията на целия Балкански полуостров са разпространени европейските мечове Науе II. Европа и Егея вече са единни в тактиката на военните действия. Територията на България през цялата къснобронзова епоха е единна с егейския свят по отношение на въоръжението, въпреки че оръжията, които са разпространени тук, са местно производство.

Двойните брадви, откривани в Европа, са един от артефактите, който се определя за възникнал в резултат на взаимоотношения с микенската цивилизация. От територията на КИКД е известна една двойна брадва от Оряхово (обр. 71). Брадвата е случайна находка и се отнася се към тип Бегунци (Черных 1978: 204). Центърът на производството на типа е ситуиран северно от границите на микенския свят. Типът се датира в края на микенската епоха (Bouzek 1985). Уверено може да се твърди, че бронзовите двойните брадви са били представени в значително по-голямо количество в инвентара на КИКД, ако се основаваме на находките на глинени двойни брадвички в обектите на културата.

Бронзовата двойна брадва е типичен за микенската култура артефакт, който притежава освен обредна и утилитарна функция (Harding 1984). Откритите в периферните за микенската култура ареали бронзовите двойни брадви са изделие, което не би могло да има практическо приложение и притежава единствено култова функция. В южна България култовата им функция се разкрива както от изключително малкия им размер, така и от съкровищния контекст на намирането им (Шалганова 2000: 191). Бронзовите двойни брадви са откривани на територията на България като единични предмети и като елемент от съкровища. Известно е и съкровището от Калугерово, което е съставено от 7 бронзови двойни брадви, които поради размерите си и размера на втулките могат да се тълкуват като сакрални предмети. В КИКД тяхната принадлежност на обреда и религията е изразена и чрез избрания за производството им материал (глина).

Глинените модели на брадви имитират бронзови брадви от различен вид (обр. 8-10). Единият вид са т. н. "брадви с диск на петата", които са характерни за бронзовата металургия на Карпатските и Трансилванските огнища. Другият вид са двойните брадви. Те имитират три типа бронзови брадви,чиито центрове на производство са разположени в северната периферна на микенския свят културна зона, най-общо областта на Егейска Тракия и Македония (виж по-горе).

Глинените брадви се откриват в селища и в погребения на КИКД. Те са открити в погребения, в които в два случая (Орсоя погр. №№ 100 и 254 — вж. Филипов 1976) за погребална урна е използван украсеният амфоровиден съд. В останалите погребения за урна са употребени съдчета, които обикновено са били погребален дар (Орсоя погр.№№ 137, 283, 295, 33, 346 — вж. Филипов 1976), или за урна е пос лужил предварително счупен неукрасен амфоровиден съд (Орсоя погр. № 59, 287 — вж. Филипов 1976). Видът на използвания за урна съд показва, че вероятно глинените брадви са били присъщи за детския погребален обред (виж по-горе). Някои от детските погребения съдържат антропоморфни фигурки[52]. Възможно е да се приеме, че в обреда брадвата и антропоморфната фигурка са били алтернативни. За съжаление състоянието на данните и лошата запазеност на кремираните детски кости не позволяват да бъдат направени изводи относно пола на погребаното дете. В микенската култура (другата къснобронзова култура на Балканския полуостров, между артефактите на която се срещат антропоморфни фигури и миниатюрни брадви) антропоморфните фигури съпровождат погребенията на момичетата, докато в момчешките погребения се откриват миниатюрни кончета, колесници или брадви (Chicidenu-Sandor & Chicideanu 1990: 73). В некрополите на КИКД глинените двойни брадви и антропоморфните фигури никога не са били намирани съвместно в един и същи погребален контекст. Това може би показва, че и в тази култура ситуацията е аналогична на тази в микенския свят.

Глинените модели на лодки, известни от обекти на КИКД,[53] представят един вид плавателни съдове — плоскодънни лодки, със заострен нос и заоблена кърма. Върхът на носа е издигнат по отношение на кърмата (обр. 22-23).

Моделите на лодки могат да бъдат разглеждани или като слънчеви ладии с цялата тяхна семантична натовареност (Бонев 1987: 51), или чрез контекста на намирането им в погребения като предмет, обвързан с погребалните вярвания на обществото. Откриването им в различни контексти (селищни и погребални) показва, че и двете интерпретационни линии имат своите основания и отговарят на различни семантични равнища. Моделите на лодките са свързани със слънчевия култ в индоевропейската митология (Токарев 1980) и представляват удобен предметен код за обозначаване на преход в хоризонталния модел на света.

По всяка вероятност на моделите на лодки са съответствали реални плавателни съдове. Тяхната конструкция подсказва, че те били удобен, а следователно и активно използван начин, посредством който различните човешки колективи, обитаващи поречието на р. Дунав, пътували на кратки разстояния и контактували помежду си. На тази основа някои автори градят хипотезата, че лодките са били едно от транспортните средства, с помощта на което се е осъществявала връзката между хората, живеещи около р. Дунав, с представителите на микенската цивилизация (Бонев 1988: 94; Сафронов 1968: 124-5, 127). Моделите на лодки, удобният плавателен път, слитъците, намерени по Черноморския бряг (Тончева 1973: 17-24; Карайотов 1978: 12-17), и голямото количество каменни котви (Frost 1982: 280-281), датирани в бронзовата епоха, са доказателствата, използвани от тези учени, при очертаването на трасето на един от пътищата за постоянни взаимоотношения между микенската култура и културите от Централна и Средна Европа (през Черно море и по течението на р. Дунав — виж Бонев 1988: 94). За обосноваването на тезата за съществуването на интензивни контакти между културите по течението на р. Дунав с микенската култура като допълнителни аргументи се привличат както някои стилово близки елементи от украсата на предметите на КИКД и на изделията на микенската култура (вж. Сафронов 1968: 124-5, 127; Бонев 1988: 65-78), така и наличието на тъй наречените "микенско повлияни елементи" в редица култури, разположени по течението на р. Дунав (Werner 1950: 293; Hachmann 1957: 165; Horedt 1982: 31; Foltiny 1962: 133; Bouzek 1985: 255; Moszolics 1968: 5; Vladar 1973: 253; 1981: 217; Tasiu 1982: 19; 1984: 72; Бонев 1980: 127-131).

В КИКД са открити глинени модели на колела (виж по-горе) и на колесници — известни са два модела колесници (виж по-горе , вж. обр. 25)[54]. Познатите от културата модели на колела спадат към двата основни вида, характерни за бронзовата епоха — тежки (плътни) и олекотени (спицо ви). Интерес за разглежданата тема представляват леките колесници и принадлежащите им колела със спици. Единственият вариант, известен от КИКД (както и от останалите източно и централноевропейски култури от бронзовата епоха), е колелото с четири спици.

Четириспицовите колела и колесниците (особено двуколката) се разглеждат от редица автори за чуждо за Северните части на Балканския полуостров и за Карпатския басейн явление, което най-вероятно чрез микенската култура е привнесено от Мала Азия (Piggot 1983, Moszolics 1967). На основата на това предположение са направени и изводи относно абсолютната хронология на бронзовата епоха за Средния Дунав (Moszolics 1967). На това широко разпространено мнение противоречат последните разработки на хронологията на бронзовата епоха на Европа. Колелата със спици и колесницата се появяват в Карпато-Дунавския регион в културите на трансдунавската инкрустирана керамика, Мадяровце, Ватина, Отомани, Витенберг, Ватия, Ветеров, и др. през периода Бр.А2 (Novotná &.Novotný 1984: 330; Hüttel 1982: 39), който според последните абсолютни датировки се определя в рамките на 2000 — 1700 г. пр.н.е. и е по-ранен от появата на микенската култура,[55] чиято най-ранна дата се поставя след 1700 г (Randsborg 1991: 92, 102).

Първите колесници с колела със спици се появяват в Близкия Изток в края на III и началото на II хил. пр.н е. Първоначално близкоизточните колесници имат колела с 4 спици (Нефедкин, 2001, 58) и вече от втората половина на хилядолетието за целия район на Близкия Изток и Мала Азия стават характерни колелата с повече спици (6, 8, 12 и т.н.). Истинската колесница — тази, която е запрегната с коне, се появява в началото на II хил. пр.н.е. в редица региони на Евразия. Доказателство за почти едновременната поява на комплекса "кон-колесница" през първата четвърт на II хил. пр.н.е. в няколко области на Древния свят освен моделите на колела, изображенията на колесници са и псалиите, представляващи част от конската юзда. В Евразия от това време

се очертават три области, в които се използват различни видове псалии и съответно колесници — южна Русия, Украйна и Казахстан (дисковидни псалии, изработени от рог или кост); Предна Азия (метални псалии) и Карпато-Дунавския басейн, от който са известни пръчковидни псалии, изработени от органичен материал (Нефедкин, 2001, 63). Именно тези псалии и тяхната украса са един от най-често изтъкваните аргументи в полза на тезата за съществуването в археологическите култури на Карпато-Дунавския регион на "микенско повлияни елементи", а също така и за преки и сравнително редовни контакти между двата района (Bouzek 1985: 61 и цит. лит.). Археологическите данни, с които разполагаме, обаче позволяват определено да се твърди, че появата на комплекса "кон-колесница" в Карпато-Дунавския регион не може да се отдаде на южно влияние или контакти. Обосновка на това твърдение се явяват два факта — на Карпато-Дунавския регион, а не на микенската култура, принадлежи времевият приоритет при появата на комплекса "кон-колесница"; псалиите, използвани в двете области, се отнасят към два различни типа — в Карпато-Дунавския регион господства пръчковидният псалий, а в микенската култура — дисковидният (Нефедкин 2001: 128-132 с цит. лит).

През следващия период (Бр. В2 — Бр. С), съвпадащ с къснобронзовата епоха и синхронен на разцвета на микенската култура и на КИКД, от карпатските култури почти няма данни за познаването на колесницата (Farkaš 1984: 23). Изключение представлява изображението на колесници върху съд от Велке Рашковце, отнасящ се към култура Сучие де Сус (обр. 84). Освен в микенската култура и в КИКД доказателства за познаването на колесницата на Балканския полуостров през периода Бр. В2 — Бр. С се откриват и в две други долнодунавски култури — култура Теи (Leahu 1966: 129-133; Bichir 1964: 78) и култура Вербичоара (Bichir 1964: 78).

От средата на II хил. пр.н.е. колесницата се появява и в Италия (Anati 1960, 53, 63). Около 1400 г. колелото със спици се регистрира в северна Европа в култов контекст — слънчевата колесница от Трундхолд, Дания (Gelling 7 Davidson 1969: 16 ff.). През в XIII-XII в. пр. н. е. от бронзовековна Централна Европа са известни погребалните колесници. Те са изгаряни на кладата заедно с покойника. Намерени са 17 такива погребални комплекса в северните Алпи, Швейцария, Австрия и южна Германия. Запазената украса на колесниците показва, че те са били покрити с множество бронзови декоративни елементи, често включващи изображението на водоплаващи птици (Pare 2000: 126). Множество изображения на колесници са известни от Европа от края на бронзовата епоха. Към тях трябва да прибавим и тъй наречените "казани на колела", изработени от бронз, и теглени от птици, лебеди или гъски. Религиозното им значение е подчертано и от образите на водоплаващи птици, моделирани върху тях. От края на II хил. пр.н.е. са се съхранили много изображения на колесници в Скандинавия (Новоженов 1994: 74-75).

Направеният кратък преглед показва, че колесницата в края на II хил. пр.н.е. е вече разпространена и позната по цяла Евразия.

Различно е обаче функционирането на колесницата в Близкия Изток и в Микенската цивилизация, от една страна, и останалата част на Европа, от друга. В Близкия изток и в Микена свидетелствата показват, че колесницата, явявайки се статусен белег на елита на обществото, е предназначена преди всичко за войната и за лова. В останалата част на Европа тя е сакрално-ритуален предмет, обвързан със слънчевата и птича символика, с погребалните вярвания.[56]

Дали в КИКД са били произвеждани колесници, или в обреда са били използвани само техните глинени модели? Нямаме данни, за да отговорим на този въпрос. Но дори да приемем, че в КИКД са се използвали колесници, може убедено да се твърди, че те като много скъпо за изработка и за поддържане транспортно средство са били употребявани за церемониални цели, в обреда и в култа, а не за

лов и особено за бойни действия, както това е в Мала Азия и Микена. В източно-средиземноморските цивилизации съществува структурирано общество с рязко обособен елит, което ясно се отразява в характеристиките на археологическата култура, в нейния погребален обред и в селищната система (Hüttel 1982: 2). Подобни знаци на строго йерархизирано общество и елит, способен да поддържа военното и ловно колесничейство, не могат да бъдат установени за КИКД. Без съмнение култовата функция на колесницата в КИКД се доказва от глинения модел с впряг от водоплаващи птици, от поставените върху колесниците глинени антропоморфни фигурки и от слънчевата символика на украсата им. Колесниците от Дупля с тяхната орнитоморфна и слънчева символика показват, че и в КИКД колелото и колесницата се нареждат между основните космически символи, подобно на ролята им в митологията на индоевропейските народи.

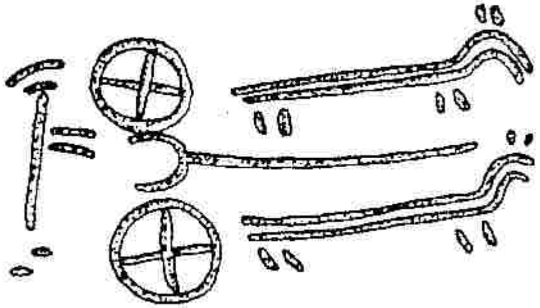

Обр. 84.Изображение на колесница върху керамичен съд. Велке Рашковце.

Разгледаните артефакти позволяват да се направят следните изводи:

1. Част от "микенските" елементи на КИКД (например двойните брадви) могат да се определят най-общо като южни. Тяхната поява в културата е опосредствена. Тя най вероятно е резултат от контакти с Егейска Македония и Тра

кия, където през късната бронзова епоха се очертава култура, която по редица белези, особено в керамичния стил е близка на културите от късната бронзова епоха, разпространени в районите около долното течение на р. Дунав. В други случаи (например колесниците) появата им е следствие на наследените от предшестващия период традиции на културите от средното и долното течение на реката.

2. Възприетите в КИКД чужди елементи загубват утилитарните си функции и биват включени единствено в сакралната сфера, като ритуалното им използване е подчертано и от материала, от който са произведени, и от контекстите им, в които непосредствено са обвързани (съкровища, единични находки, погребения).

Съществуването на преки постоянни връзки и взаимоотношения между КИКД и микенската култура е примамлива хипотеза, която се нуждае от допълнителна обосновка, както на археологическо, така и на интерпретационно равнище. За окончателното ѝ приемане са необходими допълнителни аргументи, които да обяснят противоречащите ѝ факти. Обобщено те могат да се формулират по следния начин: 1. северно от Стара планина не е намерен нито един предмет, за който със сигурност може да се поддържа микенско производство (Harding 1984: 279-286); 2. наличието на плавателни съдове само по себе си не е доказателство за редовното им използване за далечни плавания; 3. тъй наречените "предмети или елементи под микенско влияние" се датират в период, който е по-стар от възникването на микенската култура от една страна, а от друга, им се намират местни прототипи (Harding 1984: 276-278). Елементите на КИКД – керамика, металургия, селищни и погребални комплекси, показват ясни връзки с културите от средното течение на р. Дунав. Голяма част от тях могат и генетически да се изведат от тях. В южна посока се забелязват връзки с района на Егейска Тракия и Македония. Там през къснобронзовата епоха се очертава култура, която по редица свои белези, особено в керамичния стил (някои форми, техника

и стил на украса) е близка на културите от Северобалканския къснобронзов културен блок (култура Вербичоара, култура Теи, късната фаза на КИКД – вж. Hochstetter 1984: 106-110). В двата района се забелязва и еднаква ритмика на развитие през къснобронзовата епоха, както и синхронна поява на декоративни елементи и керамични форми, които бележат началото на старожелязната епоха (Hochstetter 1984: 110-116; Wardle 1980). Тези белези обаче свидетелстват по-скоро за опосредствени контакти, един от пътищата за осъществяването на които възможно е минавал по Черно море и р. Дунав, отколкото за преки взаимоотношения между КИКД и микенската култура.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предметите на глинената пластика, известни от късноbронзовата епоха от западната част на Долнодунавската низина, притежават обредна функция и съдържание, обвързано с идеологията. За това говори както контекстът на намирането им (погребални съоръжения, мегаронното жилище в Балей), така и явно неуталираното им предназначение, и украсата им. В тази връзка показателна е слънчевата символика в представянето на очите (орнитоморфни фигурки и съдове, антропоморфни фигури), в оформянето на отвора на втулките на глинените двойни брадви, в украсата на моделите на лодки, столове и маси, появата на свастика върху някои от антропоморфните фигури и др. Без съмнение в полза на това предположение са трите композиции от различни предмети, открити на територията на културата — двете колесници от Дупля и сцената от две лодки, стол (трон) и антропоморфна фигура от погребение N 310 от Орсоя.

Антропоморфните фигури са едно от най-интересните свидетелства за религиозните вярвания на носителите на културата. От културата на инкрустираната керамика са известни около 200 фигури. От цялостно запазените, на които е възможно да се определи пола, само в два случая са представени мъжки фигури, а вероятно останалите екземпляри представляват женски изображения. 43 % или 86 екземпляра от антропоморфните фигури са открити в погребален контекст, от селищен контекст са известни 31,5 % или 63 фигурки. За останалите 51 екземпляра е неизвестен контекстът на намиране. Доскоро основната линия на интерпретация на антропоморфните фигури се основаваше на откриването им предимно в погребален контекст и оттам обвързването им със задгробните вярвания. Чрез обширни паралели с различни древни култури са предложени редица конкретни идентификации на антропоморфните фигури (Бонев 1978: 21; 1988: 57; Dumitrescu 1961: 330; Letica 1973; Blazguez 1986: 203-215).

Несъмнена е обвързаността на антропоморфните фигури с погребалните контексти и оттам със задгробните вярвания, но в съдържанието им безусловно присъстват и други аспекти. Антропоморфните фигурки са откривани и в контекст на селища. Ярък пример в това отношение са и многобройните екеземпляри от селището при Балей (28 броя).

Наблюдават се известни особености в избора на антропоморфните фигурки, положени в гробовете. Срещат се предимно такива, на които или не са обозначени очите, или те преднамерено са били счупени, или обезглавени, или както в два случая в некропола от Островул Маре глава въобще не е моделирана. Ако се изхожда от закономерността на митологическото мислене, приравняващо слепотата и смъртта (структурно равнозначно на инициация), или от преднамереното счупване на фигурите не можем да се съгласим с изказаните в науката хипотези, че функцията на тези фигурки се изчерпва с подобна на тази на ушебтите в египетския погребален ритуал, както и да приемем хипотезата на Димитреску за подвижна глава, която се е сменяла, за да изобразяват чрез една фигура различни божества. Изводът на Летица, че изобразяването и подчертаването на очите представлява хронологически признак, сочещ по-стара възраст на фигурките (Letica 1973: 41-42), също остава недоказан.

По всяко вероятност липсата на очи (в противовес на фигурките, където те са специално подчертани и чрез слънчеви лъчи) е знак, който обвързва тези фигури с конкретни аспекти от съдържанието им. В този смисъл лишената от зрение фигура вероятно символизира женското божество на Отвъдния свят. А самата фигурка обединява трите зони на космоса.

Трите случая от некрополите на културата (Кърна, Бистрец-Остроговина — Chideanu-Sandor & Chideanu 1990: 70), за които има антропологически данни, показват, че антропоморфните фигурки са положени в погребения на деца. Тези погребения се отделят от останалите погребения по няколко основни елемента — погребаният индивид е дете, в погребалния инвентар присъства антропоморфна фигура (в един от случаите два броя, а в друг — фигура и орнитоморфно съдче) и е използвана урна, характерна за мъжките погребения. За архаичното мислене децата като още несоциализирали се са в близост до мистическата граница между живота и смъртта. Те са амбивалетни същества, принадлежащи както на "този", така на "онзи" свят, поради което могат да изпълняват ролята на медиатори между живота и смъртта. Тази тяхна позиция им позволява най-лесно и безпрепятствено преминаване през световете. Също така медиативни функции притежава птицата в индоевропейската и тракийската митология (Маразов 1992). За съжаление не притежваме данни от антропологически изследвания от Орсоя, откъдето от гроб 310 произлиза известната култова сцена, съставена от антропоморфна фигура и от глинени изображения на трон и на две лодки. Тронът в индоевропейската митология е изоморфен на световното дърво, а и лодката се явява удобен класификатор на идеята за преход. Слепотата на болшинството от антропоморфните статуетки подчертава идеята за обвързване с отвъдния свят. Тази идея е дублирана в някои от случаите от преднамерено счупване, обезглавяване на фигурката. Анализът на тези погребения показва, че в тях чрез различни кодове с многократно повторена идеята за преход, а многократното повторение засилва въздействието, качеството (Маразов 1992). Вероятно същата функция в погребението изпълнява и антропоморфната фигурка, което ни позволява да я интерпретираме като Великата богиня, която обвързва всички сфери на тричастния вертикален модел на света. Наличието на антропоморфната фигурка в тази група детски погребения показва засилената им сакралност. Вероятно те са резултат от важен за цялата социална група обред.

Като една от основните функции на антропоморфната фигура се очертава нейната функция на медиатор и на антропоморфен код за преход. Освен чрез контекста на на-

мирането ѝ в детски погребения, този извод се основава и на откриването на фигури в затворени комплекси с предмети, които кодират свойството на свободен преход било във вертикалния модел на света (колесница-птица, трон), било в хоризонталния модел на света (лодка).

Особено интересна в този смисъл е колесницата от Дупля, която е запрегната с водоплаващи птици, а върху нея е поставена антропоморфна фигура. Върху взаимовръзката между колесница — птица — антропоморфна фигурка в литературата са предложени няколко интепретации на колесницата от Белградския музей. Различията между тях се коренят в определението на пола на антропоморфната фигурка. Учените, които я възприемат за женска фигура, са склонни да виждат в колесницата подчертаването на орнитоморфната природа на Великата богиня, на медиативната ѝ функция (Маразов 1992). Петрович (Петровић 1928-1930: 21-27), разглежда фигурката като мъжко божество. Най-пълно и последователно развитие на тази идея е предложено от Д. Гарашанин. Според автора следните елементи: мъжка фигура; колесница, украсена със слънчеви символи (слънчев кръг); водоплаващи птици, вероятно лебеди, несъмнено насочват към мита за хиперборейския Аполон. Той е свързан с култа на плодородието, вегетацията и цикличността на живота (Гарашанин 1951: 270 и сл.). Асоциирането на колесницата от Дупля с мита за хиперборейския Аполон е признато от редица учени (Garašanin 1983: 530; Гергова 1987: 59-61).

Двете колесници от Дупля са свързани помежду си (вж. по-горе). Антропоморфните фигурки върху тях вероятно представляват двойка божества — мъжко и женско, или техни свещенослужители. В тези две колесници с поставените върху тях мъжка и женска фигура се проследява ясно появата в религията и в ритуала на мъжката сакрална фигура в КИКД — една черта, която се проследява в бронзовата епоха на цяла Европа. Мъжките богове за разлика от женските, които са характерни и за предишната епоха, принадлежат на новата епоха, в която металът и воинът вече доминират.

Колесницата от Дупля, запрегната във водоплаващи птици, е възможно на ритуално ниво чрез различни изобразителни кодове да представя шаманска инициация. Променен е полът чрез обличането в женски дрехи, подчертана е възможността за летене — чрез запрягането на колесницата в птици и чрез орнитоморфни признаци в оформянето на главата на статуетката. В колесницата от Дупля особено е подчертано присъствието орнитоморфни белези. Асоциацията между водоплаваща птица и антропоморфна фигура в културата може да се подкрепи и с на появата на орнитоморфни признаци при оформянето на главите при някои от фигурките. Това се наблюдава при антропоморфните фигурки от Дупля (колесниците от Дупля), Островул Маре (Berciu 1953: Pl. XXXII, 2) и Орсоя (Филипов 1976). Орнитоморфни съдове и дрънкалки са намирани съвместно с женски антропоморфни фигури в затворен комплекс в няколко случая: в Кърна (Dumitrescu 1961: 72-75, Pl. LXX-X); в гроб 24 в Гламия, Корбово; в гроб 17-18 в Балта Верде, където е намерена антропоморфна статуетка, поставена до голямо количество вази, обкръжаващи урната, между които е и един орнитоморфен съд, (Berciu & Comsa 1956). Откриването им съвместно в затворени комплекси, както и общи елементи в композицията на украсата им (еднакви украшения за шия) също подкрепят наличието на връзка между тях. Женските фигурки са интерпретирани като Великата богиня, а наличието на връзка с птицата се е разглеждало или като признак подчертаващ орнитоморфната природа на богинята (Маразов 1992), или като свидетелство за наличие на местно женско божество, което възприема формата на птица (Делев 1986: 27).

Орнитоморфни фигурки и съдчета са намирани в погребални паметници на КИКД, където те са поднесени като дар. Това ги обвързва с кръга на погребалните вярвания. Възможна линия на интерпретация, която се базира на реди-

ца вярвания в древния свят, е свързването на птицата с душата на мъртвия. От Р. Георгиева е предложена взаимообвързаност между орнитоморфните съдове и погребения на индивиди от женски пол (Георгиева 1977: 67). Устните сведения, върху които се гради тезата на авторката при определението на пола на погребания индивид, не могат да се приемат за сигурни. С по-конкретни данни от изследван антропологически костен материал разполагаме от некропола в Кърна. Там орнитоморфни съдчета са открити в един от случаите в колективен гроб — в урната на детското погребение, а в друг — в урната на неопределим по пол възрастен индивид (Dumitrescu 1961: 379-380).

Изображението на птици принадлежи на символичния речник на културата на полетата с урни (Бр. D — На В). Започвайки от 13 в. пр. Хр. в Централна и в Северна Европа се разпространява нов погребален обред — кремацията и урновото погребение, както се появява и нова система на символичен език (водоплаващи птици и слънчеви дискове), подсказвайки разпространението на нови религиозни вярвания. Една система, чието начало можем да проследим в неегейска Европа на територията на КИКД още от Бр.В.

Трите типа орнитоморфни съда, както и двата зооморфни съда (от Островул Маре и Орсоя) са богато украсени в техника и с мотиви, присъщи за КИКД, използвани предимно за украсата на урните и на антропоморфните фигурки. Композицията на орнаментацията им е триделна, симетрична. Централното изобразително поле е разположено в предната част на съда — под шията на птицата. То често е украсено идентично на диколтето на антропоморфните идоли с мотиви, които недвусмислено могат да бъдат интерпретирани като накити (Филипов 1976: XXXII б; XLII б;XLVII б ; LXV б; LXIX б).

Орнитоморфните съдове свързват КИКД с един от най-интересните паметници на бронзовата епоха — Вълчитрънското съкровище. Предложени са различни интерпретации на съкровището, обединени от общото разбиране, че съдовете представляват церемониален сервиз. Главното внимание е концентрирано върху изследването на капаците и на триделния съд, определянето на ролята на които единствено би могло да спомогне да се достигне до някакво потвено конкретно знание за обреда, по време на който е използван сервизът.

Мненията на учените коренно се разделят при определянето на функцията на т. н. "дискове" или "капаци". Липсата на съдовете, на които биха могли да принадлежат капаците, подтиква редица автори (Andrieşescu 1925, 7-48; Wilke 1929, 227; Миков 1958, 47; Ognénova-Marinova 1978: 240; Гергова 1987: 63-64; Gergova 1994: 70) да търсят някакво друго обяснение за тяхното възможно приложение. Свързващо звено в разсъжденията на тези изследователи е разбирането, че символиката на "дисковете" е слънчева (златото, спиралния мотив и кехлибара) и че те са употребявани по време на празник. Усилията в интерпретацията са насочени към намирането на митологичен текст, или древно сведение за церемония, по време на която са използвани подобни предмети. По пътя на аналогията това би изяснило функцията на дисковете и съответно в чест на кое/и божество/а е извършван обредът.

Л. Огненова интерпретира дисковете като музикални инструменти — цимбали, които били употребявани в обред, аналогичен на церемониите на остров Крит, посветени на детето Зевс, син на Рея и Кронос. Като обосновка авторката привежда намерените в пещерата на Зевс на планината Ида цимбали, които са близки по размери на големите вълчитрънски дискове и са датирани в VII в. пр.н.е. На тази основа Л. Огненова реконструира ритуалната употреба на съкровището в церемониите, посветени на божественото дете Загреус или Дионис-Загреус в Тракия (Ognénova-Marinova 1978: 240-244). Нейната теза е справедливо критикувана от А. Бонев, според когото дисковете от Вълчитрънското съкровище технически не могат да изпълняват ролята на цимбали (Бонев1988: 37-38).

Според интересната хипотеза на Д. Гергова "дисковете" от съкровището са образи на звезди и планети (двата големи диска — слънцето и луната, петте малки — Меркурий, Венера, Марс, Юпитер и Сатурн) в обредната символика на слънчевата религия (Gergova 1994: 70). Основа за предложената от авторката реконструкция е свидетелство на Фотий за празнуването на Дафнеофорията в Беотия, свързано със символичното завръщане на Аполон на всеки девет години. По време на тържествата на прът провесвали дискове и 365 червени нишки. Дисковете символизирали слънцето, луната и планетите, а нишките — дните в годината (Гергова 1987: 63-64). Като допълнителна археологическа подкрепа на тезата си авторката привежда колесницата от Штретвег (Gergova 1994: 70). Това позволява на Д. Гергова приеме, че Вълчитрънското съкровище е находка, която била свързана с ритуалната практика на съвместно пиене в рамките на хиперборейския култ на Великата богиня-майка, Артемида и Аполон (Gergova 1994: 69).

Други автори определят дисковете като капаци на липсващи сега съдове. Най-убедително тази теза е защитена от И. Венедиков. Той реконструира формата и размерите на съдовете на базата на формата на капаците и на възможния начин на затварянето им (Venedikov 1987: 27-29). Това са големи съдове, подобни на котли, в които се е приготвяла храна (Venedikov 1987: 29), а доколкото можем да съдим по фолклорни, изобразителни и митологични свидетелства в такива съдове се е варяла месна храна. Следователно ритуалът е бил свързан с кървава жертва. Символически знакът за кървава жертва показва, че на определени същества е била отредена ролята на улов и жертва на боговете, с кръвта на които се е нахранвало и напивало самото божество/а, а на съдовете и на участниците в пира се отреждала ролята на посредници.

Основна функция на капака е да захлупва, да затваря.[57] Той е символ на опозицията отварям/пускам/откривам —затварям/заключвам/скривам. С отварянето на капака се пускат в света на живите затворените дотогава сили на отвъдното. Варианти на тази митологема могат да се проследят в митологиите и вълшебните приказки на народите по цял свят. Достатъчно е да се посочи един от най-известните митове — мита за кутията на Пандора (Reeder 1995). Някои автори са обърнали внимание, че много близки аналогии на капаците от Вълчитрънското съкровище са пафтите за колан, които се срещат през бронзовата епоха в северната и централна част на Европа (Gergova 1994: 72). Там те се откриват или в женски погребения, или като "речни" съкровища (Gergova 1994: 72). Това, което искаме да подчертаем в случая, че паралелът е не само на формално-типово, но и на функционално-знаково ниво. Както капаците, така и пафтите са церемониално-култови предмети и в двата региона. Тяхната функция е да скриват. В единия случай капакът затваря сакралния съд, скрива от непосветения вътрешното, свещено пространство, в което жертвата претърпява метаморфозата и от сурово се превръща във варено, а във втория пафтата затваря/скрива женското лоно (апотропеична функция в дрехата има и самия колан). Особено интересно в това отношение е едно женско погребение от Олби, Дания, цитирано от Д. Гергова (Gergova 1994: fig 3), където лоното на погребаната жена е скрито от голяма пафта. Жената е въоръжена следователно семантично можем да я приравним с амазонките, или чрез воинските ѝ характеристики е подчертан статусът ѝ на девственица (Маразов 1992: 240). Ако към тези разсъждения прибавим и характерното за архаичните култури универсално тъждество между богинята и вазата, което съдържа в себе си идеята за двойния символизъм на Великата богиня като вместилище на всичко живо, като даващо и отнемащо живот божество (Маразов 1992: 242), можем частично да очертаем някои от характеристиките на свръхестествените сили, в чийто ритуал са използвани златните съдове. Най-вероятно това е женско божество в неговия виргинален статус, владеещо и управляващо отвъдния свят, или самото то представляващо отвъдния свят,

което, за да даде нов живот, изяжда своите деца и именно поради това изисква кървави жертви.

Украсата на големите капаци от Вълчитрън е постигната чрез използването на различни метали (злато и сребро), притежаващи собствена знакова същност, и различна цветова символика (обр. 67). Тя не може да бъде разглеждана само като търсене на естетически ефект, нито само като културно и времево определяща — тя е същностна и знакова. Съчетанието на два цвята и на два метала върху дисковидна форма веднага предизвиква асоциация с един от най-ясните изобразителни текстове от късната бронзова епоха, а именно с колесницата от Трундхолд, Дания (Jensen 1998: 260). Семантиката на колесницата е изключително ясна — тя символизира пътя на слънцето през световете, деня и нощта, зимата и лятото, умиращото и възраждащото се за нов живот божество. Самият мотив на украсата — спираловиден меандър — е символно един от най-наситените. Ако са верни нашите предишни разсъждения, то той в случая символизира лабиринтоподобен път, водещ към отвъдния свят. Вероятно, както е характерно за индоевропейската митология, а и не само за нея, този път би могъл да представлява река или да има водни прегради (Lincoln 1991). Напълно е възможно поради тази причина за създаването на спираловидния меандър да е използван и метал с друг цвят. Ето защо появата в сервиза на съд с орнитоморфна форма е напълно логична. Та нали именно водоплаващите птици са онзи тъй често използван знак в изкуството на архаичните индоевропейски племена, който обозначава медиатора, който може свободно да се предвижва както в хоризонталния, така и във вертикалния модел на света.

И. Венедиков и Д. Гергова са отбелязали, че тройният съд е така направен, че от него не може нито да се пие, нито да се излива (Venedikov 1987: 47-50; Gergova 2000: 142-143). Затова ни се струва приемлива идеята на Д. Гергова, че е възможно той да е бил лампа-кадилница, в която се постави наркотични вещества (Gergova 2000: 143). Това може да са треви, както предполага авторката, или някакви гъсти маслени извлеци (по-вероятно поради функционалната връзка между трите части). Възприемането на идеята, че тройният съд е бил кадилница с наркотични вещества, е напълно логична в рамките на хипотезата, която изказахме. Етнологичните паралели и митологичните данни за индоевропейската религия показват, че сакралните ритуали от такъв тип притежават оргиастичен и екзалтичен характер и използването на опияняващи напитки и наркотични вещества е характерна тяхна черта (МНМ II: 257).

Ако е вярна реконструкцията на обреда, която предложихме тук, могат да се приведат редица паралели (напр. Елевсинските мистерии) и дори да се направи опит да се персонифицират божествата (напр. Деметра и Персефона или Потния-Терон и т.н.). Но "установяването на личността" на божеството или божествата в религията на балканските народи от бронзовата епоха е затруднено от пълното отсъствие на писмени и изобразителни текстове, които биха ни дали техните характерни атрибути, или сме изправени пред такива атрибути, точното значение на които за нас остава неизвестно.

В КИКД са известни дрънкалки от няколко обекта, които притежават орнитоморфни признаци. От Корбово е известен колективен гроб 24, където на едно от погребенията е поднесена като дар, поставен в двоен съд дрънкалка във формата на птица и антропоморфна фигура и 5 малки съда, в които са открити кости на птици (Крстић 1983: 24). Дрънкалката, по-точно шумът, който тя издава, ни насочва към кръга на шаманската обредност, където от голямо значение е акустичният код — единствено възможната връзка на обществото с отвъдния свят, в който пребивава шаманът по време на обреда.

В рамките на КИКД се появява и образът на рогатата птица (3 екземпляра), структурно свързан с шаманската инициация. Образ, който получава по-късно развитие в тракийските паметници.

В различни митопоетични традиции птиците са включени в религиозната система и ритуала. Птиците могат да бъдат божества, ездови животни на богове и шамани. Често те изпълняват ролята на класификатори и символи на божествената същност, на позицията "горе", на небето, на слънцето, на връзката между космическите зони, на душата и т.н. (МНМ, II, 346). В КИКД птицата несъмнено притежава функцията на ездитно животно на мъжко божество, вероятно слънчево (украсата както на фигурата, така и на колесницата от Дупля със соларни знаци), а на ритуално ниво тя е ездитното животно на шамана (възможно една от причините за придаването на дрънкалките орнитоморфна форма). В шаманските ритуали душата на шамана пътува във вид на гъска в другите светове или върху гърба на птица (МНМ, II).

В КИКД птицата се използва като класификатор на връзката между космическите зони, за което говори появата ѝ в детски погребения, връзката ѝ с женските антропоморфни идоли, наличието слънчевите знаци в орнаментацията ѝ. В индоевропейската митология водоплаващата птица е елемент на преходните ритуали. Поради нейната способност да обитава и трите зони на вертикална космическа структура и свободно да се придвижва между тях (горната — лети; средната — ходи и долната — плува) водната птица е удобна фигура за зооморфен код на медиатор, на знак за преходните ритуали (Маразов 1992).

Водоплаващата птица присъства в тракийското изкуство от по-късната епоха. Лебеди са изобразени върху дъното на каничката от Борово. От Македония, Северна Гърция и Тракия са открити многобройни фигурки на водоплаващи птици. Водната птица има дълбоки корени в тракийската среда (Евмолп, Олор, долината на Струма е митичната родина на лебедите, на хиперборейския Аполон, на тракийския разбойник Кикнос — вж. подробно Маразов 1992: 149-150).

Друг аспект в съдържанието на антропоморфната фигура се гради върху връзка ѝ в културата с брадвата. При изправено положение брадвата, открита в гр. 287 от Орсоя, по форма и украса напомня антропоморфните фигурки. Приликата е особено ясно видима при разработката на пространството непосредствено под шайбата, която е идентична с украсата на главите на много от антропоморфните фигурки. Издатъците на втулката са подобни на начина на предсгавяне на ръцете при някои от фигурките. Тясната връзка между украсата и формата на антропоморфните фигурки и брадвата в културата показва, че в някои отношения те са били възприемани като изоморфни една на друга.

Глинените брадви са разкрити на ограничен брой обекти. Обяснението на този факт не може да се търси нито в хронологията — намирани са във всички строителни хоризонти на Балей, нито с локални особености на културата — открити са в различни райони на културата. Те въобще отсъстват на някои обекти, които са цялостно проучени (напр. Кърна с нейните многобройни погребения и почти цялостно разкопания некропол при Балта Верде). Това показва сравнително ограниченото използване на глинените брадви в обреда, а откриването им както в некрополи (Орсоя и Островул Маре), така и в селища (Жуто Брдо и Балей) недвусмислено сочи, че те не са обвързани само с погребалния обред.

През следващата — ранножелязната епоха, брадвата в тракийската култура отново има култова функция. Тя била изработвана от бронз — метал, с който през тази епоха се произвеждат предимно на култови предмети и предмети за украсата на коня и човека. През ранножелязната епоха брадвата е украсена с животински или птичи протомета, оформена като жезъл или като амулет (Веневиков, Герасимов 1973). Тя е в основата и на формата на конските начелници от класическата тракийска древност (Маразов 1981).

Един от аспектите на антропоморфните фигурки е нейната връзка със соларния култ. В украсата ѝ присъстват множество слънчеви символи, а при редица фигури очите

са изобразени като слънца. Фигурките, са обвързани в затворени комплекси с предмети, които обикновено се третират като свидетелство за култ към слънцето (лодки, колесници).

Елементи, които присъстват почти неизменно при всички открити досега антропоморфни фигури, са изображението на косата и коланът. Повтаряемостта на тези два признака при всички фигури и появата им дори при иначе лишените от украса екземпляри, подсказва силната им семантична натовареност. Те трябва да се третират като постоянен елемент от съдържанието на антропоморфните фигурки. Възможното му декодиране трябва де търси в общия индоевропейски контекст.

Значително по-малко възможности за реконструкция ни предлагат роговидните предмети. Възможно е предположението, че роговидните предмети са били осмисляни като изображения на рогати животни (частта е функционално идентична на цялото — вж. Мелетинский 1983: 467) и следователно им е придавано съдържание и функция в религиозната и обредна система на древното общество, подобна на самите изображения и съответно на реалните животни. Подобна интерпретация не противоречи на известните данни от културата, където, макар и в ограничени количества, са откривани съдчета, които по един или друг начин са свързани с изображения на рогати животни. В един гроб от Кърна (гроб 80а — вж. Dumitrescu 1961: 374) е открит рог на говедо.

От друга страна общата форма на предмета, долната куха част, някои общи принципи при композиране на украсата подсказват определени връзки с антропоморфните фигури. Не е изключено роговидните предмети да са един от типовете им, при които е подчертана само долната част. В подкрепа на версията за връзка между роговиден предмет и антропоморфната фигурка би могло да се прибави и находищната ситуация на екземпляра от Островул Маре, където той е открит в гр. 9 съвместно с антропоморфна фигура.

Интересни възможности предоставят моделите на лодки от КИКД и тяхното обвързване с религиозната система на обществото. Те могат да бъдат разглеждани или като слънчеви ладии с цялата тяхна семантична натовареност (Бонев 1987: 51) или чрез контекста на намирането им, в погребения, като предмет обвързан с погребалните вярвания на обществото. Намирането им в различни контексти както селищни, така и погребални, показва, че и двете интерпретационни линии имат своите основания и отговарят на различни семантични равнища. Моделите на лодките семантично са свързани със слънчевия култ в индоевропейската митология и представляват удобен предметен код за обозначаване на преход в хоризонталния космологичен модел.

Наличните данни очертават в северната културна област на Балканския полуостров една сравнително аморфна религиозна система, с много слабо диференциран пантеон. Присъствието в съкровищата на златни съдове, показва, че те са в основата на сакрална мистерия на Великата богиня майка, в нейната функция на повелителка на отвъдния свят, която възможно е имала централно място в системата на религиозните вярвания на балканските народи от края на бронзовата и началото на желязната епоха

Колесниците от Дупля, орнитоморфните и зооморфни изображения, трупоизгарянето като единствен погребален обред, наличието в ритуалния и в религиозния символен език на водоплаващи птици, на слънчева символика, ни позволяват да реконструираме за носителте на КИКД на митология, която се базира на елементите: огън, вода, земя и въздух. В нея съществува вяра в "душата", в света на боговете (между които са слънчевата двойка от мъжко и женско божество и Великата богиня майка), както и присъстват определени медиатори — животни (водоплаващи птици), шамани, и ритуали — необходими, за да има обществото достъп до боговете и да комуникира с тях.

БЕЛЕЖКИ

[1] Паметници от ранната фаза на културата засега не са откири на територията на България.

[2] Съкровищата са намерени на територията на разпространението на КИКД.

[3] Орнитоморфните съдове на култура Серемле хронологически са по-млади от тези на трансдунавската култура на инкрустираната керамика. Връзката между двете култури е генетическа, като произходът на едната от другата може да се счита за доказан (Kovács 1988; Foltiny 1983; 1987). Формулираните хипотези в нашата статия (Шалганова 2001) за възможни две обяснения на липсата на орнитоморфни съдчета през ранната фаза на КИКД след публикацията на Балта Царова (Nica 1997, 11-41) сега могат да бъдат конкретизирани.

[4] Четири от екземплярите от Орсоя са публикувани - гробове 59, 100, 137, 254 (Филипов 1976). Един екземпляр от гроб 346 се съхранява в НИМ (Katalog). Още три брадвички се съхраняват в Ломския музей. Възможно е от некропола да произлизат и други екземпляри, които не са ми познати. Благодаря на В. Стоичков, който ми предостави възможността да се запозная с голяма част от материалите на некропола.

[5] От селището при Балей благодарение на любезността на А. Йоцова и Р. Катинчаров успях да се запозная с голяма част от глинените брадви и с тяхната находищна ситуация.

[6] Районът около Оряхово е контактна зона между културата на късната бронзова епоха от Централна Северна България и КИКД.

[7] Районите на концентрация на разпространението на бротлайбидолите се описват от Г. Банди като група Полада, група Мадяровце и Долнодунавска група (Bándi 1974: 234ff).

[8] Най-подходящ за тяхното определение е и най-упот-

ребяваният напоследък в научната литература термин - "бротлайбидоли", чието значение на български език е "идоли във формата на самуни хляб". Той се използва обикновено без превод в различните езици.

[9] Наскоро. А. Бонев наново изказа съмненията, повдигнати от М. Васич (Васић 1954, 376-380), че разглежданата колесница е фалшификат (Бонев 1996, 43-48). Те се базират главно върху уникалността на находката. Въпреки изказаните аргументи на нас ни се струва, че не съществуват сериозни основания да се подлага под съмнение автентичнотстта на находката.

[10] Благодаря на Мая Аврамова, с чието съдействие се запознах с лодките, които са в експозицията на НИМ.

[11] Известни ми са 87 екземпляра от експозицията на Видинския музей. За количеството им може да се съди по факта, че само за археологическата кампания през 1981 г. са открити 25 броя (Катинчаров & Йоцова 1982: 25).

[12] Обредният характер на колесниците, открити в централна и северна Европа, се документира от редица находки. Погребалните колесници, открити в бронзововековна Европа, са конструирани като церемониални превозни средства, изгаряни на кладата съвместно с покойника. Намерени са 17 такива погребални комплекси, датирани в XIII-XII в. пр. н. е., които са открити в северните Алпи, Швейцария, Австрия и южна Германия. Запазената украса на колесниците показва, че те са били покрити с множество бронзови декоративни елементи,-често включващи изображенисто на водоплаващи птици. (Pare 1987; 2000: 126). Около 1400 т. колелото със спици се появява в Скандинавия в култов контекст — слънчевата колесница от Трундхолд, Дания.

[13] Летица смята изобразяването на очите като признак за по-стара възраст (Letica 1973: 41-42).

[14] Публикуваният след обнародването на статията ни, посветена на гребеновидният мотив (Шалганова 1994), обект Балта Царова, напълно потвърди датировката на 1 вариант на мотива в ранната фаза на КИКД. Там в стратифициран

контекст (III стратиграфски слой на селището) е открит фрагмент, украсен с първи вариант на гребеновидния мотив.

[15] Между КИКД и култура Белегиш-Кручени I се установяват и други общи признаци. Това преди всичко са еднаквите видове керамични съдове. Контактите между двете култури се подкрепят и от намирането в техни обекти на взаимни импорти.

[16] Използвани термини: съкровище - специално укрита група изделия от метал (бронз, злато, сребро) или специално укрита група от калъпи; депо - специално укрита група предмети, която съдържа освен готови метални изделия и/или калъпи, но също така и метални късове (скраб) и/или кюлчета; единични находки - метално изделие или калъп, което е намерено извън археологически контекст, или, чийто контекст на намиране е неизвестен.

[17] Трябва специално да се отбележи мнението на фон Брун, който в по-късните си работи, въпреки че изцяло се придържа към култово-религиозното тълкуване на съкровищата, съвсем предпазливо е склонен да види археологически белези на катастрофа по време на военни смутове в кратковременните хоризонти съкровища (v. Brunn 1980: 136).

[18] Все повече се увеличават находките на потънали плавателни съдове от края на II - началото на I хилядолетие пр. н.е., в чието карго се съдържат метални изделия, скраб, кюлчета с различен произход. Такива кораби са открити в Средиземно море (Капе Гелидония, Улу Бурун, Киме, Бай в Анталия - вж. Dekopoulou 1998: 35-37) и в Ламанша (Лангдън Бай, Дувър - вж. Needham 1998: 43-47).

[19] Новите изследвания, проведени в Троя VII в2 (Koppenhofer 1997; Lenz et alli 1998), датирането на началото на ранножелязната епоха в Гърция и калибрираните дати за Троя VII в2 (960-930 г. пр. н. е.- Koppenhofer 1997: 314) показват, че периода На А 2 се датира през X в. пр. н. е.

[20] Изключение представлява само съкровището от Флорентин, където е отбелязано наличието на листовидно

украшение и бронзово хаванче, но самите предмети са загубени, както и по-точна информация за тях липсва, поради което към данните от това съкровище следва са се отнасяме с предпазливост.

[21] Изказаната в литературата теза за съществуването през късната бронзова епоха в северната културна област на царска власт и държави, подобни на тези в микенската култура (Бонев 2000-а: 2) е хипотеза, базираща се основно на логически операции и модели. Неин главен постулат е възникването на йерархически изразено структурирано общество вследствие на организирането и контрола върху търговията на далечни разстояния. В археологическите свидетелства обаче тази теория не намира подкрепа. Липсват доказателства за наличието на най-важните и структуроопределящи характеристики на микенската цивилизация: бюрократично-контролна система, селищна система с обособени центрове на власт, социално-йерархично обусловен погребален обред. Такава социална структура създава и развита система от статусни знаци, която обикновено ясно се отразява в предметния свят, а следователно и в археологическата култура. В северната зона на Балканите предметният свят не ни разкрива такава система от признаци.

[22] Вълчитрънското съкровище е намерено случайно през 1924 г. На място не са разкрити следи от археологически обект. Смята се, че са събрани всички предмети, укрити при заравянето му (Venedikov 1987: 10-12, с цит. лит).

[23] През 1965-1966 на втората лява тераса на потока Радеанча, разположени до с. Радени (район Неамц), при земеделски работи били намерени няколко деформирани метални вази. Известни са 5 съда (2 фрагментирани) — 2 чаши и 3 кантароса (Vulpe 1985: 47-48).

[24] Кантаросът от Крижовлин е намерен по време на оран. Чашата е била укрита на левия бряг на р. Смолянка в местност без следи от друг археологически контекст. Мястото по-късно е археологическо обследвано, но други предмети не са намерени (Дзис-Райко и Черняков 1981: 151).

[25] Купата от Белене е случайна находка и обстоятелствата около нейното откриване са неизвестни.

[26] Изказаната от Д. Гергова забележка, че самата дръжка на тройния съд съдържа в себе си стилизирани птичи глави (Gergova 2000: 139), не променя смислово реконструкцията, предложена от Ив. Венедиков, за три съединени съда, всеки от които е оформен като водоплаваща птица.

[27] Д. Гергова извежда някои от възможните числови зависимости между видовете съдове в съкровищата, между броя на дяловете им, които също подтвърждават ритуалния им характер (Гергова 1987: 53-57).

[28] Находката е случайна, мястото не е изследвано археологически, поради което не е известно точното количество на съдовете и дали ямата е изчерпана на дълбочина. Запазени са 6 съда. Според сведенията на селяните съдовете са били 7 или 8, наредени изправени един до друг. Овъгленото зърно се е намирало в тях (Николов и Жекова 1982: 87-89).

[29] Отчупеното парче (дръжка или част от устието) били залепвани със смола или измазвани отвътре с добре пречистена глина и повторно изпичани на огън (Детев 1964: 66).

[30] Високо конкавно дъно от черен глинен съд било вторично използвано за паница (Детев 1964: 66).

[31] Разглеждайки брадвата-скиптър от Дражна де Жос, А. Можолич я отнася към особена форма на брадвите с диск на гърба, които тя датира в На А1 (Moszolics 1967). От Дражна де Жос произлиза и меч, който е аналогичен на меча от съкровището от Сокол, които са определени като тип Каро А. Тези мечове са обосновката на авторите, занимаващи се с тези съкровища, да ги отнесат към I съкровищен хоризонт или Бр. Д. (Panayotov 1980: 178-179; Hänsel 1982: 15).

[32] Лозовското съкровище на основание на типовете сърпове, келти и кинжали-мечове е принадлежи на хоризонта Уриуа-Доменещти (Дергачев 1975: 69-70). Отнасянето на съкровището от Лозово към I съкровищна степен в Молдавия или Бр. Д -На А1 по Мюлер-Карпе не предизвиква съмнение.

[33] В с. Борисовка е намерен дървен предмет с неизвестно предназначение, интерпретиран от Дзис-Райко и Черняков като брадва-скиптър, аналогична на Лозовската и на тази от Побит камък, а разликите между тях са резултат от различния материал, от който са изработени предметите (Дзис-Райко и Черняков 1981: 159-160, рис.: 12, 19, 21). Аргументацията на Г. А. Дзис-Райко и И. Т. Черняков, че предметът може да бъде сравняван и интерпретиран като аналогичен на брадвите-скиптри, е убедителна, поради което използването на датировката на погребението за определянето на хронологическата позиция на брадвите-скиптри, изглежда напълно оправдана. Погребението е отнесено към края на ранния етап на саботиновската култура Бр. Д-На А1.

[34] В своето изследване на съкровището от Радени А. Вулпе на базата на паралелите на чашите с керамичните форми от района достига до извода, че те принадлежат на хоризонта Зимнечея и следователно се датират в На А1, което отговаря според приетата в румънската археология периодизация на 12-11 в. пр.н.е. (Vulpe 1985: 61-69).

[35] Последните изследвания показват, че в абсолютни дати периодът На1 се разполага в края на XII и обхваща XI в. пр.н.е. Новите проучвания, проведени в Троя VII в2 (Korfmann 1997; Lenz et alli 1998), датировката на началото на ранножелязната епоха в Гърция и калибрираните дати за Троя VII в2 (960-930 г. пр. н. е. - Korfmann 1997: 314), показват, че периодът На А 2 обхваща Х в. пр. н. е.

[36] Като общо сме съгласни с аргументите на авторката за подмладяване на датата на съкровището и нейното преместване в посока към ранножелязната епоха, но с уговорката, че това се отнася само за времето на укриване на съкровището. Все пак ни се струва, че Д. Гергова на основата на изключително интересните си хронологически наблюдения за разпространението на кехлибара в Карпато-Дунавския регион и на орнитоморфните съдове преинтерпретира фактите. Според нас датата на укриване на съкровището

трябва да се постави в преходния период между бронзовата и ранножелязната епоха. Като цяло обоснованите наблюдения на авторката относно използването на кехлибара в северната част на Балканския полуостров не могат да служат като аргумент за предатирането на големите капаци от съкровището. Техниката на инкрустирана украса на капаците безспорно е разпространена именно през къснобронзовата епоха както в южната културна област на Балканския полуостров, така и в северната област (съкровището в Бородино, Украйна). Съкровището от Бородино благодарение на северокавказките паралели се датира в XV-XIV в. пр.н.е. (Попова 2002: 8). Именно тази техника на украса дава основание да отнесем големите капаци от Вълчитрън към найстарата група предмети на съкровището. Кехлибарът, както самата авторка отбелязва, се появява в Карпато-Дунавския басейн още през бронзовата епоха. Фактът, че не са открити много предмети от къснобронзовата епоха, украсени с кехлибар, би могъл да се дължи на различни причини. Но за неговото присъствие в региона още от периода Вр. В-С, говори откритието на кехлибарени мниста в обектите на култура Монтеору II (Zaharia 1995: 199). В периода На А1 едно съкровище, намерено в пещерата Циокловина, Румъния, съдържа освен множеството други предмети, също така и над 1000 мниста от кехлибар (Rotea 1995: 88). Наличието на орнитоморфни съдове в никакъв случай не може да бъде аргумент в полза на датирането на съкровището в ранножелязната епоха. Достатъчно е да се отбележи присъствието на орнитоморфна пластика в къснобронзовата КИКД, в която са открити орнитоморфни съдове и дрънкалки, колесница, запрегната с птичи впряг (Шалганова 2001, 489-504), или изображенията на водни птици върху различни предмети от съкровището Uioara de Sus (район Алба). Това е второто по големина съкровище от бронзови предмети в Европа. То тежи повече от1100 кг, съдържа 5827 предмета и се датира през Бр. Д (Rotea 1995: 92-93).

[37] В погребението от с. Борисовка също е открит и

керамичен кантаросовиден съд (Дзис-Райко и Черняков 1981: рис. 4-3).

[38] Според устни сведения на Ал. Бонев внимателното обхождане на района около Долно Линево не е предоставило никакви материали, които да свидетелстват за наличието на обект на културата.

[39] Искам да изкажа специална благодарност на В. Стоичков, който ме запозна с находката.

[40] Изказвам благодарност на Сп. Машов, който ми разреши да се запозная с материалите.

[41] Може да се посочи като почти единствен пример изследваният комплекс селище-некропол в Джидичи, където некрополът е разположен на 300 м. западно от селището (Nica 1987 37).

[42] Не е публикуван план на некропола, а само няколко снимки, които подкрепят неговата теза.

[43] Антропологическите изследвания показват, че изгарянето се е извършвало на много силен огън (Dumitrescu 1961: 383), следователно, върху големи клади, които ако бяха разположени в границите на некрополите, несъмнено щяха да оставят забележими следи.

[44] В гр. 46 върху костите на дете е поставена урна с костите на мъж, а в гр. 54 върху костите на възрастен индивид е поставена урна с костите на друг възрастен индивид.

[45] Данни за антропологическо изследване на костните останки има и от некропола в Корбово-Гламия, но те не са публикувани цялостно и затова не могат да се използват пълноценно. Антропологическият анализ е извършен от д-р С. Живанович (Крстић 1983: 23-24)

[46] От откритите в некропола Балта Верде всичко 18 погребения, в 16 погребения за урни са използвани амфоровидни съдове, а в 1 за урна е използван друг вид съд (Berciu & Comşa. 1956). В Кличевац при изкопи за къщи са разрушени няколко погребения. Според автора от шестте съда, използвани като урни, 5 са амфоровини (Vasić 1984.). Повече данни има за Корбово-Глaмия, където са открити 48

погребения. В 43 от случаите са използвани амфоровидни съдове (Крстић 1983: 20). От 343 гроба в некропола от Орсоя (Филипов 1976: 9) данни за урните притежаваме за 66 гроба. От тях амфоровидни съдове са използвани за урни в 52 случая, а съдове от друг вид — в 14 случая (Филипов 1976). Известни неточности в публикацията правят несигурни предложените цифри. Така например за гробовете 20 и 43 е публикувана една и съща урна. Същото се констатира и за урните от гробове 82 и 160. Срещат се и други повторения, при които един и същи съд е представен като намерен в два различни гроба. Такива са случаите при орнитомофното съдче от гр. № 43 и № 128, съдчето с една дръжка от гр. № 67 и № 121, кантаросовидното съдче от гр № 121 и № 154.

[47] Подобна е ситуацията и в другите некрополи на културата. В Балта Верде са налице същите варианти на урни — неукрасени (здрави и нарочно счупени) и украсени (Berciu & Comşa 1956). В Корбово-Глaмия ситуацията е идентична на тази в Кърна. Може да се изкаже само съжаление, че в публикацията по-конкретни данни за отделните погребения добиваме само, когато те са приведени като илюстрация на тезите на автора (Крстић 1983).

[48] Различията, които се наблюдават в таблиците между корелацията на видовете погребения и техните варианти с възрастта и пола на погребания бяха проверени чрез формулата на Романовски, която използва критерия на Карл Пирсен. При прилагането ѝ могат да се използват малки съвокупности. Тя отговаря на въпроса — случайни ли са наблюдаваните емпирично различия? При $(c^{2}_{ем} — f)$: $V2f>3$ наблюдаваните различия нямат случаен характер. Направените изчисления дадоха резултат 4.2, което подтвърждава хипотезата, че наблюдаваните корелации нямат случаен характер.

[49] Почти пълното отсъствие на юношески погребения е установено и за други древни култури. Обикновено този факт се обяснява с крехкостта на скелетните останки в юношестката възраст и тяхната лоша запазеност. За Кърна

такова обяснение е неприемливо, тъй като там е отбелязана много добра съхранност на скелетните останки дори за кърмаческата възраст (Dumitrescu 1961: 322).

[50] Този извод не противоречи на антропологическите данни. На базата на костните останки е възможно определение само на биологичната възраст, която в общи линии съвпада с реалната, но е възможно и несъвпадение между тях. Отделен въпрос е съвпадението между биологичната и инициационната възраст.

[51] Сравнително слабото проучване на района на р. Места и р. Струма ни кара да сме предпазливи. Известните данни ясно показват много близка в редица отношения археологическа култура на тази на Егейска Македония и Тракия. Въпреки това тук се регистрират значително по-слаби контакти с микенската култура (няколко фрагмента микенска керамика). Еднаква тежест имат и двете възможни обяснения: разглежданият ареал е северната граница на периферната на микенската култура област, или че ареалът представлява най-северната точка на проникване на микенски изделия.

[52] От некропола в Кърна, от който разполагаме с възрастово-полов анализ на кремираните костни останки (Dumitrescu 1966), можем да съдим, че антропоморфните фигурки са били инвентар, присъщ единствено за някои от детските погребения (виж по-горе)

[53] От територията на КИКД глинени модели на лодки са открити на три нейни обекта - един екземпляр от некропола при Ново село (Миков 1970: 53, обр. 7), два екземпляра от гр. 310 от некропола при с. Орсоя (Филипов 1978: обр. 12) и десетки непубликувани екземпляри от Балей (вж. по-горе).

[54] Откритите модели на колесници са случайни находки от околността на Дупля, Югославия. В колесниците е поставена по една антропоморфна фигура, а впрягът на едната (триколката) е от водоплаващи птици (Гарашанин 1951: 270-272; Петровић 1928-30: 21-29).

[55] Първите свидетелства за използването на комплекса "кон-кола" произлизат от кръг В и кръг А шахтови гробници от Микена.

[56] Едно от ранните свидетелства за използването на леките колесници в Близкия Изток са два кападокийски печата (2000-1850 г.пр.н.е.). Върху тях са изобразени колесници, управлявани от мъже с островърхи шапки на главата, аналогични на тези, с които са отбелязвани образите на хетските божества. Върху единия печат мъжът държи в ръка брадва и пътува прав върху колесницата си към изобразеното седящо пред нея божество, а върху другия печат мъжът е протегнал ръката си, в която стиска чаша. Иконографските детайли, както и самите сцени разкриват сакралния смисъл на действието, в което участват колесниците. Това ни позволява да приемем, че първоначално и в Близкия Изток ездата на колесница има обреден и церемониален характер (Нефедкин, 2001, 59).

[57] И. Маразов смята, че в обреда, по време на който се е използвал сервизът, в основата на ритуала са се извършвали действия, свързани с капаците, символизиращи опозицията "покривам — откривам" (Маразов 2000: 249).

ЛИТЕРАТУРА

Абрамян, Л. 1983. *Первобытний праздник и мифология*. Ереван.

Александров Г. 1981. Новооткрити праисторически селища в Михайловградски окръг. *ИМСЗБ 6*, 40-42.

Александров, Ст. 2002. Селище от къснобронзовата епоха край Коприлен. В: **Божкова, А. & П. Делев (ред).** *Коприлен*, том I. София, 61-83.

Антонова, В. 1984. *Очерки культуры древних земедельцев Передней и Средней Азии*. Москва

Бонев, А. 1980. Некоторые проблемы фрако-миценских отношений. *Actes de II C.I.Th. Bucureşti*, 127-131.

Бонев, А. 1980. *Късната бронзова епоха в българските земи (по археологически данни)*. Афтор. кан .дис. София.

Бонев, А. 1983. Тракийските земи и формациите Троя VI и Троя VII (обща характеристика и взаимни връзки). *Векове 2*, 22-31.

Бонев, А. 1987. Някои проблеми, свързани с къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. *II международен конгрес по българистика*, София, 48-53.

Бонев, А. 1988. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр.н.е. *Разкопки и проучвания XX*. София.

Бонев, А. 2000. По въпроса за т.нар. "Голяма колесница от с. Дупля", Банатска област. *Археология 4*, 43 -48.

Бонев, А. 2000-а. Датировка на златното съкровище от Вълчитрън (шестнадесет години по-късно). *Археология 3-4*, 1-4.

Бонев, А. 2002. Култови предмети от Северозападна Тракия от късната бронзова и началото на ранната желязна епоха. *Археология 2*.

Бонев, А. 2003. *Тракия през бронзовата епоха*. Разкопки и проучвания.

Валтровић, М. 1890. Идол от Иловаће из Кличевца. *Старинар VII*, 110-144.

Васић, М. 1907. Жуто Брдо. *Старинар 2*, 1-47.

Васић, М. 1912. Жуто Брдо. Прилозе за познавање културе гвозденого доба у Дуновској долини. *Старинар*, 5, 1910, Београд.

Васић, М. 1954. Анализа Дупљайских колица. *Жива антика IV-2*, 376-380.

Венедиков, И. – Герасимов, Т. 1973. *Тракийското изкуство*. София.

Вукмановић М. & П. Поповић. 1984. Ливаде, Мала Врбица. Извештај о сондажним ископавањима у 1980 години. В: *Ђердапске свеске, II*, 85-87.

Ганева, С. 2005. Проблематика на некропола при Орсоя. В: **Китов, Г. и Димитрова, Д.** *Земите на България – люлка на тракийската култура. II том.*, София.

Гарашанин, Д. 1951. Прилог проучвању дупљјских колица. Старинар II, 270-272.

Гамкрелидзе, Т.В. и Вяч.Вс.Иванов 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тблиси.

Георгиева, Р. 1977. Сакралният характер на орнитопластиката от ранножелязната епоха в басейна на р. Вардар и Халиакмон. *ThA 2*, 63-75.

Гергова, Д. 1982. Произход, характер и датировка на съкровището от Бързица (б. Шеремет), Варненски окръг, *Археология XXIV 3-4*, 1-17.

Гергова, Д. 1987. Съкровищата на Тракия и хиперборейският мит. *Втори международен конгрес по българистика, май-юни 1985. Доклади, т. 6.* София.

Делев, П. 1986. *Раннотракийски погребални обичаи и вярвания*. Кан.дис.

Дергачев, В., 1975. *Бронзовые предметы XIII-VIII вв. до н. э. из Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинев.

Дзис-Райко, Г. – Т. Черняков, 1981. Золотая чаша Вылчетрынского типа из Северо-Западного Причерноморья. *СА 1*, 151-162.

Джамбазов Н. & Р.Катинчаров 1974. Разкопки на пещерата Магурата през 1971. *ИАИ XXXIV*, 107-138.

Джамбазов Н. & Р.Катинчаров & А.Йоцова 1976. Разкопки на пещерата "Магурата". *АОР за 1975*, Смолян, 24-25.

Дергачев, В. 1975. *Бронзовые предметы XIII-VIII вв. до н. э. из*

Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев.

Детев, П. 1964. Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. *Археология 4*, 1964, 66-70;

ЈевтиЋ М. 1981. Праисторијско насеље код Бољетина., *Старинар XXXII*, 19-32.

Јевтић, М. 1982-1983. Лепенска поткапина, праисторијско насеље. *Старинар 23-24*, 201-207.

Йоцова, А. 1988. Селищен живот през бронзовата и желязната епоха в проучванията през 1987 г. *Археология 30*, 1-4.

Карайотов, И. 1978. Критски меден слитък от с. Черковно, Бургаски окръг. *Нумизматика 1*, 13-17.

Катинчаров, Р. & А.Йоцова. 1976. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. *АОР за 1975*, Смолян, 26-27.

Катинчаров, Р. & А.Йоцова. 1980. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. *АОР за 1979*, София, 48-50.

Катинчаров, Р. & А.Йоцова. 1981. Селище от късноброизовата епоха при с. Балей, Видински окръг. *АОР през 1980.* София, 36-39.

Катинчаров, Р. & А.Йоцова. 1982. Селище от къснобронзовата епоха при с. Балей, Видински окръг. *АОР през 1981.* Михайловград, 24-26.

Катинчаров, Р. & А. Йоцова. 1983. Селище от къснобронзовата епоха при с. Балей, Видински окръг. *АОР през 1982.* София, 26.

Катинчаров, Р. & А.Йоцова. 1984. Селище от къснобронзовата епоха при с. Балей, Видински окръг. *АОР през 1983.* Смолян, 41-43.

Катинчаров, Р. & А.Йоцова. 1986. Селище от къснобронзовата епоха при с. Балей, Видински окръг. *АОР през 1985.* Велико Търново, 45-46.

Катинчаров, Р. & А.Йоцова. 1987. Селище от къснобронзовата епоха при с. Балей, Видински окръг. *АОР през 1986*. Разград, 68-69.

Китаноски, Бл. 1980. Праисториско керамично депо от Варош до Прилеп. *Macedoniae Acta Archaeologica 6*, 21-35.

Косорић, М. & J.Тодоровић. 1962. Град, насеље жутобрдске групе. *Старинар 13-14*, 267-274.

Крстић, Д. 1983. Карактеристике сахрањивња на некрополи бронзаног доба у Корбово. *Зборник Народног музеја у Београду XI-1*, 19-31.

Лам Тхи Ми Зунг 1989. Развитие на късноброизовата култура Балей-Орсоя в Северозападна България. *Археология 31: 2*, 20-24.

Леви-Строс, К. 1983 *Структурная антропология.* Москва.

Манзура, И. В. 2000. Владеющие скипетрами. – *Sratum plus Cultural Anthropology. Archaeology, N 2. The Birth of Europe.* Kishinev, 237-295.

Маразов, И. 1980. Следи от Ашвамеда и Пурушамедха в култовите ритуали и царската идеология на траките. *Изкуство 8.*

Маразов, И. 1981. Тракийският тип начелници. *Проблеми на изкуството*, 19-28.

Маразов, И. 1984. "Синтезът на изкуствата" в миторитуален план. *Изкуство 3.*

Маразов, И. 1984 а. За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари. *Изкуство 4.*

Маразов, И. 1992. *Мит, ритуал и изкуство у траките.* София.

Маразов, И., 1994. *Митология на златото.* София.

Маразов, И. 2000. *Траките и виното.* "Дунав прес" АД, Русе.

Машов, С. 1980. *Августа*. Враца

Миков, В. 1958. *Златното съкровище от Вълчитрън.* София.

Миков, В. 1970. Материали от последния период на бронзовата епоха от Северозападна България. *Археология 12: 3*, 48-63.

Медовић, П. 1988-1989. Канелована керамика прелазног периода у Војводини. *PBM* 31, 45-55.

Медовић П. & B.Hänsel. 1988-1989. Феудвар код Мошорина. *PBM 31*, 21-36.

Мелетинский, Е. 1983. Мифология и фольклор в трудах К. Леви-Строса. В: **Леви-Строс, К.** *Структурная теория.* Москва.

Миков, В. 1970. Материали от последния период на бронзовата епоха от Северозападна България. *Археология 12: 3*, 48-63.

МНМ, I – II. Токарев, С. А.(ред.) 1980. *Мифы народов мира.т. I и II.* И-во "Советская энциклопедия", Москва.

Нефедкин, А. К. 2001. *Боевые колесницы и колесничие древних греков (XVI-I вв. до н.э.).* Петербургское Востоковедение, Санкт-Петербург.

Николов, Б. 1965. Тракийски паметници във Врачанско. *ИАИ XXVII*, 163-202.

Николов Б. 1978. Некропол от късната бронзова епоха при с. Градешница, Врачанско. *ИМСЗБ 2*, 19-26.

Николов, В. и В. Жекова. 1982. Колективна находка от керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есеница, Варненски окръг. *ИНМВ 18*, 87-92.

Новоженов, В. А. 1994. *Наскальные изображения повозок Средней и Центральной Азии. (К проблеме миграции населения степной Евразии в эпохе энеолита и бронзы).* Алмаата.

Панайотов, И. 1975. Проблемы датировки позднего бронзового века в болгарских землях. *StTh 1*, 20-26.

Панайотов, И., 1978. *Метални оръдия на труда и оръжия от бронзовата епоха в българските земи (типология и хронология).* Автореф кан. дис., София

Панайотов, И. 1985. По въпроса за културите на бронзовата епоха в българските земи. В: *Юбилеен сборник "100 години Народен археологически музей Пловдив" 2*, Пловдив, 69-86.

Панайотов, И. & Д. Вълчева. 1989. Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи. *Векове 18: 1*, 5-16.

Панайотов И. & В. Динчев & С. Александров. Археологически проучвания на гр. Козлодуй (под печат). Изказвам благодарност на авторите, които любезно ми предоставиха материала в ръкопис

Петровић, J. 1928-30. Вотивна колица из Дупљја. *Старинар, III С. В.*, 21-29.

Попов, Р. 1925. Предисторически култови брадви. *ГПНБ*, 103-109.

Попова, Т.Б. 2002. *Бородинский клад.* Государственный Исторический музей.

Поповић М. 1982-1983. Манастир – Госпођин Вир, праисторијско налазиште. *Старинар XXXIII-XXXIV*, 151.

Сафронов, В. 1968. Датировка Бородинского клада. В: *Проблемы археологии, вып. I*, Ленинград, 123-128.

Станчева, М. 1973. Тракийският златен съд от София. *Музеи и паметници на културата 3*, 59-63.

Тасић, Н. 1983. *Југословенско Подунавље од индоевропейске сеобе до продора скита.* Нови Сад-Београд.

Титов, В. 1982. К изучению миграций бронзового века. В: *Археология Старого и Нового света*. Москва, 89-146.

Токарев, С. А.(ред.) 1980. *Мифы народов мира.т. I и II.* И-во "Советская энциклопедия", Москва.

Тончева, Г. 1973. Нови данни за търговията по черноморското крайбрежие през XVI- XIV в. пр. н. е. *Векове 3*, 17-24.

Филипов, Тр. 1976. *Некропол от кснобровнзовата епоха при с. Орсоя, Ломско.* София. Издателство Наука и Изкуство.

Филипов, Тр. 1978. Идолна пластика от къснобронзовата епоха при с. Орсоя, Ломско. *МПК 2*, 9-17.

Филов, Б. 1920. Тракийско-микенски отношения. *Сборник в чест на проф. Ив.Д. Шишманов (1889 – 1919)*, 40-53.

Фрэзер, Д. 1983. *Золотая ветвь.* Москва.

Фол, А. 1981. Миграциите в Тракия. *Изкуство 9-10*, 88-96.

Фол, А. 1975. Символичното погребение от Казичене. *Изкуство 3-4*, 11-13

Черносвитов, П. 1985. Демографские и экологические процессы как факторы изменения археологичесских культур. *СА 3*, 285-293.

Черных, Е. 1978. *Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.* София.

Чилингиров, А. 1911. Предисторически находища край Дунава от Тимок до Вит. *Известия на Българското археологическо дружество 2*, 147-174.

Шалганова Т. 1990. Възникване на КИКД /относителна и абсолютна датировка/. In: *Първа национална конференция на младите археолози.* София.

Шалганова, Т. 1993. *Развитие на културите през къснобронзовата и началото на старожелязната епоха в Северозападна България.* Автореферат. София.

Шалганова, Т. 1994. Глинени брадви от територията на КИКД. – *Проблеми на изкуството 3*, 21-24.

Шалганова, Т. 1994 а. Относно гребеновидния мотив в украсата на КИКД. – В: **Ст. Александров, Б. Борисов. (ред.).** *Експедиция Марица-Изток. Археологически проучвания т. II.* София, 111-118.

Шалганова, Т. 1997. Антропоморфни фигури от късната бронзова епоха. *Проблеми на изкуството 3/4,* 53-58.

Шалганова, Т. 2000. Съкровищата от бронзови предмети от късно-бронзовата и ранножелязната епоха в България. *МИФ* 6, 178-216.

Шалганова, Т. 2001. Орнитоморфни и зооморфни глинени предмети от КИКД, *МИФ 6,* 489-511.

Шалганова, Т. 2002. Погребалния обред – извор за реконструкция на социалната структура. Върху материалите на КИКД. *Проблеми на изкуството 1,* 26-30.

Шмаглий, Н. – Т. Черняков 1970. Раскопки курганов в Татарбунарском районе Одесской области в 1965 г. *СА 1,* 108-111.

Шмаглий, Н. – Т. Черняков 1970а. Курганы стехной части междуречья Дуная и Днестра. *МАСП 6,* 56-59, Одесса.

Alexandrescu, A. 1966. Die Bronzeschwerter aus Rumanien, *Dacia N.S.,* 117-189.

Anati, E. Bronze Age Chariots from Europe. *PPS N.S. vol. 26,* 50-63.

Andrieşescu, I. 1925. Consideraţiuni asupra tezaurului de la Vâlci-Trân, lângă Plevna (Bulgaria). *Acad. Română Mem. Sectiunii Istorice Ser. 3 Tom 5, Mem 2,* 7-48.

Bándi, G. 1974. Über den Ursprung und Beziehungen der Tonstempel der Bronzezeitlichen Gruppen: Mad'arovce und Polada. *PAlp. 10,* 1974.

Bándi, G. 1984. Die Kultur der Transdanubischen inkrustierten Keramik. - In: **N. Tasić (ed.).** *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans.* Beograd, 267-283.

Bándi, G. & T. Kovács. 1969-1970. Adatok Dél-Magyarország bronzykorának történetehez (A Szeremle-csoport). *JPMÉ 14-15,* 91-111.

Bándi, G. & T. Kovács. 1974. Die historischen Beizienhungen der bronzezeitlichen Szeremle Gruppe. *Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. 27:1,* 25-39.

Bátora, J. 1983. Opevnenб osada z doby bronzevej v Hostiah. *AR XXXV,* 72-79.

Benkovsky-Pivovarovб, Z. 1982. Zur Frage der Stufe Bronzezeit A3 und der älteren danubishen Mittelbronzezeit (MD I) in der Slowakei. *Germania 60,* 1-12.

Berciu, D. & A.Comşa. 1953. Sapaturile archeologice de la Balta Verde şi Gogoşu. *Materiale Bucureşti 3.* Bucureşti.

Berciu, D. & A.Comşa. 1956. Sâpâturile de la Balta Verde şi Gogoşu. *Materiale şi Cecretâri Arheologice, vol. 2.* Bucureşti, 251-491

Berciu, D. 1939. *Archeologia preistorica a Olteniei.* Craiova.

Berciu, D. 1953. Materiale archeologice privind istoria veche a RPR. *MCA 1,* 589-649.

Berciu, D. 1961. Die Verbicioara-Kultur. Verbericht über eine neue, in Rumänien endecte bronzezeitliche Kultur. *Dacia V,* 123-163.

Bichir, Ch. 1964. Autour du problème des plus ancient modèles les chariots découverts en Romanie. *Dacia VIII,* 1964, 67-87.

Bóna I. Der Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. *AHung* 9, 211-243.

Bóna, I. 1975. *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen,* Budapest.

Bonev, A. 1984. Datierung des Goldschatzes von Valcitran. *Studia Praehistorica* 7, 164-177.

Bonev, A. 2000. The LBA Cremation Craveyard of Orsoya. In: *Reports of Prehistoric Research Projects 2-3.*

Bouzek, J. 1966. The Aegean and Central Europe: Introduction to the Study of Cultural Intrrelations 1600-1300 B.C. *Pam. Arch.,* 27, 242-276.

Bouzek, J. 1985. *The Aegean, Anatolia and Europa: Cultural Interrelation in the Second Millenium B.C.* Praha.

Bradley, R. 1982. The Destruction of Wealth in Later Prehistory. — *Man 17,* 108-122.

Bradley, R. 1985. Exchange and Social Distance — the Structure of Bronze Artefact Distribution. — *Man,* 692-704.

Bradley, R., 1988. Hoarding, Recycling and the Consumption of Prehistoric Metalwork: Technological Change in Western Europe. — *World Archaeology Vol. 20, No 2,* 249-260.

Bradley, R. 1990. *The Passage of Arms. An Archeological Analysis of the*

Prehistoric Hoards and Votive Deposits. Cambrige University Press.

Branigan, K. 1974. *Aegean Mettallurgy in the Early and Middle Bronze Ages*. Oxford.

Chicideanu, I. 1986. Die frühtrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwestrumänien. *Dacia XXX – 1-2*, 7-47.

Chicideanu-Sandor, M. & I. Chicideanu. 1990. Contributions to the Study of the Gîrla-Mâre Anthropomorphic Statuettes. *Dacia XXXIV*, 53-75.

Chicideanu, I. 1995. The Gârla Mare Culture. In: *Treasure of the Bronze Age in Romania*. Bucureşti, 176-181.

Čičikova M. 1974. Frühtrakishe Siedlungen in Bulgarien. *Symposium zu Problemen der jungeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava, 61-84.

Cowen, J. D., 1955. Eine Einfürung in die Geschichte der bronzenen Griffzugenschwerter in Süddeutschland und angrenzen Gebieten, *Ber. RGK 36*, 52-155.

Cytha, M. and E. Schaberg. 1985 Bemerkungen zu urnenfelderzeitlichen Deponirungen in Oberosterreich. *Arch. Korrbl. 15*, 163-177.

Demakopoulou, K. 1998. Shipwrecks in he Eastern Mediterranen. In: *Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulysses*, 35-37, National Museum of Denmark.

Dumitrescu, Vl. 1961. *Necropola de incineratie din epoca bronzolui de la Cîrna. Biblioteca de Arheologia 4.* Bucureşti.

Dumutrescu, Vl. 1974. *Arta Prehistorică în Romania.* Bucureşti.

Eluère, Ch. 1998. The Golden Treasures of the European Bronze age. In: *Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulysses.* National Museum of Denmark, 168-171.

Farkaš, Z. 1984. *Koleso a záprah v praveku Slovenska.* Bratislava.

Fasani, L. 1970. Sul significate cronologico dei cosidetti "oggetti enigmatici" dell'eta del bronze dell'Italia settemtrionale. *Mem. Mus. Civ. Nat. Verona 18.*

Foltiny, St. 1962. Mycenae und Transylvania. *Hung. Quarterly II 3-4.*

Foltiny, St. 1983. Zwei inkrustierte Gefäße im RGZM und die Problematik des mittelbronzezeitlichen Typus Szeremle. *JRGZM 30*, Mainz, 161-173.

Foltiny, St. 1987. Ein Betrag zur Frage der Transdanubischen inkrustierten Keramik in nordost Jugoslavien. *Prähistorische Zeitschrift 62*, 78-86.

Forenbaher, St. 1988. On "Psevdoprotovillanova" Urns in Jugoslav Danube Air. *OPVSCVLA Archaelogica 13*, 23-41.

Frost, H.1982. Stone Anchors as Clues to Bronze Age Trade Routes. *Thracia Pontica I.*

Garašanin, M. 1983. Dubovačko-žutobrdska grupa. In: **M. Garašanin (ed.)** *Praistorija Jugoslovenskih semalja 4*, Beograd, 520-536.

Garašanin, M. 1983a. Vatinska grupa. In.: **M. Garašanin (ed.)** *Praistorija Jugoslovenskih semalja 4*, Beograd, 504-520.

Garašanin, M. 1983b. Paračinska grupa. In: **M. Garašanin (ed.)** *Praistorija Jugoslovenskih semalja 4*, 1983, 727-735.

Garašanin, M. 1983c. Mediana Grupa. In: **M. Garašanin (ed.)** *Praistorija Jugoslovenskih semalja 4*, 1983, 761-772

Garašanin, M. 1983d. Ostave perioda polja sa urnama v jugoistocnoj Panoniji I severnoj Srbiji. In: **M. Garašanin (ed.)** *Praistorija Jugoslovenskih semalja 4*, 1983, 685-703.

Gelling, P. & H. E. Davidson 1969. *Chariot of the Sun and Other Rites and Symbols of Northern Bronze Age.*

Georgiev, G. 1982. Die Erforschung der Bronzezeit in Nordwestbulgdrien. *Prähistorishe Archòologie in Südwesteuropa I.* Berlin, 187-203

Gergova, D. 1994. The Treasure from Vulchitrun and the Amber Route in Balkans. In: **Ciugudean, H. and N. Boroffka (ed).** *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe. Bibliotheca Mvsei Apvlensis I.* Alba Iulia, 69-79.

Gergova, D. 2000. The Tripartite Vessel from Vulchitrun – Epoch and Function. *Thracia 13. Studia in Memoriam Velizari Velkov.* Sofia, 137-147.

Girić, M. 1984. Die Maros (Moriš, Mures)- Kultur. In: **N.Tasić** (ed.) *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans.* Beograd, 33-58.

Hachmann, R. 1957. *Die Frühe Bronzezeit im weslichen Ostseegebiten und ihre mittel- und südosteuropäisshen Beziehungen.* Hamburg.

Hachmann, R. 1968. Vl.Dumitrescu. Necropola de incineracie din epoca bronzolui de la Cîrna., Biblioteca de Arheologia, IV, 1961. *Germania 46: 2*, 368-370.

Halstead, P. 1977. Bronze Age Demography of Crete and Greece – a Note.

BSA, 106 ff.

Hankey, V. and P. Warren. 1974. The Absolutte Chronology of the Aegean Late Bronze Age. *Institute of Classical Studies 21*, 142-152.

Hänsel, B. 1968. *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. BAM*, 7-8. BONN.

Hänsel, B. 1976. *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallsattzeit an der unteren Donau.* Bonn.

Hänsel, B. 1982. Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. In: **Geißlinger, H.** *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorishe Archäologie in Südosteuropa. Band 1.* Berlin.

Hänsel, B. & P. Roman. 1984. Siedlungfunde der bronzezeitlichen Gîrla Mâre Gruppe bei Ostrovul Corbului östlich der Eisernen Tores. *Prähistorische Zeitschrift* 59: 2, 187-299.

Harding, A. 1984. *Myceneans and Europe*. London, 128.

Hochstetter, A. 1984. *Kastanas. Die Handgemachte Keramik., Prähistorische Archaologie in Südosteuropa 3-4.*

Horedt, K. 1982. Siebenbürgen und Mykena. *Nouvelles etudes d'historie* 2. Bucurest.

Hüttel, H-G. 1982. Zur Abkunft des danubischen Pfred-Wagen-Komplexes der Altbrozezeit. In: *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 1-2.* Berlin, 39-65.

Jensen, J. 1998. The Chariot of the Sun. In: *Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulysses.* National Museum of Denmark, 260

Jockenhövel, A. 1998. The Image of Bronze Age Man. In: *Gods and Heroes of the Brone Age. Europe at the Time of Ulzsses*, 54-64.

Kalicz, N. 1984. Die Hatvan-Kultur. In: **N. Tasić (ed.)** *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans.* Beograd, 119-129.

Katalog. *L'Or des cavaliers Thraces. Trèsors de Bulgarie*. Monreal, 1987.

Katinčarov, R. 1984. Problemes de l'age du bronze en Europe du Sud-Est. *Dritter Int. Thr.Kong.* Sofia, 171-181.

Kehnscherper, T. 1973. *Kreta. Mykena. Santorin.* Berlin.

Kemenczei, T. 1984. *Die Spätbronzezeit in Nordostungarns.* Budapest.

Kemenczei, T. 1984. Nordostungarn in der Spätbronzezeit. *PAS I*, 305-321.

Korfmann, M. 1997. Troia – Ausgraungen, 1996, *Studia Troica 7*, 1-71.

Kossack, G. 1954. *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*. Berlin.

Kossak, G. 1990. Kultgerät, Weihgabe und Amulett aus spätbronzezeitlichen Seeufersiedlungen. *Archäologie der Schweiz 13.*

Kovács, T. 1984. Die Vatya-Kultur. In: **N. Tasić (ed.)** *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans.* Beograd, 219-235.

Kovács, T. 1984 a. Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd, 377-388.

Kovács, T. 1986. Ein Betrag zur Untersuchung der bronzezeitlichen Verbindungen zwischen Südtransdanubien und der unteren Donaugegend. *Folia Archaeologica*, XXXVII, 99-117.

Kovács, T. 1988. Die Topographische und hronologishe Stelle der Szeremle-Kultur in der Bronzezeit des südlichen Karpatenbeckens. In: **N. Tasić (ed.)** *Gomolava*, Beograd, 155-167.

Kubach, W. 1985. Eisel und Mehrstuckdeponirungen und ihre Fundplatze. *Arch. Korrbl. 15*, 179-185.

Leahu, D. 1995. The jewellry treasure from Ţigănaşi – Ostrovul Mare. In: *Treasures of the Bronze Age in Romania*. Munisrerul Culturii. Muzeul Naţional de Istorie a României. Bucureşti, 124, 131-133.

Leahu, V. 1966. *Cultura Tei.* Bucureşti.

Lenz, D. – F. Ruppersttein, M. Baumann, R. Catling. Protogeometric Pottery at Troia, *Studia Troica 8*, 189-222.

Letica, Z. 1973. *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslavji. Diss. Mon. SADJ XVI.*

Lincoln, B. 1991. *Death, War, and Sacrifice.* The University of Chicago Press.

Majnarić-Panzić, N. 1976. Die Litzenkeramik in Slowenien. *Istrasivanja 5*, 97-103.

Majnarić-Panzić, N. 1985. Srednjobrončanodobni grobovi na Atu u Orsu. *Opvscvla Archaeologia 10*, 41-61.

Mallory, J.P. & D.Q.Adams 1997. *Encyclopedia of Indo-European Culture.* Fitzroy Dearborn Publishers. London and Chicago.

Mandera K-E. 1985. Einige Bemerkungen zur Deutung bronzezeitlichen Horte. *Archäologishes Korrespondezblatt 15*, 183-193.

Mavriyannaki, G. 1985. La double hache dans la monde Hellénique a l'age du bronze. *RA* , 195-228.

Medović, P. 1988. *Kalakača. Naselje ranog gvozdenog doba.* Novi Sad.

Mikov, V. 1971. La Bulgarie б l'age du bronze. *Studia Balcanica 5*, Sofia, 51-61.

Morintz, S. 1978. *Contribuţii archeologice la istoria Tracilor timpurii.* I, Bucureşti.

Morintz, S. 1988. Aspecte si probleme ale hallstattului timpuriu din sud-vestul României. *Symposia Thracologica,* 6, Piatra Neamt, 58-60.

Moszolics, A. 1957. Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung,. *AAHung. 8.*

Moszolics, A., 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens.* Budapest.

Moszolics, A. 1968. Goldfunde des Depotfundehorizontes von Hajdusámson. *BRGK 1965-1966*, 46-47.

Moszolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde derKarpatenbecken.* Budapest.

Needham, S. 1998. Hoards and Atlantic Shipwecks. In: *Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulysses*, 43-45, National Museum of Denmark.

Needham, S.P. 1988. Selective deposition in the British Early Bronze Age. – *World Archaeology Vol. 20, No 2,* 229-248.

Nica, M. 1980. Contribution.à la conaissance de la civilization de Verbicioara en Olténie. *Actes II CITh*, Bucureşti, 89-95.

Nica, M. 1987. Locuiiunte de rip Girla Mare si hallstttian discoperite in azezarea de la Chidici (jud. Dolj). *Thraco-Dacica VIII 1-2*, 16-38.

Nica, M. 1997. New Data rRegarding the End of the Bronze Age and Beginning of the Iron Age of Oltenia. In: *Premier Age du Fer aux bouches du Danube et dans les regions autour de la Mer Noire.* Tulcea 1997, 11-49.

Novotná, M. 1980. *Die Nadeln in der Slowakei. PBF XIII-6.*

Novotná, M. & Novotný, B. 1984. Die Mad'arovce Kultur. In: **N. Tasić (ed.)** *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans.*

Beograd, 323-341.

Ognénova-Marinova, L. 1978. Le trésor de Vălčitrăn – jalon l'étude de la religion Thrace. *Pulpudeva 2*, 240-244.

Panayotov, I. 1980. Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria, *Thracia V*, 173-193.

Panayotov, I. 1980a. Problems of Metallurgy of the Late Bronze Age. – *Actes des IIe Congres de Thracologie I*, 105-111.

Pare, Ch. 1987. Der Zeremonialwagen der Bronze- und Urnenfelderzeit. Seine Entstehung, Form und Ferbreitung. In: *Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit. Untersuchungen zur Geschichte und Technic.* Mainz.

Pare, Ch. 1998. Wagon Graves of the Late Bronze Age. In: *Gods and Heroes of the Brone Age. Europe at the Time of Ulysses.*

Pauli, L. 1985. Einige Anmerkungen zum Problem der Hortfunde. *Arch. Korrespondenzblatt 15*, 195-206.

Pearson, M.P. 1982. Mortuary Practices, Society and Idealogy: an Ethno-Archaeological Study. In: **Hodder, I.** *Symbolic and Structural Archaeology.* Cambridge University Press, 99-115

Petre, Ch. 1980. Contributions a l'étude de la fin du bronze et du commencement du Hallstatt le nord-est de l'Oltenie. *Actes II CITh.* Bucureşti, 137-143.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din Romania.* Bucureşti.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1986. Some Problems of Metallurgy concerning the Thracians of th Carpato-Danubian-Pontic Area. In: *4-th Int. Thr. Conf. Boston 7-10 June 1984*, 59 ff., Milan.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1988. Cerines considérations sur quelques problémes du Hallstatt de l'espace Carpato-Danubien-Pontique d'aprés les données des recherches récentes., *Slovenska Arheologia 36: 1*. Bratislava, 175-189.

Philip, G. 1988. Hoards of the Early and Middle Bronze Age in the Levant. – *World Archaeology Vol. 20, No 2*, 190- 207.

Piggot, St. 1983. *The Earlest Wheeled Transport. From the Atlantic Coast to the Caspian Sea.* London.

Pingel, V. 1982. Zum Schatzfund von Vălčitrăn in Nordbulgarien. In:

Geißlinger, H. *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorishe Archäologie in Südosteuropa. Band 1.* Berlin., 174-186.

Podzuweit, Chr. 1979. Keramik von Kastanas. *JRGZM 26*, 203-223.

Podzuweit, Ch.1982. Die mykanische Welt und Troja. – *Prähistorishe Archäologie in Südosteuropa. Band 1*, 65-89.

Podzuweit, Chr. 1986. Der spätmykenische Einfluss in Makedonien. *Αρχαία Μακεδονια 4*, 467-484.

Popesku, D. and V. Popescu. 1955. Asupra tezaurului de aur de la Ostrovul Mare. *SCIV 6*, 865-881.

Prendi, F. 1982. Die Bronzezeit und der Beginn der Eizenzeit in Albanien. – *Prähistorishe Archäologie in Südosteuropa. Band 1*, 203-235.

Radu, O. 1973. Cu privire la necropola de la Cruceni (jud.Timis). *SKIV 24: 3*, 503-520.

Randsborg, K. 1991. Chronological Studies in European Archaeology c. 2000-500 B.C. *Acta archaeological 62*, 89-108.

Rašajski, R. 1988-1989. Nalaz "idola v oblike pekne hleba" kod Banatske Palanke. *PBM*, 31, 13-20.

Renfrew,C. & P. Bahn 1991. *Archaeology. Theories, Methods and Practice.* Thames and Hudson. London

Reeder, E. (Ed). **1995.** *Pandora. Women in Classical Greece.* Trustees of the Walters Art Gallery.

Roman, P. 1978. Cercetări la Govora Sat – " Runcuri" în 1978. *SCIVA 36*, 279-296.

Roman, P. 1987. Despre istoricul cercetarilor si stratigrafia unor asezari din Ostrovul Corbului. *SCIVA 38: 4*, 335-365.

Roman, P. 1988. Asezarile epocii bronzolui de la Ostrovul Corbului (judetul Mehedinti). *Symposia Thracologica* 6, Piatra Neamt, 40-43.

Roman, P. 1989. Ostrovul Corbului (Rumänien) und Malé Kosihy (Tschechoslovakei). *SA 36:1*, 217-225.

Rotea, M. 1995. The Deposit from Cioclovina (jud. Hunedoara). In: *Treasure of the Bronze Age in Romania.* Bucureşti, 88.

Rotea, M. 1995a. The "casters" hoards from Uioara, Aiud, Guşteriţa and Şpălnaca. In: In: *Treasure of the Bronze Age in Romania.* Bucureşti, 92-94.

Rusu, M. 1963. Die Verbreitung der Bronzehorte in Transelvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. *Dacia N.S. VII*, 195 ff.

Sandars N. 1968. *Prehistoric Art in Europe.* Penguin Books.

Shalganova, T. 1994. Das Auftreten der kannelierten Keramik und der Übergang von der Spätbronzezeit zur frühen Eisenzeit in Nordwestbulgarien. In: *The Early Hallstatt period (1200-700 in South-Eastern Europe). Bibliotheca Mvsei Apvlensis.* Alba Iulia, 185-195.

Shalganova, T. 1994a. About an Ornamental Pattern of the Incrusted Pottery Culture Along Lower Danube. – In: **P. Roman et M. Alexanu (Ed.).** *Relacion Thraco-Illyro Helleniques. Actes du XIVe Symposium National de Thracologie (a participacion internacionale) Baile Herculane (14-19 septembre 1992).* Bucureşti, 170-177.

Shalganova T. 1995. The Lower Danube Incrusted Pottery Culture. In: *Prehistoric Bulgaria, Monographss in World Archeology 22,* Prehistory Press, 291-309

Shalganova T.& A. Gotzev. 1995. Problems of Research on the Early Iron Age. In: *Prehistoric Bulgaria, Monographss in World Archeology 22,* Prehistory Press, 327-345

Shanks, M. & Tilley, C. 1982. Idealogy, Symbolic Power and Ritual Communication: a Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices. In: **Hodder, I.** *Symbolic and Structural Archaeology.* Cambridge University Press, 129-155

Shumacher-Matthäus, G. 1985. *Studien zu bronzezeitlichen Schucktrachten im Karpatenbecken.* Mainz.

Stefanovich, M. & A. Bankoff 1998. Kajmenska Cuka 1993-1995. In: **Stefanovich, M. & H. Todorova & H. Hauptman (eds.).** *James Harvey Gaul. In Memoriam.* Sofia, 255-338.

Stein, F. 1976. Bronzezeitliche Hortfunde in Suddeeutschland. Beutrage zur Interpretation einer Quellengattung. *Saarbrucker Beitr. Altkde. 23,* 29 ff.

Stoijić M. 1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave.* Beograd-Svetozarevo.

Stratan, J. and A. Vulpe 1977. Der Hügel von Susani. *PZ 1-2*, 28-60.

Strong, D. E. 1966. *Greek and Roman Gold and Silver Plate.* Methuen &

Co LTD. London.

Stratan I. & Al. Vulpe.1977. Der Hügel von Susani, *PZ*, 52-1, 4-61.

Tăranu, D. 1965. Morminte de incineratie din epoca bronzului (Bechet, jud. Dolj). *SKIVA 26-4*, 567-569.

Tasić, N. 1974. Bronzano doba. In: **Brukner B., B.Jovanovic, N.Tasić** (ed.) *Praistorija Vojvodine. Monumenta Archaeologica I.* Novi Sad, 185-257.

Tasić, N.1982. Neue Ergebnisse in der Erforschung der frühen und mittleren Bronzezeit im jugoslavischen Donauraum. In: *Prähistorishe Archäologie in Südosteuropa. Band 1*, Berlin,255-267.

Tasić, N. 1982a. Die Pannonische Tiefebene und der Zentralbalkan am Übergang von der mittleren in der späte Bronzezeit. *Balcanica 3*.

Tasić, N. 1984. Die Verbicioara-Kultur. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd, 47-58.

Tasić, N. 1984a. Die Vatin-Kultur. In: **N. Tasić (ed.)** *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd, 59-83.

Tocik, A. 1964. Opevnená osada doby bronzovej vo Veselom. *Arch.Slov. Fontes 5*.

Tocik, A. 1981. *Malé Kosihy. Osada zo starsej doby bronzovej. Materialaia Archaeologica Slovaca 4*. Bratislava.

Torbrüge, W. 1985. Über Horte und Hortdeutung. *Arch. Korrespondenzblatt 15*, 17-23.

Trbuhović, V. 1956-1957. Plastica Vršacko-ïutobrdske grupe. *Starinar 7-8*, 131-139.

Trnka, G. 1982. "Brotleibidole" in Österreich. *Arch. Aus. 66*, 61-80.

v. Brunn, W. A., 1980. Eine Deutung spatbronzezeilichen Hortfunde zwischen Elbe und Weichsel, *Ber RGK 61*, 99 ff.

Vasić, M. 1902. La necropole de Klicévac. *RA*, 172-190.

Vasić, R. 1981. Alteisenzeitliche Fundstätten entlang der jugoslavischen Seite der Donau beim Eisernen Tor. *Materijale 19*. Novi Sad, 121-139.

Vasic, R., 1982. Spatbronzezeitliche und alterhallsttatzeitliche Hortfunde im ostlichen Jugoslavien. In: *Prähistorishe Archäologie in Südosteuropa. Band 1*, Berlin, 267-287.

Vasić, N. 1984. La necropole de Kličevac. *RA, 172-190.*

Venedikov, I. 1987. *The Vulchitrun Treasure*. Sofia.

Vinski-Gasparini, K. 1973. *Kultura polja sa ïarama u Sjevernoj Hrvatskoj*. Zadar.

Vladar, J. 1973. Östeuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebit der Slowakei wärend der Bronzezeit. *SA XXI 2*, 253-359.

Vladar, J. 1981. Zur Problematik osteuropдischer und südlicher Einflüsse in der Kulturentwicklung der älteren Bronzezeit im Gebiten der Slowakei. *SA XXIX*, 217-233.

Vulpe, A. 1970. *Axte und Beile*. 1. *PBF IX-2*, 1970.

Vulpe, Al. and M. Petrescu-Dîmboviþa. 1978. Die Sicheln in Rumanien mit Corpus der jungen und spätbronzezeitlichen Horte Rumaniens. *PBF XVIII-1* München.

Vulpe, A. 1985. Der Goldschatz von Rădeni, Jud. Neamţ, in der Westmoldau, Rumänien. *PZ 60*, 47-69.

Vulpe, A. 1995 The Bronze Age in the Carpatho-Danubian Region. General View. In: *Treasure of the Bronze Age in Romania*. Bucureşti, 24-42.

Wardle, A. 1980. Excavations at Assiros, 1975-9. *BSA 75*, 229-267.

Werner, J. 1950. Mykenae-Siebenbürgen-Scandinavien. *Atti del I congresso di preistoria Mediterranea*. Firenze, 294 ff.

Wosinszky, M. 1904. Adatok az öskori müszbetütes agyagmüvességhez. *Archaeologiai értesitö XXIV*, Budapest.

Wilke, G. 1929. Vâlci-Trân. In: *Ebert XV*, Berlin, 227-228, Taf. 53-54.

Zaharia, E 1995. The Monteoru Culture. In: *Treasure of the Bronze Age in Romania*. Bucureşti, 197-205.

ИЗДАДЕНИ ДОСЕГА
ТОМОВЕ ОТ ПОРЕДИЦАТА
МОНОГРАФИИ МИФ

Монографии 1 МИФ

Ганка Михайлова. *Маскирани ли са маскираните персонажи.* София 2002.

Монографии 2 МИФ

Иван Маразов. *Митологични модели на древността.* София 2003.

ИЗДАДЕНИ ДОСЕГА ТОМОВЕ ОТ ПОРЕДИЦАТА МИФ

МИФ 5. Културното пространство I.
София 1999.

МИФ 5. Културното пространство II.
София 2000.

МИФ 6. *γερας*
На проф. Богдан Богданов. София 2000.

МИФ 7. *αποθεωσις*
На акад. Дмитрий Сергеевич Раевски.
София 2001.

МИФ 8. Вино и култура. София 2003.

Подготвена за печат в
Департамент "История на културата" на НБУ
Предпечатна подготовка Маргарита Радева
Печат СД "Симолини"